

УДК 355/359:37.013:159.9:336:344:004.9(08)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217>

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Попков Борис, канд. військ. наук, ст. наук. співроб. (Україна) Баєв Вадим, канд. екон. наук, доц. (Україна); Батучина Александра, канд. пед. наук (Литва); Бахов Іван, д-р пед. наук, проф. (Україна); Бериславська Оксана, канд. юрид. наук, доц. (Україна); Гордєєв Антон, д-р геогр. наук, проф. (Україна); Зацерковний Віталій, д-р техн. наук, проф. (Україна); Іждонайте-Меджюнене Інга, канд. пед. наук, доц. (Литва); Каленський Андрій, д-р пед. наук, проф. (Україна); Карелін Владислав, д-р юрид. наук (Україна); Кобець Олександр, д-р психол. наук, проф. (Україна); Кучерявий Андрій, д-р пед. наук, проф. (Україна); Лісовський Сергій, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб. (Україна); Маруняк Євгенія, чл.-кор. НАН України, д-р геогр. наук (Україна); Медвідь Михайло, д-р екон. наук, проф. (Україна); Мельникова Юлія, д-р соціол. наук (Литва); Рижиков Вадим, д-р пед. наук, проф. (Україна); Рожко Олександр, д-р екон. наук, проф. (Україна); Соколіна Ольга, канд. філос. наук (відп. ред.) (Україна); Чернуха Надія, д-р пед. наук, проф. (Україна); Юник Іван, д-р пед. наук, доц. (Україна); Якимчук Борис, канд. психол. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	Військовий інститут вул. Юлії Здановської, 81, м. Київ, 03189 ☎ (38044) 521 32 89; факс 521 32 92 e-mail: military.bulletin@knu.ua web: www.miljournals.knu.ua
Затверджено	вченою радою Військового інституту 20.02.25 (протокол № 7)
Зареєстровано	Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення Рішення № 1089 від 28.03.24 Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03808
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1471 від 26.11.20 Наказ № 157 від 09.02.21
Індексування	Google Scholar, OUCI, WorldCat, Exaly, DOAJ
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2217 (Print)

MILITARY-SPECIAL SCIENCES

1(61)/2025

Established in 1998

UDC 355/359:37.013:159.9:336:344:004.9(08)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217>

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

EDITOR-IN-CHIEF	Popkov Borys, PhD (Military), Senior Researcher (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bakhov Ivan, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Batuchina Aleksandra, PhD (Ped.) (Lithuania); Bayev Vadym, PhD (Econ.), Assoc. Prof. (Ukraine); Beryslavs'ka Oksana, PhD (Law), Assoc. Prof. (Ukraine); Chernuha Nadiia, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Gordeev Anton, DSc (Geogr.), Prof. (Ukraine); Iždonaitė-Medžiūnienė Inga, PhD (Ped.), Assoc. Prof. (Lithuania); Kalenskiy Andrii, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Karelin Vladyslav, DSc (Law) (Ukraine); Kobets Oleksandr, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Kucheriavyi Andrii, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Lisovskyi Serhii, DSc (Geogr.), Senior Researcher (Ukraine); Marunyak Yevheniia, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DSc (Geogr.) (Ukraine); Medvid Mykhailo, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Melnikova Julija, DSc (Sociol.) (Lithuania); Rozhko Oleksandr, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Ryzhykov Vadym, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Sokolina Olha, PhD (Philos.) (Executive Editor) (Ukraine); Yakymchuk Borys, PhD (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine); Yynyk Ivan, DSc (Ped.), Assoc. Prof. (Ukraine); Zacerkovnyy Vitalii, DSc (Engin.), Prof. (Ukraine)
Address	Military Institute 81, Yulii Zdanovskoi str., Kyiv, 03189 ☎ (38044) 521 32 89; fax 521 32 92 e-mail: military.bulletin@knu.ua web: www.miljournals.knu.ua
Approved by	the Academic Council of the Military Institute 20.02.25 (protocol № 7)
Registered by	the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine Decision № 1089 of 28.03.24 Identifier of printed media: R30-03808
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order №1471 dated 26.11.20 Order №157 dated 09.02.21
Indexing	Google Scholar, OUCI, WorldCat, Exaly, DOAJ
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 10.31.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА

АЛЕЩЕНКО Віктор, ПОЗДИШЕВ Сергій

Соціальна робота в сучасному науковому дискурсі: військовий аспект..... 5

ПСИХОЛОГІЯ

ГОМАН Юрій, БЕСПАЛЬКО Андрій, ЦАРЮК Сергій

Теоретично-прикладні аспекти формування, підтримки та підвищення мотивації осіб, мобілізованих на військову службу.....13

КОЖЕДУБ Олена, СОКОЛІНА Ольга, ЛЕВЕНЕЦЬ Анна, КУЛЬЧИЦЬКИЙ Олександр

Соціально-психологічні теорії гендеру21

КРАВЧЕНКО Катерина, ЖАЛЕНКО Лілія

Теоретичний огляд проблематики відновлення військовослужбовців з ампутацією кінцівок: психологічний аспект26

КРАВЧЕНКО Катерина, ЧЕРНІКОВ Владислав

Особливості проєктивної методики "Маска" для діагностики психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій.....33

КРАВЧЕНКО Катерина, ЮТОВЕЦЬ Василь

Застосування військовослужбовцями копінг-стратегії уникнення в умовах ведення бойових дій39

МИКОЛАЙЧУК Олена

Результати застосування програми корекції професійного вигорання військовослужбовців Збройних сил України.....46

ПРАВО

ГОРЯЧЕВА Кіра

Ідентифікація та характеристика винаходів подвійного використання за допомогою патентних даних.....54

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УЛІГАНЕЦЬ Сергій, СИРОВЕЦЬ Сергій, МЕЛЬНИК Людмила, ДОВГАНЬ Наталія

Екологічні наслідки воєнних дій на території України: моніторинг впливу пожеж58

Інформація про авторів.....68

CONTENTS

PEDAGOGY

ALESHCHENKO Viktor, POZDYSHEV Serhiy Social work in modern scientific discourse: the military aspect.....	5
---	---

PSYCHOLOGY

GOMAN Yurii, BESPALKO Andrii, TSARIUK Serhii Theoretical and practical aspects of forming, supporting and increasing the motivation of mobilized persons for military service	13
KOZHEDUB Olena, SOKOLINA Olha, LEVENETS Anna, KULCHYTSKYI Oleksandr Social-psychological theories of gender.....	21
KRAVCHENKO Kateryna, ZHALENKO Liliia Theoretical review of issues related to post-amputation recovery of military personnel: psychological aspect.....	26
KRAVCHENKO Kateryna, CHERNIKOV Vladyslav Features of the "MASK" projective technique for diagnosing the mental states of military personnel – combat veterans	33
KRAVCHENKO Kateryna, YUTOVETS Vasyl Reliance on avoidance coping strategy by military personnel in combat.....	39
MYKOLAICHUK Olena Results of applying a burnout correction program for military personnel of the Armed Forces of Ukraine.....	46

LAW

HORIACHEVA Kira Recognising and evaluating dual-use inventions using patent data.....	54
---	----

GEOSPATIAL SUPPORT

ULYHANETS Serhii, SYROVETS Serhii, MELNYK Liudmyla, DOVHAN Nataliia Environmental consequences of combat actions on the territory of Ukraine: monitoring the impact of fire	58
Information about authors	68

УДК 364-78:355(477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.5-12>

Віктор АЛЕЩЕНКО, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-1560-7318
e-mail: avi1953@ukr.net
Національний університет оборони України, Київ, Україна

Сергій ПОЗДИШЕВ, канд. психол. наук
ORCID ID: 0000-0001-7225-709X
e-mail: pokovol@meta.ua
Національний університет оборони України, Київ, Україна

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ

Вступ. На сьогодні військовий аспект соціальної роботи набуває все більшої актуальності, потребує значного посилення системи соціального забезпечення і соціальної допомоги населенню, належного соціального захисту військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету. Метою статті є дослідження військового аспекту соціальної роботи у Збройних силах України, розроблення підходів до її систематизації і створення діяльнісної моделі.

Методи. Для досягнення поставленої мети було використано такі наукові методи: аналізу, узагальнення, порівняння, систематизації наукових джерел із проблеми дослідження соціальної роботи у Збройних силах України.

Результати. Розкрито військовий аспект соціальної роботи у структурі соціогуманітарних наук, а також висвітлено її особливості як прикладної діяльності у Збройних силах України. Доповнено та розширено уявлення про значення організації соціальної роботи, специфічною метою якої є максимальне використання її суб'єктами правових, організаційних, виховних засобів під час виконання покладених обов'язків і наданих повноважень щодо соціальної роботи у Збройних силах України. Соціальну роботу розглянуто як систему в її органічному поєднанні із загальною системою соціальної роботи в державі, що дає змогу застосовувати відповідні методи надання допомоги, соціального супроводу людей, пов'язаних із військовою діяльністю, які потребують соціального захисту.

Висновки. Без застережень можна стверджувати, що ефективність бойової діяльності, бойовий дух особового складу на полі бою поряд з іншими чинниками значною мірою залежить від умілої організації соціальної роботи як важливого складника побудови сильного війська.

Ключові слова: соціальна робота, система, діяльнісна модель, соціальний захист, соціальний супровід, методи й технології соціальної роботи.

Вступ

Війна, розпочата російською федерацією в Україні, докорінно змінила життя людей. Нові проблеми, що виникли, є як матеріальними, так і соціально-психологічними, а зміни, що відбуваються, торкнулися багатьох громадян, зокрема військовослужбовців і членів їхніх сімей.

У цих умовах військовий аспект соціальної роботи набуває більшої актуальності й потребує значного посилення системи соціального забезпечення та надання соціальної допомоги населенню, забезпечення належного соціального захисту військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету. Труднощі адаптування українців до нових умов, а саме проблеми із соціалізацією, вимушене переселення, декларативність деяких пільг, соціальних і правових гарантій військовослужбовцям і членам їхніх сімей, недосконалість системи забезпечення військовослужбовців і членів їхніх сімей житлом, недостатня кількість соціально-побутових об'єктів інфраструктури військових містечок, неспроможність наявної системи соціальної і професійної адаптації військовослужбовців до цивільного життя повною мірою забезпечити задекларовані в законодавстві України права військовослужбовців щодо дотримання цих гарантій значно впливають на морально-психологічний стан захисників держави. Це стосується і нової категорії отримувачів соціальних послуг – осіб, які постраждали внаслідок війни (через інвалідність, втрату годувальника, хворобу, вимушене переселення, безробіття тощо). Усі ці та інші проблеми відчутно впливають на ефективність і якість виконання завдань із захисту нашої держави (Верховна Рада України, 2023; Герасименко, & Горбенко, 2023).

Зазначені проблеми не можуть бути розв'язані без системного втручання посадових осіб і соціальних працівників, професійна діяльність яких пов'язана зі сферою надання допомоги людям в означених процесах соціального життя. Отже, потрібно системно розглянути теорію і практику військового аспекту соціальної роботи, визначити єдині погляди на її сутність, зміст та особливості в сучасних умовах.

Соціальна робота не може бути ефективною без розроблення сучасної нормативно-правової бази, побудови її ефективної системи й підготовки відповідних фахівців. Із цієї метою у ЗС України виконано такі кроки:

- запроваджується діяльність соціальних працівників у військових частинах;
- посилено соціальний складник у роботі ТЦК та СП;
- налагоджено взаємодію посадових осіб військових частин і ТЦК та СП з органами державної влади й місцевого самоврядування, громадськими організаціями, іншими об'єднаннями (спілками) в інтересах соціального супроводу військовослужбовців і членів їхніх сімей;
- передбачено вивчення і впровадження досвіду країн-партнерів, зокрема США, Канади, Великої Британії та інших країн НАТО (Герасименко, & Горбенко, 2023).

Без застережок можна стверджувати, що ефективність бойової діяльності, бойовий дух особового складу на полі бою поряд з іншими чинниками значною мірою залежить від уміло організованої соціальної роботи як важливого складника побудови сильного війська.

Огляд літератури. Найактуальнішими працями вітчизняних науковців і практиків із соціально-правової тематики є перші дисертаційні дослідження з проблематики, наукові доробки, статті у спеціальних виданнях. Проблеми

соціальної роботи у Збройних силах України досліджують В. Алещенко, О. Білов, С. Ветлінський, У. Гордієнко, В. Клос, М. Кравченко, В. Мулява, В. Пашинський, С. Ситняківський, І. Тімкін та ін. Цю тему висвітлювали й зарубіжні вчені: Дж. Дейлі та А. Рубін, М. Джонсон, Б. МакКензі, С. Мансон, К. Ханвей, А. Хасан, А. Хіллер та ін.

Серед найновіших науково-практичних праць заслуговує на увагу збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (19–20 травня 2023 року) "Сучасні тенденції розвитку соціальної роботи в Україні та зарубіжжі. Current trends of the social work development in Ukraine and abroad". До збірника ввійшли тези доповідей і повідомлень учасників конференції про розвиток соціальних послуг і сервісів в Україні та зарубіжжі, роботу соціальних працівників у контексті викликів російсько-української війни, методики й технології соціально-педагогічної діяльності, основні напрями підготовки фахівців в умовах суспільних реформ, роль соціальної роботи в повоєнній відбудові України (Михайлишин, & Кулик, 2023).

У колективній праці фахівців науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗСУ "Соціальний супровід військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей" окреслено практичні аспекти діяльності посадових осіб військових частин, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, описано систему соціального супроводу у Збройних силах України, види соціальних послуг, які можуть бути надані військовослужбовцям і членам їхніх сімей, родинам загиблих, зниклих безвісти й полонених, визначено основні етапи роботи із цими категоріями осіб (Герасименко, & Горбенко, 2023).

Результати дослідження проблеми ведення соціальної роботи з військовослужбовцями та їхніми сім'ями в умовах тривалого конфлікту на сході України висвітлено в науковій статті "Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями в умовах тривалого конфлікту на сході України" (Логвінова, & Рассказова, 2021). Авторки розкрили поняття "соціальна робота", "соціальний захист", "соціальна послуга", які є основою для дослідження актуальної проблеми соціальної роботи з військовослужбовцями та їхніми сім'ями. Охарактеризували сучасний стан соціальної роботи з військовослужбовцями, указали на необхідність збагачення змісту такої роботи, зокрема розвитку соціально-психологічного, соціально-педагогічного, соціально-інформаційного напрямів, методів і технологій (індивідуальної, групової, сімейної терапії, консультування, психологічного супроводу). Набула чинності постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2023 року № 1050, якою визначено механізм реалізації експериментального проєкта із запровадження договірної форми надання соціальної послуги із соціального супроводу військовослужбовців та членів їхніх сімей у військових частинах (підрозділах) Збройних сил. Втілення в життя положень постанови дасть змогу посилити соціальну підтримку захисників і захисниць, їхніх родин.

З метою підвищення мотивації військовослужбовців, осіб рядового й начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських до належного виконання військового та службового обов'язку, підтримки таких осіб і піклування про членів їхніх сімей Кабінет Міністрів України визначив порядок роботи та діяльності служб супроводу в інтересах соціальної підтримки захисників і захисниць та членів їхніх родин. Відповідна постанова "Деякі питання впровадження діяльності служб супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їх сімей", розроблена Міністерством оборони та Генеральним штабом ЗСУ, була прийнята 20 серпня

2024 року на засіданні уряду й уже впроваджується (Кабінет Міністрів України, 2024).

З огляду на зазначене наголосимо, що на сьогодні у ЗС України, на жаль, немає чітко визначеної системи соціальної роботи з військовослужбовцями та членами їхніх сімей, тому питання дослідження її сучасного стану є надзвичайно актуальним і значущим як для українського суспільства загалом, так і для соціальних працівників та інших фахівців сфери соціальної роботи.

Метою статті є дослідження військового аспекту соціальної роботи у ЗСУ, розроблення підходів до її систематизації і створення діяльної моделі.

Методи

У процесі дослідження використано такі методи: аналізу, узагальнення, порівняння, систематизації наукових джерел із дослідження соціальної роботи у ЗС України.

Результати

Соціальна робота у ЗС України – відносно новий для українського суспільства феномен, важливою сутнісною особливістю якого є спрямованість на реалізацію політичних, соціально-економічних прав особистості, персоналу ЗС України, їхніх соціальних, культурних і духовних запитів (Верховна Рада України, 2023; Головатий, 2005; Туленков, 2016).

У складних соціально-психологічних умовах солдати й офіцери, покликані захищати державу, самі потребують соціального захисту й допомоги, тому стають об'єктами соціальної роботи. Важливість їхньої підтримки саме засобами соціальної роботи впливає із самої сутності цієї науково-практичної галузі.

Соціальна робота з військовослужбовцями – це комплекс соціально-правових, інформаційних та організаційних заходів, спрямованих на сприяння військовослужбовцям, працівникам і членам їхніх сімей у реалізації прав і гарантій, установлених законами України та іншими законодавчими актами, що забезпечують нормальну життєдіяльність, сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків.

Характеризуючи сучасний стан соціальної роботи з військовослужбовцями та їхніми сім'ями як науково-практичну проблему, можна узагальнити, що основна мета соціальної роботи із цієї категорією осіб полягає у відновленні фізичних і психічних сил тих, кому надають допомогу, теоретичному обґрунтуванні принципів, методів та умов реалізації соціальної допомоги сім'ям військовослужбовців, розширенні й посиленні підготовки професіоналів у сфері соціальної роботи, внесенні елементів соціальної справедливості, яка в них є дуже загостреною. Зауважимо, що найбільшою проблемою на сьогодні є створення ефективної моделі надання соціальних послуг і залучення кваліфікованих фахівців, здатних надавати якісні соціальні послуги військовослужбовцям на всіх рівнях.

Аналіз основних підходів до розуміння суті, змісту і структури соціальної роботи у ЗС України, нормативно-правового забезпечення її організації та практичної реалізації дав змогу спроєктувати її діяльну модель (рис. 1).

Загальною метою соціальної роботи у ЗС України є створення необхідних соціальних умов для успішної діяльності військовослужбовців під час підготовки та ведення бойових дій (операцій). Досягнення визначених конкретних цілей передбачає розв'язання низки завдань, як-от:

- організація і реалізація впливу на військовослужбовця для його соціалізації у військовому середовищі, забезпечення оптимального входження воїна у військовий колектив;

- забезпечення удосконалення соціального військового середовища на користь військовослужбовця;

- оптимізація взаємодії військовослужбовця і соціального військового середовища, військового соціуму (АрміяInform, 2023а; Савицький, 2012).

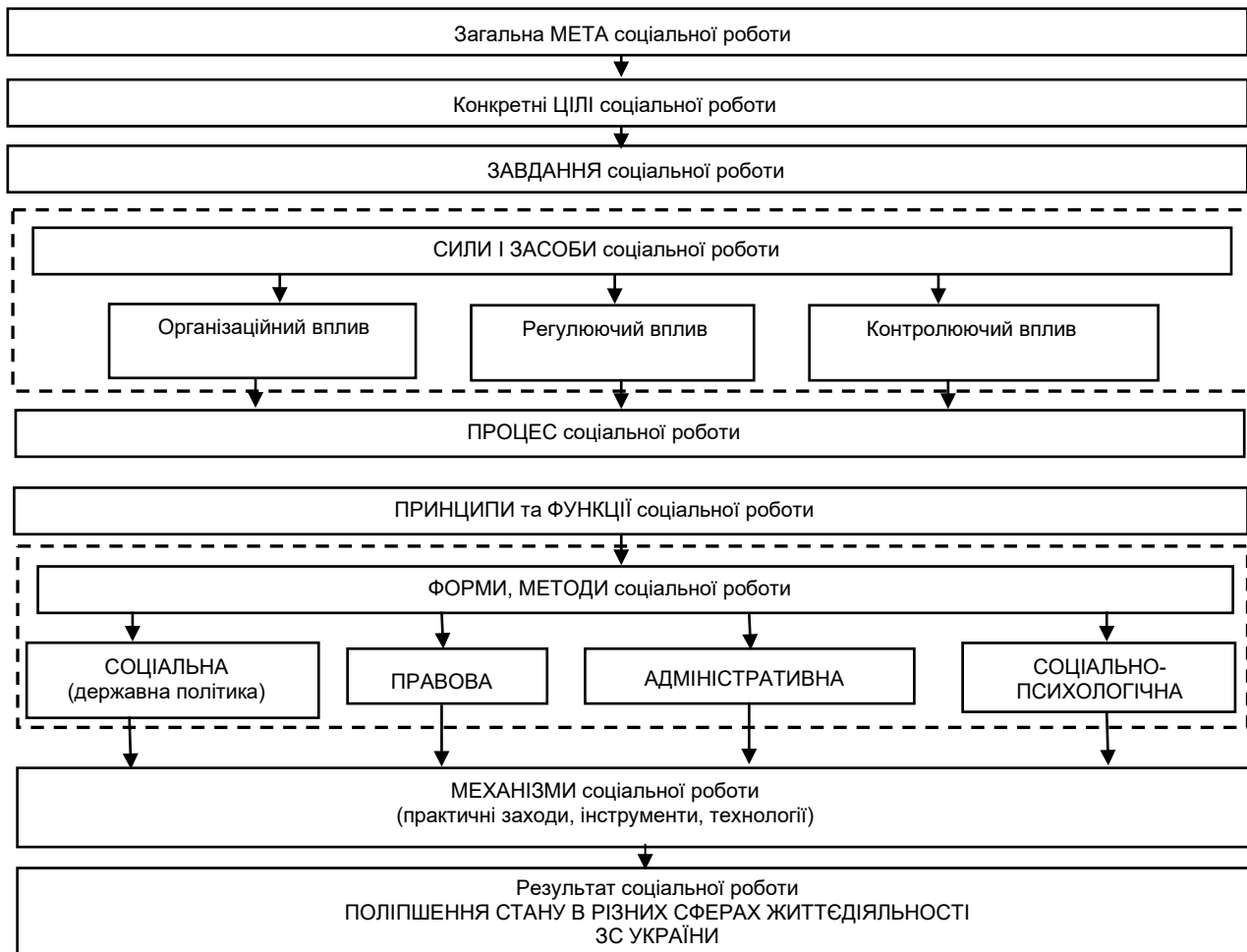

Рис. 1. Діяльнісна модель соціальної роботи

Загальною метою соціальної роботи у ЗС України є створення необхідних соціальних умов для успішної діяльності військовослужбовців під час підготовки та ведення бойових дій (операцій). Досягнення визначених конкретних цілей передбачає розв'язання низки завдань, як-от:

- організація і реалізація впливу на військовослужбовця для його соціалізації у військовому середовищі, забезпечення оптимального входження воїна у військовий колектив;
- забезпечення удосконалення соціального військового середовища на користь військовослужбовця;
- оптимізація взаємодії військовослужбовця і соціального військового середовища, військового соціуму (АрміяInform, 2023а; Савицький, 2012).

Основними принципами соціальної роботи у ЗС України є: законність і дотримання прав людини; добровільність; комплексність і системність використання прийомів та засобів; гуманність і незалежність; прозорість і громадський контроль за діяльністю органів, відповідальних за соціальну роботу у військах (силах); відповідність завдань соціальної роботи до рівня фінансово-економічного забезпечення (АрміяInform, 2023а).

До функцій військової соціальної роботи належать: інформаційна; пояснювальна; комунікативна; організаційна;

правозахисна; запобіжна; психологічна; педагогічна; рекламно-пропагандистська й соціально-економічна (АрміяInform, 2023а).

Основними методами сучасної соціальної роботи з військовослужбовцями є соціальна профілактика, реінтеграція та соціальна підтримка. Соціальна профілактика – діяльність, спрямована на запобігання особистісним проблемам, подолання їх причин; соціальна реабілітація – діяльність, спрямована на подолання наслідків проблем, відновлення стану соціального функціонування; соціальна підтримка – поняття, використовуване у психології для опису різних форм надання допомоги й підтримки, які людина отримує від свого соціального оточення (матеріальної, емоційної, інформаційної або інструментальної).

Основними напрямками здійснення у ЗСУ соціального і правового захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей, працівників є:

- удосконалення законодавства України з питань соціального і правового захисту;
- організація моніторингу соціальних процесів у військових частинах і підрозділах, попередження виникнення і нейтралізація випадків соціальної напруги у військових колективах;

- реалізація заходів правового й соціального захисту особового складу;

- інформаційно-роз'яснювальна робота у військових частинах, гарнізонах, зокрема через засоби масової інформації, соціальні мережі тощо, з питань пільг, прав і соціальних гарантій, механізмів і шляхів їх набуття та отримання;

- співпраця посадових осіб військових частин з органами державної влади й органами місцевого самоврядування, інститутами громадськості у ЗСУ, Громадською радою при Міністерстві оборони України, об'єднаннями громадян, професійними спілками тощо;

- адресна робота з військовослужбовцями та членами їхніх сімей, працівниками, які потребують посиленої допомоги й підтримки, у першу чергу військовослужбовцями, які дістали тяжких поранень, контузії, каліцтва, особами, що мають особливі потреби, тяжкохворими;

- забезпечення роботи телефонів довіри, своєчасний розгляд пропозицій, скарг і заяв громадян із питань соціального і правового захисту, їх оперативне розв'язання;

- організація і проведення цільових військово-соціологічних опитувань і досліджень;

- сприяння соціальній і професійній адаптації військовослужбовців, які звільняються з військової служби, і членів їхніх сімей;

- реалізація заходів щодо шефства у ЗСУ;

- організація та контроль процесу оздоровлення і відпочинку дітей в оздоровчих таборах ЗСУ;

- моніторинг дотримання у ЗСУ принципу гендерної рівності (Міністерство оборони України, 2016).

Оптимізація сучасних технологій соціальної роботи з військовослужбовцями можлива за виконання таких умов: розширення обсягів послуг у національній мережі соціальних служб, створення альтернативних центрів надання соціальних послуг; збільшення кількості спеціально підготовлених і з відповідним досвідом фахівців із соціальної роботи у воєнних умовах для розв'язання проблем військовослужбовців; організації взаємодопомоги сім'ями військовослужбовців; формування ефективної соціальної політики держави, особливо у сфері соціального захисту воїнів (Логвінова, & Рассказова, 2021).

Засоби реалізації складників соціальної роботи (політичного, правового, економічного, соціально-психологічного, освітнього, культурного, духовно-етичного) спрямовані на розв'язання таких питань: надання соціальної допомоги й підтримки; реалізації програм і заходів, спрямованих на адаптацію програм профорієнтації і програм підтримки ветеранів; соціального та правового захисту; гарантування прав і свобод. Водночас існують певні розбіжності у трактуванні різними науковцями значених технологій соціальної роботи, що пов'язано з різноманітністю методологічних підходів, застосовуваних у сучасній соціальній роботі.

У ЗС України професійний проєкт соціальної роботи перебуває на етапі розвитку. Необхідно узгодити понятійно-категоріальний апарат, виробити власну наукову базу знань, розробити належне законодавче підґрунтя тощо. Особливо актуальним є узгодження змісту професійної підготовки фахівців на третьому рівні вищої освіти із соціальної роботи як професійної діяльності й академічної дисципліни на основі компетентнісного підходу.

Війна вплинула й на діяльність Національного університету оборони України. Підготовка в ньому фахівців із соціальної роботи у Збройних силах спрямована на формування

основних і спеціалізованих компетентностей, знань про соціальну роботу як професію, академічну дисципліну та її викладання. Це, у свою чергу, має сприяти тому, що випускники збагачуватимуть власну наукову базу знань із соціальної роботи й формуватимуть професійну ідентичність соціальної роботи у ЗС України. Також слід урахувати, що підсистема соціальної роботи у ЗС України є складником загальної системи соціальної роботи:

- своєрідною формою діяльності, що стосується людини, життя якої певним чином пов'язане з військом;

- наукою про закономірності соціальної роботи, її методи, принципи, технології, у якій висвітлено практично перетворювальну благодійну практику у військовому соціумі;

- навчальною дисципліною, що, ґрунтуючись на положеннях теорії соціальної роботи, у своєму змісті відображає особливості практики соціального обслуговування у військовому соціальному середовищі (Савицький, 2012).

Зазначені обставини дають усі підстави виокремити соціальну роботу як самостійний напрям діяльності командирів, інших посадових осіб, органів військового управління. Така практика має специфічні ознаки, власне правове підґрунтя, є важливим чинником успішного розв'язання соціальних проблем у військових частинах і гарнізонах, в окремих військовослужбовців. Важливо, що до загальних обов'язків командирів (начальників) належать дотримання принципів соціальної справедливості та соціальний захист військовослужбовців.

Система соціальної роботи у ЗС України – це сукупність специфічних цілісних соціальних відносин, у яких перебувають індивіди, що проходять військову службу. Ця система є сукупністю взаємозалежних компонентів, які впливають на свідомість і поведінку особового складу, щоб формувати у нього якості громадян, підтримувати й відновлювати морально-психологічний стан підрозділів і військових частин, формувати соціально-психологічні характеристики (рис. 2).

Відповідно до положень керівних документів і на основі військової практики виокремлюють такі системні компоненти соціальної роботи, як цілі, завдання, функції, принципи, форми та методи, що становлять змістово-теоретичний аспект системи соціальної роботи у військах (силах). Водночас її іншим, організаційно-практичним аспектом є суб'єкти й об'єкти, сили й засоби, організаційні форми. Отже, розуміння формування системи соціальної роботи – це тривалий процес, в основу якого покладено національні традиції, міжнародний досвід, креативність сучасного суспільства, можливості держави.

Соціальна робота передбачає послаблення чинників, що дестабілізують соціум, проведення заходів для запобігання конфліктам, забезпечення рівноваги, стабільності у військових колективах. Життєво важливі проблеми військовослужбовців є найважливішим дороговказом у соціальній роботі, тому важливо зберегти їхні фізичні та психічні сили, скоригувати особистісні настанови.

Система професійної військової освіти у сфері соціальної роботи має концептуалізувати її теорію і практику. Для цього потрібно навчатися методів теоретичного пояснення модельних ситуацій, набувати навичок використання понятійного апарату конкретних теорій, не спрощувати пояснення різних компонентів аналізованої ситуації (мотивів поведінки її учасників, цілей і методів втручання соціального працівника тощо).

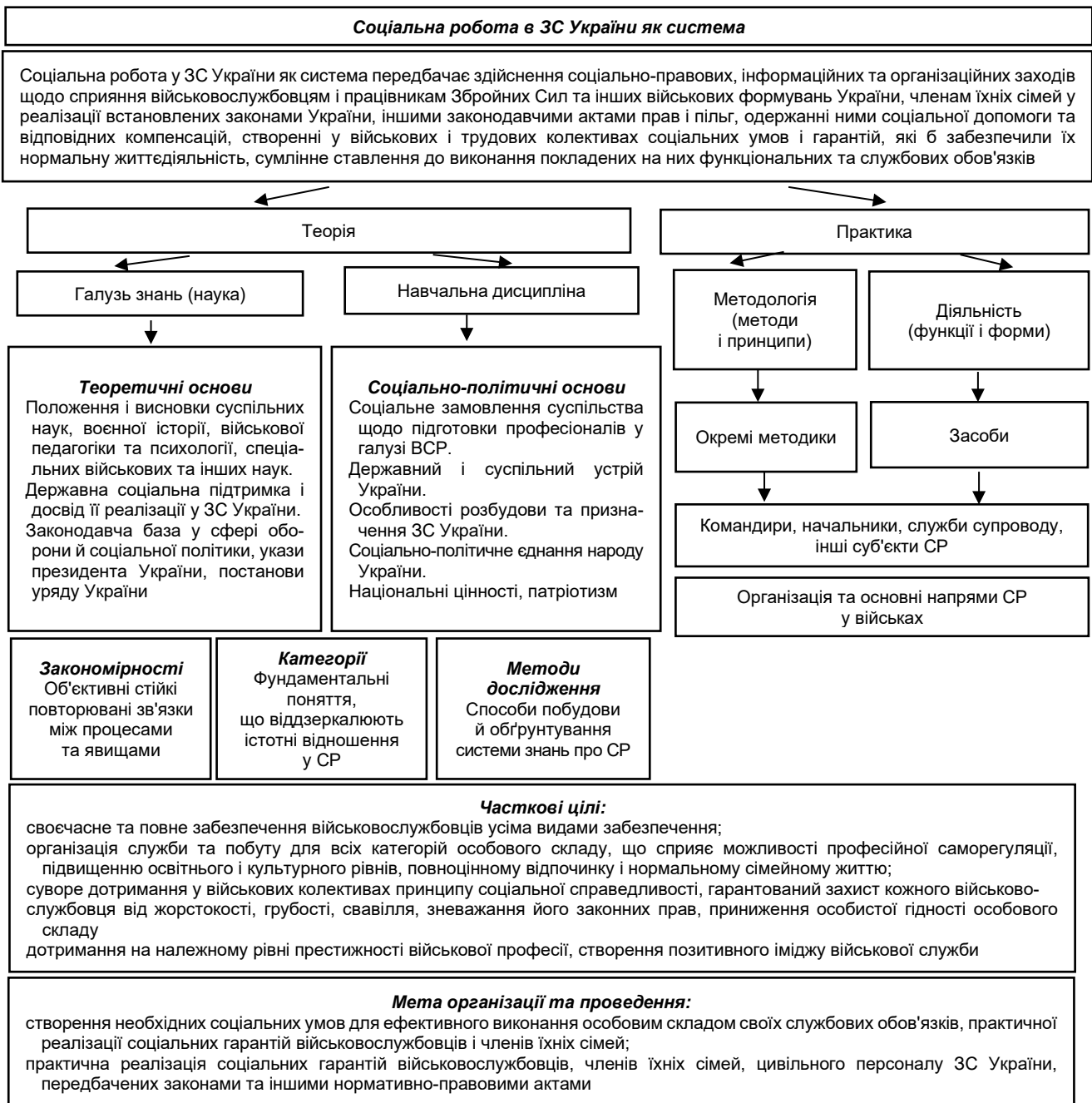

Рис. 2. Військово-соціальна робота як система

У цілому соціальна робота покликана вирішити завдання пошуку інституційних форм ефективної взаємодії теорії та практики. На цей час серед них можна виокремити вивчення теоретичних основ військових аспектів соціальної роботи, участь керівництва, дослідників, викладачів у розробленні цільових соціальних програм і соціальних законопроектів, проведення науково-практичних конференцій і семінарів для обговорення актуальних проблем, зокрема впровадження інноваційних методів і технологій.

Однією з головних передумов розвитку соціальної роботи є створення науково-методичної бази, що дасть змогу забезпечити безперервне взаємозбагачення її теорії та практики. Для цього необхідно шукати нові напрями діяльності, розробляти додаткові організаційні форми, що сприятимуть взаємодії, створенню і налагодженню співробітництва між дослідниками та спеціалістами.

Практика соціальної роботи дає змогу апробувати й утілити в життя ідеї та методи, напрацьовані в межах різних теорій, при цьому проаналізувати проблемні питання і розв'язати суперечності соціального життя. Діалектика теорії та практики, їх взаємодія і взаємопроникнення, єдність зумовлюють ефективність усієї соціальної роботи.

Наголосимо, що об'єктом професійної соціальної роботи в суспільстві є люди, які опинилися у важкій життєвій ситуації: інваліди, люди похилого віку, хворі, нездатні до самообслуговування, сироти, малозабезпечені, безробітні, ті, хто не має певного місця проживання, самотні тощо. Деяке інше спрямування має соціальна робота у військовому середовищі: військовослужбовець не обмежено працездатний, а обмежений у можливостях вести додаткову трудову діяльність для підвищення свого добробуту.

Об'єктом соціальної роботи слід вважати всіх військово-службовців, які проходять військову службу у Збройних силах, а також їхні сім'ї. Через особливості військової служби й необхідність виконання Збройними силами специфічних функцій в інтересах держави потрібно застосовувати специфічні форми й методи соціальної роботи.

Нині у Збройних силах України бракує соціальних працівників, які б ефективно впроваджували соціальну роботу, проводили ґрунтовні наукові дослідження у зазначеній галузі, хоча в окремих військових навчальних закладах уже триває підготовка фахівців.

Важливим напрямом діяльності на цей час є підготовка фахівців за спеціальністю "Соціальна робота у військах (силах)". У ЗСУ на базі Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка з вересня 2023 року розпочато підготовку курсантів за спеціальністю "Соціальна робота" (АрміяInform, 2023b). З вересня 2024 року в Національному університеті оборони України розпочато підготовку фахівців за спеціальністю "Організація соціальної роботи у Збройних Силах України" оперативного рівня. Розглядаючи її військовий аспект, наголосимо, що в його основу покладено уніфікований, комплексний і стратегічно скоординований підхід до розбудови системи залучення, розвитку й формування професійного ставлення до соціальної роботи в майбутніх працівників соціальної сфери, а також передбачено розвиток наукового підходу до розв'язання проблем людей у погонях.

На сьогоднішня робоча група університету розробила **освітньо-професійну програму** – єдиний комплекс освітніх компонентів (навчальних дисциплін, індивідуальних завдань, практик, контрольних заходів тощо), спрямованих на досягнення передбачених програмою результатів навчання, які дають право на отримання визначеної освітньої або освітньо-професійної кваліфікації.

У військах (силах) розгортаються вертикальні системи управління та соціального супроводу, зокрема триває запровадження діяльності соціальних працівників у військових частинах, посилюється соціальний складник територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, налагоджується взаємодія між представниками організацій соціальної допомоги для ефективного соціального супроводу військовослужбовців.

Активно триває вивчення та впровадження досвіду країн-партнерів, насамперед США, ФРН, Канади, Великої Британії та інших країн НАТО. У багатьох країнах світу, як наголошують А. Хасан, С. Мансон, Дж. Дейлі та А. Рубін, такі завдання виконують військові соціальні працівники (military social workers). Їхню діяльність інституціалізовано в окремий напрям соціальної роботи (Hassan, 2012; Munson, 1999; Rubin, 2013). Наприклад, у США військово-соціальна робота має власну організаційну структуру, нормативно-правове регулювання, стандарти надання послуг, передбачає освітньо-кваліфікаційні вимоги до військових соціальних працівників, специфічну професійну підготовку й дотримання етичних принципів. Посади військових соціальних працівників запроваджені при Міністерстві оборони США, а робота з ветеранами стала настільки актуальною, що для її координації було створено Міністерство у справах ветеранів (Гусак, & Нескородяна, 2016).

На цей час у ЗС України посад військових соціальних працівників у силових структурах і відомствах ще немає. Структурні підрозділи Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних сил України, які опікуються соціальними питаннями, активно співпрацюють із Міністерством соціальної політики України. Так, розпочато

низку спільних пілотних проєктів, що передбачають упровадження соціальних служб у військових частинах на рівні батальйонів і бригад із залученням фахівців відомства, налагоджено спільну підготовку спеціалістів територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки й державних установ "Територіальні медичні об'єднання Міністерства внутрішніх справ" із питань соціальної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей, родин загиблих, безвісти зниклих і полонених військовослужбовців (АрміяInform, 2023a).

Військово-соціальна робота є однією з професійних функцій командирів військових частин (підрозділів) та їхніх заступників. Це інтегративна діяльність, спрямована на розв'язання комплексу соціально-економічних, соціально-психологічних, соціально-медичних і соціально-педагогічних завдань, пов'язаних із забезпеченням державних гарантій гідного рівня життя військовослужбовців та їхнього соціального благополуччя. З огляду на це вважаємо за доцільне запровадження інституту військового омбудсмена для контролю за дотриманням законних прав та інтересів військовослужбовців.

Пріоритетним завданням на сьогодні є створення дієвого механізму соціального супроводу військовослужбовців, членів їхніх сімей, родин загиблих, зниклих безвісти та полонених військовослужбовців посадовими особами військових частин, ТЦК та СП для належного надання їм ефективних і якісних соціальних послуг. У ході соціальної підтримки військовослужбовців і членів їхніх сімей потрібно поєднувати належне матеріальне забезпечення та соціальний супровід, надаючи такі соціальні послуги: соціальну адаптацію військовослужбовців і членів їхніх сімей до військового життя; представництво інтересів військовослужбовців в органах державної влади; консультування військовослужбовців і членів їхніх сімей із питань реалізації належних їм пільг і гарантій; соціальну реабілітацію та адаптацію; підготовку військовослужбовців до цивільного життя після звільнення з військової служби тощо (АрміяInform, 2023a).

У сучасних умовах соціальна робота у Збройних силах України є своєрідним спеціалізованим видом соціальної діяльності держави, що передбачає визначення шляху до отримання повноцінної допомоги й підготовку відповідних фахівців для духовного оздоровлення осіб, пов'язаних із військом, що потребують соціального захисту та підтримки.

Дискусія і висновки

1. За результатами дослідження з'ясовано, що *соціальна робота у Збройних силах України* – це система узгоджених, цілеспрямованих організаційних, правових, соціально-економічних і виховних заходів, які проводять органи державної влади, військове керівництво, посадові особи Збройних сил, щоб забезпечити соціальне обслуговування військовослужбовців, соціальну профілактику й соціальну підтримку, спрямовані на реалізацію соціальних гарантій, передбачених законами та іншими нормативно-правовими актами. Це сучасний напрям теорії і практики соціальної роботи, яка є *складною, але надзвичайно важливою сферою діяльності* у ЗС України й вимагає від фахівців високого рівня підготовки.

2. Розроблену систему соціальної роботи доцільно розглядати як сукупність взаємозалежних компонентів, призначених для впливу на свідомість і поведінку особового складу з метою формування у нього якостей воїнів-громадян, а також підтримки та відновлення морально-психологічного стану підрозділів і частин. Цілісність та єдність соціальної роботи як системи виявляються в закономірній зумовленості всіх її компонентів і зв'язків, а її

функціонування об'єктивно необхідне Збройним силам України для успішного виконання місії забезпечення оборони держави. Практичне значення побудованої діяльнісної моделі соціальної роботи полягає у тому, що її можна розглядати як самостійний вид діяльності.

3. Головним організатором соціальної роботи у військах (силах) є командир, який спрямовує діяльність службових посадових осіб на її організацію у підрозділах і загалом військовій частині. Крім того, командир видає накази та інші нормативно-правові акти з питань військового управління, реалізуючи законодавство щодо соціального захисту особового складу під час підготовки й ведення бойових дій.

4. Служби супроводу військовослужбовців і членів їхніх сімей доцільно створити в органах військового управління, військових частинах, навчальних військових центрах і закладах на базі структурних підрозділів, до повноважень яких належить питання забезпечення соціального захисту, або штатних посад за відповідними напрямками соціальної роботи. За потреби до виконання завдань служби супроводу можуть бути залучені представники інших служб.

Отже, соціальну роботу організовують і проводять із метою створення соціальних умов для ефективного виконання особовим складом своїх службових обов'язків, практичної реалізації соціальних гарантій військовослужбовців і членів їхніх сімей, передбачених законами та іншими нормативними правовими актами для мирного й воєнного часу.

На нашу думку, доцільно зосередити зусилля на організації соціальної роботи у військах (силах), що діють на головних напрямках бойових дій і виконують найвідповідальніші бойові завдання, ужити заходів для створення її ефективної організаційної структури (вертикалі) та підготовки кадрів, сформувати обсяг державного замовлення на підготовку фахівців оперативного рівня.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні та впровадженні сучасної концепції розвитку соціальної роботи в ЗС України.

Внесок авторів: Віктор Алещенко – написання (оригінальна чернетка); Сергій Поздишев – написання (перегляд і редагування).

Список використаних джерел

- АрміяInform. (2023a). *Соціальна підтримка військовослужбовців та їхніх сімей – це питання, яке завжди на часі*. <https://armyinform.com.ua/2023/04/22/soczialna-pidtrymka-vijskovosluzhbovcziv-ta-yihnih-simej-cze-pytannya-yake-zavzhdy-na-chasi/>.
- АрміяInform. (2023b). *Триває підготовка до першого набору курсантів за фахом "Соціальна робота у військах (силах)"*. <https://armyinform.com.ua/2023/07/03/tryvaye-pidgotovka-do-pershogo-naboru-kursantiv-za-fahom-soczialna-robota-u-vijskah-sylah/>.
- Верховна Рада України. (2023). *Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю* (Закон України від 10.04.2023 № 3022-IX). <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#top>
- Герасименко, О. В., & Горбенко, І. М. (2023). *Соціальний супровід військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей: практичні аспекти діяльності посадових осіб військових частин, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки* (В. Ключков, Ред.). НДЦГП ЗС України.
- Головатий, М. Ф. (2005). *Соціальна політика і соціальна робота: термінологічно-понятійний словник*. МАУП.
- Гусак, Н. Є., & Нескородяна, О. П. (2016). *Військові соціальні працівники в Сполучених Штатах Америки*. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a47cba95-ac1f-4740-80ed-2648751abd0a/content>.

Кабінет Міністрів України. (2024). *Деякі питання впровадження діяльності служб супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їх сімей* (постанова від 20.08.2024 № 948). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948-2024-%D0%BF#Text>

Логвінова, О., & Рассказова, О. (2021). Соціальна робота з військовослужбовцями та їхніми сім'ями в умовах тривалого конфлікту на сході України. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2(7), 61–72. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(7\).2021.244086](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(7).2021.244086)

Михайлишин, Г. І., & Кулик, І. В. (2023). Сучасні тенденції розвитку соціальної роботи в Україні та зарубіжжі. *Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 19–20 травня 2023 р.)*. НАІР.

Міністерство оборони України. (2016). *Про затвердження Інструкції про організацію у Збройних Силах України соціального і правового захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів, призваних на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори, та членів їхніх сімей, працівників Збройних Сил України* (наказ Міністерства оборони України від 19.01.2016 № 27). https://www.mil.gov.ua/content/other/MOU2016_27.pdf

Савицький, В. І. (2012). *До питання про предмет військової соціальної роботи*. <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2012/1/20.pdf>

Тулєнков, М. (2016). Соціальний захист у науковому дискурсі. *Релігія та соціум*, 1–2, 104–113. http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2016_1-2_16

Hassan, A. (2012). *Social work practice with the military*. John Wiley & Sons.

Munson, C. (1999). *Social work practice in the military*. Routledge.

Rubin, A. (2013). *Handbook of military social work*. John Wiley & Sons.

References

- ArmyInform. (2023a). *Social support for military personnel and their families is an issue that is always timely* [in Ukrainian]. <https://armyinform.com.ua/2023/04/22/soczialna-pidtrymka-vijskovosluzhbovcziv-ta-yihnih-simej-cze-pytannya-yake-zavzhdy-na-chasi/>
- ArmyInform. (2023b). *Preparations for the first intake of cadets in the specialty "Social work in the army (forces)" are underway* [in Ukrainian]. <https://armyinform.com.ua/2023/07/03/tryvaye-pidgotovka-do-pershogo-naboru-kursantiv-za-fahom-soczialna-robota-u-vijskah-sylah/>
- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024). *Some issues of implementing the activities of escort services for military personnel, rank and file and command staff of the civil defense service, police officers and members of their families* (resolution of 20.08.2024 No. 948) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948-2024-%D0%BF#Text>
- Gerasymenko, O. V., & Horbenko, I. M. (2023). *Social support of military personnel of the Armed Forces of Ukraine and their family members: practical aspects of the activities of officials of military units, territorial recruitment centers and social support*. NDCGP of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian].
- Gusak, N. Ye., & Neskorodyana, O. P. (2016). *Military social workers in the United States of America* [in Ukrainian]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a47cba95-ac1f-4740-80ed-2648751abd0a/content>
- Hassan, A. (2012). *Social work practice with the military*. John Wiley & Sons.
- Holovaty, M. F. (2005). *Social policy and social work: a terminological and conceptual dictionary*. MAUP [in Ukrainian].
- Logvinova, O., & Rasskazova, O. (2021). Social work with military personnel and their families in conditions of a protracted conflict in eastern Ukraine. *Social work and social education*, 2(7), 61–72 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(7\).2021.244086](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(7).2021.244086)
- Ministry of Defense of Ukraine. (2016). *On approval of the Instruction on the organization in the Armed Forces of Ukraine of social and legal protection of military personnel, conscripts and reservists called up for training (or verification) and special training, and members of their families, employees of the Armed Forces of Ukraine* (Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 19.01.2016 No. 27) [in Ukrainian]. https://www.mil.gov.ua/content/other/MOU2016_27.pdf
- Munson, C. (1999). *Social work practice in the military*. Routledge.
- Mykhailishyn, G. Y., & Kulyk, I. V. (2023). Current trends in the development of social work in Ukraine and abroad. *Materials of the 1st International Scientific and Practical Conference* (Ivano-Frankivsk, May 19–20, 2023). NAIR [in Ukrainian].
- Rubin, A. (2013). *Handbook of military social work*. John Wiley & Sons.
- Savitskyi, V. I. (2012). *On the subject of military social work* [in Ukrainian]. <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2012/1/20.pdf>
- Tulenkov, M. (2016). Social protection in scientific discourse. *Religion and society*, 1–2, 104–113 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2016_1-2_16
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2023). *On social work with families, children and youth* (Law of Ukraine dated 10.04.2023 No. 3022-IX) [in Ukrainian]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#top>

Отримано редакцією журналу / Received: 20.12.24

Прорецензовано / Revised: 07.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.01.25

Viktor ALESHCHENKO, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0003-1560-7318
e-mail: avi1953@ukr.net
National University of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Serhiy POZDYSHEV, PhD (Psychol.)
ORCID ID: 0000-0001-7225-709X
e-mail: pokovol@meta.ua
National University of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

SOCIAL WORK IN MODERN SCIENTIFIC DISCOURSE: THE MILITARY ASPECT

Background. *Today, the military aspect of social work is gaining more and more relevance, requiring a significant strengthening of the system of social security and social assistance to the population, proper social protection of military personnel and other persons participating in the protection of state sovereignty. The purpose of the article is to study the military aspect of social work in the armed forces of Ukraine, to develop approaches to its systematization and to create an effective model.*

Methods. *The following methods were used in the research: analysis, generalization, comparison, systematization of scientific sources on the problem of social work research in the Armed Forces of Ukraine.*

Results. *The article reveals the military aspect of social work in the structure of socio-humanitarian sciences, and also highlights its features as an applied activity in the Armed Forces of Ukraine. The concept of the importance of the organization of social work, the specific goal of which is the maximum use of legal, organizational, and educational means by its subjects during the performance of assigned duties and granted powers regarding social work in the Armed Forces of Ukraine, was supplemented and expanded. Social work is considered as a system in its organic combination with the general system of social work in the state, which makes it possible to apply appropriate methods of providing assistance and social support to people connected with military activities who need social protection.*

Conclusions. *Without reservations, it can be stated that the effectiveness of combat activities, the fighting spirit of personnel on the battlefield, along with other factors, largely depends on the skillful organization of social work as an important component of building a strong army.*

Keywords: *social work, system, activity model, social protection, social support, methods and technologies of social work.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.947.5 (075)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.13-20>

Юрій ГОМАН, канд. іст. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-7645-5736

e-mail: goman@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Андрій БЕСПАЛЬКО, д-р філософії

ORCID ID: 0000-0002-7941-9909

e-mail: 91184andrii@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Сергій ЦАРЮК, канд. юрид. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0001-5971-0479

e-mail: serhii.tsariuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**ТЕОРЕТИЧНО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ, ПІДТРИМКИ
ТА ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ ОСІБ, МОБІЛІЗОВАНИХ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ**

Вступ. У статті розглянуто основні підходи до розуміння та психологічної сутності мотивації, складники мотиваційної сфери особистості, мотивацію в процесі комунікації командира та підлеглого і як мотивація впливає на розвиток особистості; обговорено та запропоновано способи оптимального мотивування громадянина, мобілізованого на військову службу в умовах дії правового режиму воєнного стану. Результати проведеного теоретико-прикладного дослідження дають підстави стверджувати, що перед сучасною системою підготовки навчальних центрів Збройних сил України постає завдання з виховання ініціативного, соціально активного та вмотивованого захисника. Адже відомо, що висока успішність виконання професійних завдань базується не лише на професіоналізмі, а й на розвиненій системі самомотивування, усвідомленні власних мотивів та їхньої ідентифікації у кожного військовослужбовця. Формування мотивації до військової служби починається з усвідомлення того, що служба є основою для забезпечення миру й безпеки нашої держави. Мотивація до служби має глибокі корені: любов до Батьківщини, повага до військової честі, прагнення бути частиною команди (сім'ї військовослужбовців), яка працює заради нашої майбутньої перемоги. Вона підтримується постійним професійним зростанням, наявністю ґрунтовних професійних знань, взаємоповагою та впевненістю у власних силах.

Методи. У статті використано теоретичні методи, а саме: аналізу, узагальнення, порівняння, систематизації наукових джерел із проблеми дослідження.

Результати. За результатами проведеного дослідження визначено основні складники мотиваційної сфери особистості, розроблено рекомендації з формування, підтримки та підвищення мотивації осіб, які призвані за мобілізацією в умовах правового режиму воєнного стану та проходять базову загальновійськову підготовку.

Висновки. Мотивація мобілізованих на військову службу осіб – це комплексний процес, ускладнений багатьма факторами, особливо під час повномасштабного вторгнення та активної інформаційної кампанії противника, яка дискредитує українське суспільство та владу. Лише комплексний підхід до роботи з мобілізованими військовослужбовцями, урахування їхніх потреб та особливостей може стати каталізатором позитивних змін для всіх зацікавлених сторін, допомогти зруйнувати встановлені в суспільстві сталі негативні стереотипи та створити позитивні передумови для перемоги над ворогом.

Ключові слова: мотивація, військова служба, базова загальновійськова підготовка, військовослужбовець, воєнний стан.

Вступ

Фундаментом морального духу військовослужбовців є мотивація – внутрішній двигун, який формує достатню кількість особистих резервів для виконання складних завдань в екстремальних умовах, спонукає військовослужбовців до активних дій, досягнення цілей, подолання труднощів і виконання завдань за призначенням. Умотивовані люди краще витримують надмірні фізичні та психологічні навантаження, є стійкішими до стресу й виснаження, креативнішими та ініціативнішими. Високий рівень мотивації і спільна мета сприяють згуртованості військового колективу, посилюють довіру між військовослужбовцями.

Першим кроком у формуванні професійного військовослужбовця, здатного до успішного виконання бойових завдань, є якісна базова загальновійськова підготовка та дієва система внутрішнього стимулювання, формування мотиваційної готовності й високого морального духу захисника. Управління процесом навчання, діяльністю військовослужбовця і його поведінкою, забезпечення якісного проходження системи базової загальновійськової

підготовки кожним військовослужбовцем будуть ефективними лише в тому випадку, коли наставник / керівник знає, ким є той чи інший військовослужбовець, які внутрішні мотиви й зовнішні стимули визначають його поведінку та внутрішнє сприйняття навчальної діяльності. Мотив – це те, що спонукає людину до діяльності, а мета – те, чого людина намагається досягнути в результаті діяльності. У мотивах виражаються потреби людини, тобто в чому вона має необхідність.

Процес мотивації неоднозначний, немає чіткого розмежування його стадій. Умовно його можна поділити на певні етапи: виникнення певних фізіологічних, психологічних і соціальних потреб; пошук можливих шляхів задоволення та визначення напрямку дій у конкретній ситуації при вирішенні певної потреби; одержання винагороди за виконані дії чи/або задоволення потреби, корегування внутрішніх цілей. Потреби (усвідомлені й неусвідомлені) та їхні похідні (бажання, інтереси тощо) є внутрішніми чинниками, які визначають індивідуальну й соціальну поведінку людини, її схильності, суспільне буття.

© Гоман Юрій, Беспалько Андрій, Царюк Сергій, 2025

Виходячи з принципу психофізичної єдності, можна припустити, що в основі теоретичної моделі діяльності має бути функціональна психологічна система навчальної діяльності / підготовки військовослужбовця. В її основі слід виокремити принцип функціональності. Останній означає, що система будується з уже наявних психічних елементів шляхом їхньої динамічної мобілізації відповідно до вектора "мета – результат". Результатом оволодіння внутрішньою, інтуїтивною стороною є формування психологічної системи діяльності на основі індивідуальних якостей її суб'єкта шляхом їхньої реорганізації, переформування, виходячи з мотивів діяльності, цілей і умов. При цьому потреби людини, її інтереси, світогляд, переконання і настанови, життєвий досвід, особливості окремих психічних функцій, нейродинамічних якостей, властивостей особистості є вихідною базою для формування психологічної системи підготовки (Олійник, & Войтенко, 2020).

Огляд літератури. Мотивація є одним із ключових понять, що характеризують поведінку й ефективність діяльності людини в різних середовищах. Проблема мотивації не нова і з давніх пір викликає зацікавлення у багатьох дослідників. Вивченню питання мотивації присвячені праці багатьох учених, зокрема таких, як А. Маслоу, Г. Мюррей, В. Врум, С. Адамс, В. Мерлін, В. Ковальов, З. Кісіль, Д. Швець, Л. Снігур, О. Євдокімова, Н. Олійник, С. Войтенко та ін.

Психологи сучасності (Занюк, 2002) розглядають мотивацію через систему чинників, що формують поведінку та є характеристикою процесу, який стимулює і підтримує поведінкову активність людини на певному рівні. Основними чинниками, що стимулюють мотивацію, є потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення, дії та результати дій.

З. Кісіль та Д. Швець зазначають безпосередню взаємозалежність мотивації, психічних процесів і поведінки, які в своїй основі обумовлені потребами, потягами й мотивами. Виникнення, тривалість і стійкість поведінки, її спрямованість і припинення після досягнення мети, налагодження на майбутні події, підвищення ефективності, смислова цілісність, усвідомленість окремо взятого акту – усе вимагає мотиваційного пояснення (Кісіль, & Швець, 2023).

Основою для дослідження мотивації є праці зарубіжних учених, що сформували основні мотиваційні теорії. Зокрема, зазначимо теорії К. Роджера, Клейтона Альдерфера, гуманістичну теорію А. Маслоу, двофакторну теорію мотивації Герцберга, теорію потреб Мак-Клелланда, теорію мотивації Г. Мюррея, теорію сподівань Врума.

Більшість учених загалом виокремлюють два основні підходи до вивчення теорій мотивації. Перший ґрунтується на дослідженні змістовного боку мотивації. Такі теорії базуються на вивченні потреб людини, які є основним мотивом їхньої діяльності. До прихильників такого підходу можна віднести американських психологів А. Маслоу, Ф. Герцберга і Д. Келланда.

Другий підхід до вивчення та розуміння мотивації базується на процесуальних теоріях. Тут ідеться про розподіл зусиль працівників і вибір певного типу поведінки для досягнення конкретних цілей. До таких теорій відносять теорію очікувань, або модель мотивації за В. Врумом, теорію справедливості, теорію (модель) Портеу – Лоулера (Максименко, Зливков, & Кузікова, 2015).

Мета статті – визначення шляхів формування, підтримки та підвищення мотивації осіб, призваних за мобілізацією до складу ЗС України в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Методи

У статті використано теоретичні методи, а саме: аналізу, узагальнення, порівняння, систематизації наукових джерел із проблеми дослідження.

Результати

В умовах продовження інтенсивної російської пропаганди, психологічної втоми українського суспільства від тривалих бойових дій, активних провокаційних акцій ворога щодо дискредитації представників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, системного впливу стресорів різного характеру українські військовозобов'язані переважно прибувають до центрів підготовки (військових частин) із вкрай низькою мотивацією до проходження військової служби та виконання бойових завдань. Стресові чинники під час виконання військового обов'язку (фізичні навантаження, небезпека для життя, розставання з рідними, моральна відповідальність, страх невизначеності й можливої смерті) теж негативно впливають на формування, підтримання та підвищення мотивації у мобілізованих громадян.

Дані теоретичних робіт, емпіричний аналіз наявних у відкритих джерелах результатів професійної діяльності військовослужбовця дозволяють виокремити основні функціональні блоки, що безпосередньо впливають на формування, підтримку та підвищення мотивації в осіб, призваних за мобілізацією до складу Збройних сил України в умовах правового режиму воєнного стану. Ними є: мотиви й потреби; сформовані внутрішні цілі; індивідуальні психологічні особливості; інформаційні засади; професійно важливі якості.

Усвідомлюючи та формуючи свою внутрішню готовність до захисту Батьківщини, особа ніби "проектуює" свою мотиваційну структуру чинників, пов'язаних із конкретною діяльністю, через призму певного задоволення власних потреб. Мотивація та готовність до військової служби визначаються як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, що змінюються протягом усього періоду проходження військової служби.

Сила мотиву залежить від багатьох чинників. Зокрема, виявлено залежність сили мотиву від ступеня усвідомленості та ясності об'єкта мотивації. Значно впливає на силу і стійкість мотивів успішність діяльності. Успіхи надихають, а постійне задоволення від досягнутого результату зумовлює задоволеність певним типом занять, формування стійкого позитивного ставлення до обраного шляху. Невдачі призводять до стану фрустрації, який може подвійно впливати на силу і стійкість мотиву. Для стійкості мотивації необхідно мати адекватне уявлення про обрану діяльність. Не менш важливим є те, що сила мотиву й ефективність професійної діяльності залежать від того, наскільки ясно усвідомлюються її мета та зміст.

За результатами проведеного дослідження і теоретичного аналізу із зазначеного проблемного питання, з метою формування, підтримання та підвищення мотивації осіб, призваних за мобілізацією до складу ЗС України, у підрозділах на період проходження базової загально-військової підготовки громадян пропонується впровадження таких кроків:

- 1) підтримка та наставництво;
- 2) емоційне налаштування;
- 3) інформаційна підтримка;
- 4) психологічна підготовка.

Упровадження запропонованих вище кроків вимагає системного, комплексного й регулярного підходу впродовж усієї базової загальновійськової підготовки. Візуалізацію запропонованих кроків подано на рис. 1.

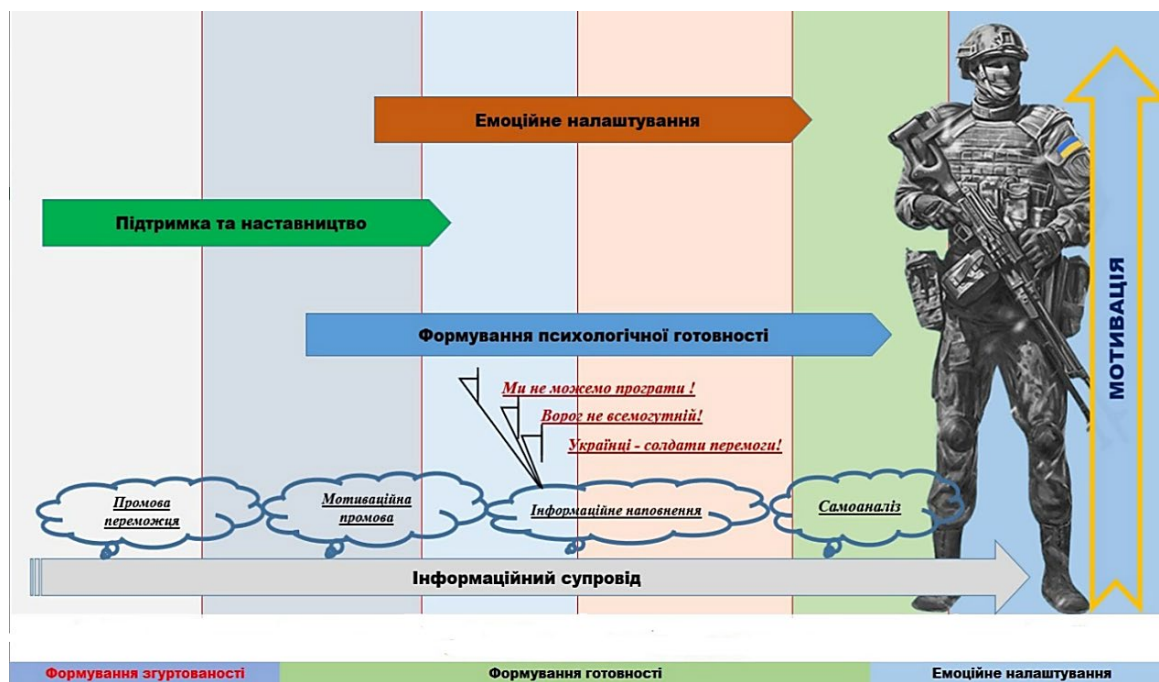

Рис. 1. Структурні елементи формування, підвищення та підтримання мотивації

Підтримка та наставництво. Підтримка та наставництво – один із ключових етапів (елементів) роботи з підвищення вмотивованості осіб, призваних за мобілізацією та направлених на проходження базової загальновійськової підготовки в навчальні центри Сухопутних військ України (Генеральний штаб Збройних Сил України, 2024). Призвані за мобілізацією особи демонструють обмежене уявлення про сутність і зміст військової служби, характер можливих у майбутньому бойових завдань, норм професійного спілкування і поведінки у військовому середовищі.

Підтримка та наставництво є комплексною взаємодією командира / інструктора з новобранцями або недосвідченими військовослужбовцями, яка орієнтована не лише на здобуття загальновійськових і спеціальних фахових компетентностей, а й покликана скоротити адаптаційний період мобілізованих осіб, сприяти формуванню системи міжособистісних зв'язків і взаємовідносин. Упровадження і практична реалізація системи підтримки та наставництва стає не тільки передаванням знань, а й створенням атмосфери довіри, підтримки та взаєморозуміння між досвідченим військовослужбовцем (наставником, командиром, сержантом) і новоприбулим.

Процес наставництва краще зрозуміти, висвітлюючи те, що роблять наставники, а вони зосереджуються на десяти умовах діяльності, на що в цілому і спрямоване наставництво.

1. Навчання – інструктування до певних навичок і знань, необхідних для успішного виконання поставлених завдань.

2. Настанова – орієнтує на вивчення деяких неформальних правил, що сприяє зниженню рівня розвитку небажаних ризиків.

3. Порада – зазвичай ініційована запитом від суб'єкта наставництва. Тип поради відрізняється від інших пересічних порад завдяки високому рівню компетентності й великому досвіду наставників.

4. Консультація – надає емоційну підтримку в стресові періоди, окреслює проблеми, допомагає з'ясувати цілі й розробити план дій для їх досягнення.

5. Спонсорство – надає можливість професійного зростання, шанс виявити себе.

6. Моделювання – намагання наслідувати значущу особу в результаті стосунків, зазвичай підсвідомо, коли протеже намагається сформувати в себе риси та поведінку наставника.

7. Перевірка – відбувається, коли наставник оцінює, модифікує і підтримує цілі та прагнення протеже.

8. Мотивація – наставник забезпечує заохочення та стимул для протеже діяти для досягнення конкретних цілей. Наставник може взяти на себе одну з двох ролей – тренера або вболівальника, кінцевим результатом яких є дія.

9. Захист – наставник діє як буфер для мінімізації ризику й забезпечує безпечне середовище, у якому протеже може зробити помилки, не втрачаючи впевненості в собі. Цей важливий аспект полегшує протеже прийняти себе, коли він стикається з невизначеністю.

10. Комунікація – установлює відкриті лінії зв'язку, де можна розв'язувати проблеми. Комунікація – запорука успішної реалізації інших дев'яти наставницьких умов діяльності (Рамашина, & Кришук, 2020, с. 248–259).

Мета – індивідуальна підтримка й допомога, керівництво процесом навчання і розвитку особи, призваної до лав Збройних сил України за мобілізацією в умовах правового режиму воєнного стану для набуття нею спроможностей для виконання поставлених завдань.

Завдання:

- 1) набуття теоретичних знань і практичних навичок;
- 2) передавання особистого практичного досвіду наставника;
- 3) особистісне професійне зростання особи, що проходить навчання / підготовку;
- 4) сприяння швидкій адаптації та підготовка до якісного навчання.

Основні принципи роботи під час підтримки та наставництва підлеглого особового складу:

- індивідуальний підхід – урахування командиром особливостей, інтересів і потреб окремого військовослужбовця під час проходження базової загальновійськової підготовки;

- дієва та системна комунікація з військовослужбовцями підпорядкованого підрозділу, використання принципу: "Поки не задоволені актуальні потреби військовослужбовця, командир не відпочиває";

- передавання досвіду через систему неформальної комунікації та взаємодії, що базується на реальних прикладах;

- постійні психологічна підтримка й супровід на всіх етапах базової загальновійськової підготовки;

- створення сприятливого соціально-психологічного клімату в підпорядкованому підрозділі через демонстрацію прагнення прийти на допомогу, відкритість і доступність для військовослужбовців;

- створення міцних міжособистісних відносин і командного духу.

Можливі ризики та перешкоди:

- стереотипне, упереджене ставлення наставника;
- неконкурентна спроможність на основі відсутності достатнього досвіду в наставника;

- недоброзичливе професійне середовище з відсутністю можливості для наслідування;

- відсутність організаційної кмітливості в наставника, низька обізнаність із цього питання;

- невміння (відсутність бажання) балансувати поміж сім'єю та кар'єрою.

Інформаційний супровід. Володіння інформацією відіграє важливу роль у формуванні психічної стійкості військовослужбовця. Чітке розуміння ситуації дозволяє знизити рівень стресу, підвищити мотивацію та ефективність завдань, що виконуються.

Контингент осіб, які прибувають до навчальних центрів і навчальних підрозділів, різноманітний за походженням, вихованням, рівнем освіти та грамотності. Більше того, ворог майстерно маніпулює інформацією, яку вкидає в інформаційний простір України, чим підриває впевненість людей у власних силах і спроможностях нашої держави зупинити та знищити агресора.

Коротка, містка, лаконічна, емоційна та зрозуміло подана інформація дозволяє швидко й ефективно приймати рішення у складних умовах, оскільки створюється уявлення про причетність військовослужбовця до тих процесів, які відбуваються у Збройних силах України та в країні загалом.

Мета – формування нетерпимості до ворога й виховання гордості за приналежність до лав ЗС України й української держави в цілому, розвиток історичної пам'яті в осіб, призваних за мобілізацією.

Завдання:

- 1) заповнення інформаційного вакууму;
- 2) оперативне донесення актуальної та правдивої інформації;
- 3) мотиваційне наповнення інформаційних наративів для впливу на військовослужбовця, призваного за мобілізацією.

Основні напрями інформаційного супроводу для осіб, призваних за мобілізацією:

- ознайомлення військовослужбовців із метою, цілями та завданнями навчального курсу базової загальнової підготовки, стратегією розвитку підрозділу, військової частини, Збройних сил і держави в цілому;

- регулярне інформування про оперативну обстановку, досягнення наших підрозділів, проблеми та прорахунки супротивника;

- надання позитивної інформації про подвиги конкретних бійців Сил безпеки й оборони, донесення

інформації про успіхи побратимів, подяки за виконану бойову та навчальну роботу;

- поширення інформації про важливість фізичної підготовки, необхідність і важливість дотримання здорового способу життя, збереження психічного здоров'я.

Принципи формування та подання інформації:

- інформація має бути своєчасною і відповідати реальним потребам військовослужбовців;

- інформація має бути подана простою і зрозумілою мовою, без зайвої термінології та неоднозначності трактування;

- інформація має бути перевіреною і достовірною;

- інформаційний супровід має бути систематичним і регулярним;

- інформаційний супровід має бути інтерактивним і залишати можливість для висловлення військовослужбовцями запитань і власних думок.

Основою інформаційного супроводу особового складу підрозділу є:

- заборона використання мобільних телефонів (смартфонів) як засобів отримання інформації з мережі "Internet";

- організація чіткого і прозорого графіка використання мобільних телефонів військовослужбовцями для зв'язку з родиною;

- відсутність демонстративного використання власних смартфонів начальницьким (інструкторським) складом для доступу в Internet, особистий приклад – заборона довіри до наказів і заборон командування;

- щоденне інформування особового складу командиром / інструктором у ланках *рота – взвод – відділення*.

Командир / інструктор підрозділу самостійно обирає час і місце донесення інформації до особового складу з огляду на заходи безпеки, погодні умови та психофізичний стан військовослужбовців. Текст блоку новин доводиться військовослужбовцям зрозумілою мовою звичайним переказуванням. Після завершення проголошення новинного блоку його зміст рекомендовано закріпити відповідним мотиваційним гаслом, римівкою на зразок: інструктор емоційно запитує: "Хто ми?", – і спонукає військовослужбовців до відповіді на вибір: "Ми – українці"; "Ми – переможці!"; "Ми – військовослужбовці Сухопутних військ України!"; "Ми – нащадки великих предків!"; "Ми – піхота, разом ми сила!".

Окремим напрямом, що заслуговує на особливу увагу в зазначеному контексті, є мотиваційне інформування. Мотиваційне інформування – це короткий, стислий, змістовний виклад актуального матеріалу за минулу добу за результатами аналітичного узагальнення інформації про найбільш значущі події на фронті, у країні, що закінчується короткою римівкою патріотичного змісту з метою підтримки й формування у військовослужбовця високого рівня мотивації до військової служби та виконання в майбутньому завдань за призначенням, формування почуття причетності до колективу.

Візуалізація схеми інформаційного впливу на військовослужбовців, призваних за мобілізацією, подана на рис. 2, основні інформаційні наративи – на рис. 3.

Психологічна підготовка. Стрес є природною реакцією людського організму на нові умови й несприятливі (загрозливі) чинники для життя людини, покликаний допомогти адаптуватися, мобілізуватися та вижити. У більшості випадків людська психіка здатна подолати наслідки стресу, використавши його як новий досвід, який робить її стійкішою.

Рис. 2. Система інформаційного впливу на свідомість військовослужбовця

Рис. 3. Інформаційні наративи для впливу на свідомість військовослужбовця

У стані стресу змінюється робота всіх органів і систем організму. Прискорюється серцебиття, звужуються судини, знижується здатність до логічного й абстрактного мислення, сповільнюється процес травлення, виділяються гормони кортизол, адреналін і норадреналін. Вплив бойового стресу особливо сильний і часто призводить до того, що в людини вимикається свідомість, а тіло продовжує діяти інстинктивно. Зі зростанням рівня бойового стресу військовослужбовець втрачає адекватність сприйняття реальності, здатність вести бій і виконувати поставлені завдання, забуває всі навички бойової підготовки, що ставить під загрозу його життя і життя його побратимів (Кісіль, & Швець, 2023).

Високий рівень стресостійкості дозволяє людині долати труднощі, які можуть виникнути на шляху до досягнення мети. Коли людина впевнена у своїх силах і здатна зберігати спокій навіть у складних ситуаціях, вона більш умотивована до дії. Ключові аспекти системи базової загальновійськової підготовки військовослужбовців подано на рис. 4.

Формування стресостійкості – складний, тривалий і системний процес, що забезпечують командири / інструктори навчальних підрозділів. Запропоновані рекомендації схематично подано на рис. 5.

З метою формування стресостійкості в особового складу командирам / інструкторам, викладачам і офіцерам психологічної підтримки персоналу рекомендується:

- регулярно проводити з особовим складом вправи на психологічну концентрацію та розвантаження, саморегуляцію психічних станів, згуртування (запорукою ефективності цих вправ є відпрацювання їх військовослужбовцями до автоматизму);

- регулярно виконувати з військовослужбовцями вправи на стабілізацію дихання, зокрема вправу "квадратне дихання" (вправа виконується регулярно по кілька разів на день у процесі навчання. Регулярне й безперервне виконання вправи "квадратне дихання" або інших дихальних вправ зміцнює нервову систему, допомагає краще впоратися з емоційними навантаженнями й адаптуватися до нових умов, збільшує концентрацію уваги та покращує когнітивні функції, стабілізує емоційний стан і зміцнює стресостійкість) (Клочков, 2023).

Рис. 4. Ключові аспекти системи підготовки військовослужбовців

Рис. 5. Схема формування психологічної готовності військовослужбовця

Для збалансування фізичного та психологічного станів після навантажень рекомендується відпрацьовувати з особовим складом комплекс синхронних гімнастичних вправ методом "Ключ" (вправи методом "Ключ" можна виконувати в повному комплексі за раз (5 вправ по 1 хв кожна) або окремими вправами тривалістю 1 хв. Рекомендовано проводити ці вправи між заняттями або в проміжках між виконанням окремих завдань) (Кокун, Лозінська, & Пішко, 2020).

Після закінчення навчального дня командирам / інструкторам навчальних взводів рекомендовано проводити збори-рефлексії (самоаналіз) з особовим складом відділення. Ураховуючи практичний досвід, пропонується проводити рефлексію з військовослужбовцями відділення кожні три дні. Під час рефлексії військовослужбовець розповідає про минулий період, його насичення подіями, власні суб'єктивні здобутки й невдачі, озвучує можливі наболілі проблеми. Командир / інструктор уважно вислуховує кожного й короткими запитаннями спонукає військовослужбовця висловлюватися. Наприклад: "Які емоції викликає у вас навчання? Чого ви досягли за цей період; чому навчилися; чого потребуєте? Які були сподівання; чи вони реалізувалися?".

На відміну від аналізу проведених дій, під час рефлексії-самоаналізу військовослужбовців командир та/або сержант-інструктор не оцінює отриману інформацію, а запам'ятовує прохання, пропозиції та зауваження, не висловлюючи власних суджень. Рефлексія-самоаналіз може стати дієвим, відкритим інструментом для зворотного зв'язку підрозділу з командуванням.

Командир / інструктор навчального підрозділу аналізує, узагальнює висловлені військовослужбовцями під час рефлексії зауваження, пропозиції, прохання і, за можливості, вирішує їх сам або доповідає командуванню. Якщо з об'єктивних причин запит військовослужбовця не може бути виконаний, то командир індивідуально пояснює йому причини.

Емоційне налаштування. Емоційний стан військовослужбовців є надзвичайно важливим чинником, який безпосередньо впливає на їхню мотивацію, ефективність і загальне благополуччя. Як уже зазначалося, військова служба пов'язана з високим рівнем стресу, невизначеності й ризику, що призводить до появи негативних емоцій, таких як страх, тривога, гнів, відчуття безпорадності. Такі емоції знижують мотивацію, погіршують здатність прийняття адекватних рішень і підвищують

ризик виникнення психологічних проблем (Бережанський, & Грилюк, 2024).

Практичною реалізацією емоційного налаштування військовослужбовців у військовому колективі є гасла (римівки), тобто стислі, чіткі фразеологічні вирази для підтримки певних емоцій, мотивування, надихання або об'єднання військовослужбовців навколо спільної мети чи ідеї. Такі гасла використовують для підвищення морального й формування командного духу, зменшення стресу та підвищення впевненості у власних силах. Зазвичай вони мають ритмічну або римовану структуру, що полегшує їхнє запам'ятовування та повторення, а також сприяє емоційній згуртованості військового колективу.

Важливо зазначити, що психологічна система діяльності буде містити ті психічні якості суб'єкта діяльності, які дозволяють точно, своєчасно й адекватно сприймати професійно важливі інформаційні ознаки, тобто психофізіологічні якості, а також психічні властивості, що сприяють установленню значущості сигналів і забезпечують процес когнітивного навчання, а також знання як результат цього навчання.

Вплив через мотиваційні гасла. У процесі організаційної роботи й заходів зі згуртування особового складу командир / інструктор навчального підрозділу пропонує військовослужбовцям придумати назву взводу, назви відділень і мотиваційні гасла (римівки) усього взводу й окремо для відділень. За відсутності ініціативи з боку військовослужбовців варто самостійно запропонувати кілька варіантів на вибір.

Спільно з військовослужбовцями навчального підрозділу треба визначити гасло-заклик і гасло-відповідь, здійснити тренування їх застосування. При цьому необхідно досягти односторонності й емоційності вигуків, а далі обрані гасла-римівки використовувати регулярно й повторювати як спонукування військовослужбовців до виконання навчальних і практичних завдань.

З огляду на тісний зв'язок інформаційного супроводу й мотиваційного налаштування військовослужбовців пропонується обрати три пари закликів-відгуків до кожного зі змістових інформаційних блоків: "Гордість за народ та Збройні сили України", "Ненависть до ворога", "Упевненість в успіху та нашій перемозі" тощо.

Дискусія і висновки

Мотивація є ключем до поведінки людини, її активності в різних видах діяльності. Не тільки зовнішнє середовище й ситуація визначають стан особистості, але також її внутрішні причини. Умотивована на успіх людина

прагне до нього і, зазвичай, багато працює для цього, а для недостатньо мотивованої людини успіх не є таким необхідним, тобто в неї низький рівень мотивації досягнення. Мотивовані на невдачу люди виявляють невпевненість у собі, обтяжені виконуваною роботою. Виконання важливих завдань, коли недостатньо часу, викликає у них дискомфорт.

Рекомендації з формування, підтримки й підвищення мотивації військовослужбовців стали результатом наполегливої та ретельної роботи науковців, психологів і досвідчених командирів Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Запропоновані методичні рекомендації покликані надати практичні інструменти для створення сприятливого психологічного клімату в підрозділах, механізми підтримки та підвищення мотивації у складних умовах бойових дій, забезпечити безперервний розвиток особистості військовослужбовця і його професійних навичок.

Перспективою подальшого дослідження буде поглиблене вивчення впливу запропонованих практичних інструментів для формування, підтримання та підвищення мотивації осіб, призваних за мобілізацією до складу Збройних сил України.

Внесок авторів: Юрій Гоман – концептуалізація, написання – перегляд і редагування; Андрій Беспалько – аналіз джерел, написання – оригінальна чернетка; Сергій Царюк – написання – перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Бережанський, А., & Грилюк, С. (2024). *Як залишитися собою під час війни та після. Практики психофізичного здоров'я воїна*. Видавничий дім "СВАРОГ".
- Генеральний штаб Збройних Сил України (2024, 17 січня). *Доктрина військового лідерства у Збройних Силах України* (Об'єднана визначальна публікація ОП 1-296). ГУП ГШ ЗСУ. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%E2%84%962-.pdf>
- Занюк, С. С. (2002). *Психологія мотивації*. Либідь.
- Кісіль, З. Р., & Швець, Д. В. (2023). *Мотивація діяльності людини*. ОДУВС.
- Клочков, В. (Ред.). (2023). *Організація психологічної підготовки у Збройних Силах України*. НДЦ ГП ЗС України. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9F%D1%83-%D0%97%D0%A1%D0%A3-13.04.2023.pdf>
- Кокун, О. М., Лозінська, Н. С., & Пішко, І. О. (2020). *Практикум з формування стресостійкості військовослужбовців до раптових змін бойової обстановки*. НДЦ ГП ЗС України. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/>

[uploads/2022/12/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BC-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B9%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf](https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BC-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B9%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf)

Максименко, С. Д., Зликов, В. Л., & Кузікова, С. Б. (Ред.). (2015). *Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика*. Видавництво Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Олійник, Н. А., & Войтенко, С. М. (2020). *Психологічні особливості спортивної діяльності*. ВНАУ.

Ромашина, Л., & Кришук, Б. (2020). Наставництво як процес формування військових лідерів – майбутніх офіцерів запасу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 9(103), 248–259.

References

- Berezhanskyi, A., & Grylyuk, S. (2024). *How to remain yourself during and after the war. Practices of the psychophysical health of a soldier*. Publishing house "SVAROG" [in Ukrainian].
- General Staff of the Armed Forces of Ukraine (2024, January 17). *Doctrine of military leadership in the Armed Forces of Ukraine* (United defining publication OP 1-296). GUP General Staff of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian]. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%E2%84%962-.pdf>
- Kisil, Z. R., & Shvets, D. V. (2023). *Motivation of human activity*. ODUVS [in Ukrainian].
- Klochko, V. (Ed.). (2023). *Organization of psychological training in the Armed Forces of Ukraine*. Scientific and research center for humanitarian problems of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian]. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%9F%D0%9F-%D1%83-%D0%97%D0%A1%D0%A3-13.04.2023.pdf>
- Kokun, O. M., Lozinska, N. S., & Pishko, I. O. (2020). *Workshop on the formation of stress resistance of military personnel to sudden changes in the combat situation*. Scientific research center for humanitarian problems of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian]. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BC-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf>
- Maksymenko, S. D., Zlykov, V. L., & Kuzikova, S. B. (Eds.). (2015). *Personality in development: psychological theory and practice*. Publishing house of the Sumy State University of Political Science named after A. S. Makarenko [in Ukrainian].
- Oliynyk, N. A., & Voitenko, S. M. (2020). *Psychological features of sports activity*. VNAU [in Ukrainian].
- Romashina, L., & Kryshchuk, B. (2020). Mentoring as a process of forming military leaders – future reserve officers. *Pedagogical Sciences: Theory, history, Innovative Technologies*, 9(103), 248–259 [in Ukrainian].
- Zanyuk, S. S. (2002). *Psychology of motivation*. Lybid [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 07.01.25
Прорецензовано / Revised: 10.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 15.01.25

Yurii GOMAN, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-7645-5736
e-mail: goman@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Andrii BESPALCO, PhD
ORCID ID: 0000-0002-7941-9909
e-mail: 91184andrii@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Serhii TSARIUK, PhD (Law), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5971-0479
e-mail: serhii.tsariuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF FORMING, SUPPORTING AND INCREASING THE MOTIVATION OF MOBILIZED PERSONS FOR MILITARY SERVICE

Background. The article examines approaches to understanding and the psychological essence of motivation; the components of the motivational sphere of the individual, motivation in the process of communication between the commander and the subordinate and how motivation affects the development of the individual are considered; methods of optimal motivation of a mobilized citizen for military service in the conditions of the legal regime of martial law are discussed and proposed. The results of the conducted theoretical and applied research provide grounds for asserting that the modern training system of the training centers of the Armed Forces of Ukraine faces the task of educating an initiative, socially active and motivated defender. After all, it is known that the high success of professional tasks is based not only on professionalism, but also on a developed system of self-motivation, awareness of one's own motives and their identification in each serviceman. The formation of motivation for military service begins with the realization that service is the basis for ensuring the peace and security of our country. The motivation for service has

deep roots: love for the Motherland, respect for military honor, the desire to be part of a team (a family of military personnel) working for our future Victory. It is supported by constant professional growth, the availability of thorough professional knowledge, mutual respect and self-confidence.

M e t h o d s . Theoretical: analysis, generalization, comparison, systematization of scientific sources on the research problem.

R e s u l t s . According to the results of the conducted research, the main components of the motivational sphere of the individual are determined, recommendations are developed for the formation, support and increase of motivation of persons called up for mobilization under the legal regime of martial law and undergoing basic military training.

C o n c l u s i o n s . Motivation of people mobilized for military service is a complex process complicated by many factors. Especially if it occurs during a full-scale invasion, during an active information campaign by the enemy, which discredits the Ukrainian government and its society. Only a comprehensive approach to working with mobilized military personnel, taking into account their needs and characteristics can become a catalyst for positive changes for all stakeholders, help destroy negative stereotypes established in society and create positive prerequisites for defeating our archenemy.

K e y w o r d s . Motivation, military service, basic military training, serviceman, martial law.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.21-25>

Олена КОЖЕДУБ¹, канд. соц. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-7332-1727
e-mail: olenakozhedub@knu.ua

Ольга СОКОЛІНА¹, канд. філос. наук
ORCID ID: 0000-0003-0566-8467
e-mail: olha.sokolina@knu.ua

Анна ЛЕВЕНЕЦЬ¹, канд. психол. наук
ORCID ID: 0000-0001-9253-7224
e-mail: a.e.levenets@gmail.com

Олександр КУЛЬЧИЦЬКИЙ², нач. наук.-досл. лабор.
ORCID ID: 0000-0002-4901-0192
e-mail: kulshitski@ukr.net

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

²Національний університет оборони України, Київ, Україна

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ

Вступ. Війна детермінує трансформаційні процеси в суспільстві. Російсько-українська війна не стала виключенням. Сьогодні ми спостерігаємо, як змінюються соціальні статуси та ролі чоловіків і жінок у військовій організації та суспільстві. Військова професія вже не є суто чоловічою. Багато українок виконують завдання в районі ведення бойових дій і, як наслідок, фіксуються зміни в гендерній ідентичності. Науковий аналіз таких трансформацій ще попереду. Метою статті є аналіз соціально-психологічних концепцій гендеру, розуміння яких дозволить глибше збагнути його природу й закладе основу переосмислення впливу російсько-української війни на гендерну ідентичність сучасних українців.

Методи. У дослідженні було використано історичний і логічний методи пізнання.

Результати. Проаналізовано окремі положення психологічних і соціальних концепцій гендеру в межах таких теорій: психодинамічної; соціального научіння; когнітивного розвитку; " нової теорії статі "; гендерної схеми; гендерної лінзи; гендерних відмінностей; соціальних ролей, а також моделі соціальних очікувань і концепції токенизму. Установлено, що формування гендерної ідентичності особистості є складним і багатограним соціально-психологічним процесом (психодинамічна теорія). З'ясовано, що формування гендерної ідентичності особистості визначається її приналежністю до біологічної статі. Автори вказують на те, що гендерні відмінності не є вродженими, а формуються під впливом таких зовнішніх факторів, як виховання, навчання, підкріплення відповідної системи дій за певних норм і санкцій (теорія соціального научіння і когнітивного розвитку). Визначено, що провідну роль у формуванні гендерної ідентичності відіграють соціальні очікування, і це формування супроводжується процесами сегрегації та конвергенції, які виявляються у різних сферах життя людини (теорія " нової психології статі "). З'ясовано, що в сучасному суспільстві панують андроцентризм, гендерна поляризація і біологічний екзистенціалізм (теорія гендерної лінзи, або лінз культури).

Висновки. Проаналізовано відомі концепції гендеру, які належать до різних психологічних і соціологічних теорій, охарактеризовано його соціально-психологічну природу. Зокрема, розглянуто положення психодинамічної теорії, теорії соціального научіння, когнітивного розвитку, " нової теорії статі ", гендерної схеми, гендерної лінзи, гендерних відмінностей, а також концепції токенизму. Розуміння сутності зазначених теорій сприятиме переосмисленню особливостей впливу наслідків російсько-української війни на формування та розвиток гендерної ідентичності сучасних українців.

Ключові слова: теорія, концепція, стаття, гендер, гендерна ідентичність.

Вступ

Сьогодні ми є свідками економічних, політичних, соціальних змін в українському суспільстві, які детерміновані російсько-українською війною. Активна участь жінок у бойових діях на сході України суттєво впливає на процеси та механізми формування гендерної ідентичності сучасних українців. Аналіз соціально-психологічних концепцій гендеру стане основою наукових досліджень за такою тематикою. Варто зауважити, що гендерна проблематика є популярною у наукових розвідках вітчизняних науковців. Останні прагнуть усебічно дослідити природу гендеру.

Гендер – це феномен, який має соціально-психологічну природу. У багатьох дослідженнях соціально-психологічного характеру такі поняття, як "чоловік" та "жінка", визначаються через їхні особистісні статусно-рольові характеристики. Різні суспільства по-особливому характеризують чоловіка та жінку, визначаючи їхні унікальні соціально-психологічні й соціокультурні ознаки. Загалом у гендерних дослідженнях представлена цілісна психічна репрезентація статі, яка ґрунтується на динамічних глибинних, пізнавальних і поведінкових поняттях жіночого й чоловічого індивідуального гендерного досвіду, який був здобутий індивідом упродовж життя. Гендер – це соціальне поняття, яке визначає соціальну стать людини.

Огляд літератури. Про багатогранність та актуальність гендерних досліджень (не лише в межах психологічної науки) свідчить той факт, що в результаті комплексного пошуку в каталогах бібліотеки імені В. І. Вернадського нам було запропоновано біля однієї тисячі наукових джерел – дисертацій, авторефератів, монографій, перекладних праць. Коротко охарактеризуємо деякі з них. Наприклад, Г. Бондар здійснила дослідження процесу концептуалізації детермінації гендерної нерівності в українському суспільстві (Бондар, 2016); О. Ярош проаналізувала світовий і вітчизняний досвід гендерної політики (Ярош, 2013); Н. Вавілова досліджувала гендерні трансформації у Збройних силах України за часів незалежності (Вавілова, 2016); Л. Басюк здійснила гендерний аналіз підручників з української літератури другої половини XX – початку XXI ст. (Басюк, 2018); питаннями гендерної рівності та недискримінації переймалась Т. Марценюк (Марценюк, 2021).

З початком повномасштабного вторгнення росії на територію нашої держави гендерна проблематика набула особливої актуальності. У центрі уваги науковців перебувають проблеми внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, досліджувався гендерний портрет внутрішньо переміщених осіб Дніпропетровської області (Наливайко та ін., 2023);

© Кожедуб Олена, Соколіна Ольга, Левенець Анна, Кульчицький Олександр, 2025

вивчалась природа гендерно-зумовленого насильства та психосоціальна підтримка постраждалих від нього (Портницька, 2024; Юзва, 2024); опрацьовувалися психосоціальні аспекти, гендерні виміри та стратегії адаптації підлітків в умовах війни (Щербан, 2024). Ці та інші соціально-психологічні дослідження ґрунтуються на всевітньо відомих соціально-психологічних концепціях гендеру. Тому **метою** статті є огляд та аналіз соціально-психологічних концепцій гендеру. Відповідно до мети були визначені **завдання**: здійснити операціоналізацію понять "концепція", "теорія", "гендер№; визначити та проаналізувати основні положення соціальних і психологічних концепцій гендеру.

Методи

У дослідженні автори використали комплекс загальнологічних методів і методів теоретичного дослідження. Це такі методи, як *аналіз, синтез, узагальнення, історичний і логічний методи пізнання*. *Історичний метод* пізнання дав змогу здійснити аналіз відомих концепцій гендеру, які належать до різних психологічних і соціологічних теорій. Останні проаналізовані за хронологічною послідовністю виникнення (психоаналітична теорія, теорії соціального наочіння, когнітивного розвитку, "нова теорія статі", гендерної схеми, гендерної лінзи, гендерних відмінностей і концепція токенизму). *Логічний метод* дозволив послідовно, крок за кроком, відобразити трансформацію наукових поглядів на природу гендеру, процес і механізми формування гендерної ідентичності з погляду різних психологічних і соціологічних теорій. За допомогою методу *аналізу* здійснено всебічне вивчення зазначених теорій, а метод *синтезу* дозволив *узагальнити* отримані дані.

Результати

Першим кроком у нашому дослідженні стало визначення змісту поняття *концепція*. Відповідно до Енциклопедії сучасної України, концепція – це "система поглядів та понять про найрізноманітніші явища та процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення" (Енциклопедія сучасної України, 2014). *Концепція* є основною ідеєю будь-якої теорії, це її головний задум (Рижко, 1995). Щодо поняття *теорія*, то воно, своєю чергою, є логічним узагальненням досвіду, що ґрунтується на глибокому проникненні в суть явища, яке досліджується та розкриває його закономірності (Словник.ua, б. д.).

Проаналізуємо окремі положення психодинамічної теорії, теорій соціального наочіння, когнітивного розвитку, "нової теорії статі", гендерної схеми та лінзи, гендерних відмінностей.

Зазначимо, що сучасна *психодинамічна теорія* виникла на основі психоаналітичної традиції, засновником якої є З. Фройд. Психоаналітична теорія є ранньою психологічною теорією статевих відмінностей. Її засновник З. Фройд визначав особливості відмінностей (зокрема й гендерних) у структурі дитячої ідентичності. Відповідно до цієї теорії, гендерні відмінності не є вродженими, вони – результат пригнічення одного типу ідентифікації іншим. Зауважимо, що традиційний психоаналіз акцентує увагу на тому, що чоловіча та жіноча моделі є протилежними за своїми якостями (Freud, 2024).

Свій внесок у розуміння природи гендеру вніс К. Юнг. Останній в ідеї єдності двох протилежностей вбачав архетипічний образ. Такими архетипами, на думку К. Юнга, є аніма (втілення жіночого в чоловічому несвідомому) та анімус (втілення чоловічого в жіночому несвідомому). Таку бісексуальність науковець розглядав як значущі архетипи та регулятори поведінки, які знаходять свій типовий вияв у фантазіях і снах або в ірраціональності

чоловічих почуттів і жіночих роздумів. К. Юнг вважав, що кожен мужній чоловік має у собі часточку жіночого, а жіночна жінка – часточку чоловічого (Jung, 2023).

Наступним представником психодинамічної теорії є А. Адлер, який у своїх роботах також звертався до питань гендеру. На думку А. Адлера, чоловічі витоки в сучасній культурі занадто підкреслені. Науковець помітив прагнення чоловіків до домінування над жінками та жіноче невдоволення чоловічим домінуванням. На думку науковця, це пояснюється тим, що чоловікам із дитинства формують уявлення про їхню майбутню визначальну роль. Жінкам, навпаки, з дитинства прищеплюють думку про те, що вони менш здібні й можуть займатись лише простою роботою (Adler, 2014). Отже, психодинамічна теорія є однією з перших спроб дослідити та пояснити схожість і відмінність чоловічого та жіночого.

Наступною теорією, елементом якої є гендерна концепція, є теорія *соціального наочіння*, яка пропонує найбільш пряме пояснення прийняття статевої ролі. Ця теорія ґрунтується на двох аспектах. По-перше, в основі опанування дітьми соціального досвіду, зокрема й гендерного, лежить заохочення та покарання, яке вони отримують за відповідну або невідповідну поведінку. По-друге, формування у дитини уявлення про її статеву приналежність відбувається в процесі соціальної взаємодії з дорослими. Така взаємодія сприяє усвідомленню дитиною свого статусу, а статус, зі свого боку, реалізується через діяльність (соціальну роль). Зазначимо, що раннє дитинство людини насичене опануванням соціального досвіду людства. Дитина вчиться співвідносити себе з тим чи іншим гендером. Таке соціальне наочіння здійснюється за рахунок соціального підкріплення – заохочення (за соціально прийнятні дії) або покарання (за дії, які суперечать соціальним уявленням). Зазначимо, що, на відміну від психоаналізу, статеву поведінку в межах теорії соціального наочіння трактується як будь-яка інша завчена поведінка. Дитина опановує статеву роль у межах певної культури, адже саме культура є основою, на яку спирається суспільство, заохочуючи або караючи належну чи неналежну поведінку (Bandura, 2023). Найбільш відомими представниками теорії соціального наочіння є Н. Міллер, Дж. Доллард, А. Бандура.

Представники *теорії когнітивного розвитку* пояснюють появу в дітей уявлень про статеві відмінності активним структуруванням дитиною власного досвіду й когнітивної інформації. Елементом такого досвіду є розуміння дитиною власної статевої приналежності. Відповідно до теорії когнітивного розвитку формування статевого стереотипу залежить від загального інтелектуального розвитку дитини. Це активний процес, який пов'язаний зі співвіднесенням дитини з представниками тієї чи іншої статі.

З погляду цієї теорії, першим етапом у процесі засвоєння статевої ролі є самовизначення дитини в ролі дівчинки або хлопчика. Л. Колберг, який є одним із представників теорії когнітивного розвитку, вважає, що підкріплення починає давати результати лише після того, як відбулася первинна типізація.

Зауважимо, що представники теорії соціального наочіння наполягають на тому, що поведінка, яку демонструють діти під час спілкування з однолітками, – це результат соціального наочіння, який є наслідком взаємодії дитини із членами сім'ї та однолітками. А прихильники теорії когнітивного розвитку вказують не те, що саме в групах однолітків у дітей формується власна позиція щодо протилежної статі, а стиль поведінки, який сформувався у них у дитинстві, часто зберігається до підліткового й дорослого віку (Kohlberg, 1963).

Наступним кроком нашого дослідження стало висвітлення окремих позицій концепції гендеру в теорії "нової психології статі". Цей напрям у сучасній психології з'явився порівняно недавно – у другій половині ХХ ст. Його представниками є Е. Маккобі, К. Джаклін, Д. Намі, С. Бем, на думку яких визначальну роль у формуванні психічної статі та статевої ролі відіграють соціальні очікування суспільства. Такі очікування, у свою чергу, були сформовані відповідно до соціокультурної матриці та знаходять своє відображення в процесі виховання.

Е. Маккобі запропонувала концепцію *сегрегації-конвергенції статей*. На її думку, дівчатка та хлопчики зростають в умовах статевої сегрегації. Дівчатка першими починають таку сепарацію від хлопчиків, щоб захиститись від грубощів. Пізніше хлопчачі групування створюють особливий "маскулінний" дух усередині цих угруповань і регламентують поведінку хлопчиків, забороняючи їм спілкуватись із дівчатками. У підсумку створюються дві гендерні субкультури – окремо в дівчат і окремо у хлопців. Як було помічено дослідницею, ознаки такої сегрегації статей зберігаються впродовж усього життя, а найбільш яскраво це виявляється у діловій сфері.

Проте спостерігається і процес конвергенції – зближення статей. Конвергенція спостерігається у передсексуальних іграх школярів, у сексуальному житті, подружніх і батьківських стосунках.

У 1974 р. у США виходить друком робота Е. Маккобі та К. Джаклін "Психологія статевих відмінностей". Її автори проаналізували результати досліджень і з'ясували, що представникам чоловічої статі властива перевага у просторово-зорових операціях та агресивності, а жіночої – високий розвиток мовних здібностей (Maccoby, & Jacklin, 1974).

Особливе місце в гендерології займають наукові погляди С. Бем, яка пропонувала уникати протиставлення маскулінності та фемінності. Дослідниця наголошувала, що людина може одночасно мати жіночі й чоловічі риси, тобто бути андрогіном. На думку С. Бем, саме андрогінія допомагає розв'язувати сучасній людині багато проблем із психічним здоров'ям у жінок і чоловіків. Вона стверджувала, що андрогін увібрав у себе кращі риси обох статей, а андрогінія дає сучасній людині можливість побудувати таку картину світу, де не треба відмовлятися від тих своїх якостей і моделей поведінки, які суспільство вважає невідповідними до тієї або іншої гендерної ідентифікації. Зазначимо, що важливість цієї концепції полягає у тому, що вона дає змогу усвідомити однакову привабливість якостей, які традиційно вважалися жіночими, і тих, які традиційно вважалися чоловічими. Наступним кроком у дослідженнях С. Бем стало розроблення *теорії гендерної схеми*, у якій знайшли відображення основні положення *теорії психологічної андрогінії*.

Гендерна схема – це своєрідний конструкт, який складається із системи асоціацій, яка організовує сприйняття індивіда та здійснює управління його поведінкою. С. Бем стверджує, що гендерна схема є елементом повсякдення сучасної людини. Кожного дня діти сприймають гендерно насичену інформацію. Вони її аналізують, систематизують, на підставі інформації про себе визначають своє місце в цій схемі. Отже, ми спостерігаємо процес формування схеми "маскулінність – фемінність". Привертає увагу й той факт, що в основу своєї теорії гендерної схеми С. Бем поклала деякі положення теорії соціального наущіння і теорії когнітивного розвитку (Bem, 1981).

У науковому доробку С. Бем є *теорія гендерної лінзи* (або *теорія лінз культури*), основні положення якої були викладені на сторінках монографії "Лінзи гендеру.

Трансформація поглядів на проблему нерівності статей" (Bem, 1993). У цій культурологічній теорії дослідниця проаналізувала механізми, за допомогою яких формується когнітивна система, в основі якої лежить стать. С. Бем дійшла висновку, що в основі світогляду людини лежить розроблена в культурі патріархату система пізнання, яка викривляє уявлення про світ. Дослідниця вважала, що на підставі принципів діяльності когнітивних процесів сприйняття жінок і чоловіків суттєво відрізняється. І жінки, і чоловіки сприймають те, що вкладається у звичну схему світосприйняття, а те, що перебуває поза нею, відкидають. Авторка цієї теорії критично поставилась до ідеї надавати людським якостям і особливостям поведінки суто чоловічі або суто жіночі якості. На жаль, незважаючи на те, що в суспільній свідомості відбуваються суттєві зрушення, погляди щодо статі й гендеру залишаються незмінними. Культура, на її думку, є системою лінз, які суттєво впливають на сприйняття гендеру. Першою лінзою є *андроцентризм*, або перевага чоловічого над жіночим. Чоловічий досвід сприймається як норма або нейтральний стан, а жіночий – як відхилення від норми. Друга лінза – *лінза гендерної поляризації*. Результатом дії цієї лінзи є вплив статевих відмінностей на суспільне життя. Виявляється він у тому, що будь-який аспект життя суспільства сприймається у зв'язку зі статевими особливостями. Це стосується одягу, соціальної та професійної діяльності, виявлень і реалізації почуттів, статевого потягу. Третя лінза – *лінза біологічного екзистенціалізму*, яка обґрунтовує існування всього соціального в житті людини як наслідок біологічної природи чоловіка та жінки (Bem, 1993).

У гендерології особливе місце належить теоріям гендерних відмінностей, а серед них – нейроандрогенетичній теорії Л. Елліса, відповідно до якої статеві відмінності в поведінці пов'язані з впливом андрогенів на мозкові системи. На думку дослідника, на поведінку чоловіка більшою мірою впливають андрогени, а на поведінку жінки – естрадіол. Автор виокремлює дванадцять стійких поведінкових програм, які пов'язані із чоловічою статтю, а їх відсутність характеризує як типово жіночу поведінку (Ellis, 2015).

Розглянемо соціальні теорії гендеру. Саме соціокультурний підхід визначає, що різницю між статями формує суспільство. Найбільш розповсюдженими соціальними теоріями є *теорія соціальних ролей*, *теорія "моделі соціальних очікувань"* і *концепція текенізму*. Коротко охарактеризуємо їх.

Відповідно до *теорії соціальних ролей*, автором якої є Е. Іглі, для того, щоб бути прийнятим у суспільстві як чоловік або жінка, потрібно, щоб поведінка людей відповідала соціальним очікуванням, які сформувались у конкретному суспільстві. Отже, саме суспільство визначає особистісні риси, моделі поведінки та інші характеристики, які притаманні жінці або чоловіку та сприймаються як суто жіночі або суто чоловічі (Eagly, & Steffen, 1984).

Відповідно до положень *теорії "моделі соціальних очікувань"*, у людей є особливе ставлення (свого роду очікування) до представників чоловічої і жіночої статі. Таке ставлення сформовано на підставі здорового глузду й життєвого досвіду, людина намагається поводитись відповідно до цих очікувань. Такі очікування лежать в основі поведінки як чоловіків, так і жінок (Eagly, & Carli, 1981).

Останньою гендерною концепцією, яку ми проаналізуємо у своєму дослідженні, є *концепція токенизму*. Авторство цієї концепції належить Р. Кентер. Відповідно

до цієї концепції, соціальні процеси, які відбуваються усередині соціальної спільноти, зумовлені її неоднорідністю (за статевою ознакою). Коли в групі переважають представники чоловічої або жіночої гендерної групи, їх вважають домінантами, а представників іншої гендерної групи – токенами. Останні, у зв'язку з тим, що вони перебувають у меншості, більш помітні та сприймаються більш стереотипно. Притаманні токенам характеристики перебілюються (Kanter, 1977).

Дискусія і висновки

Проаналізовані психологічні й соціологічні теорії дають уявлення про трансформацію поглядів на природу гендеру, сутність і механізми формування гендерної ідентичності особистості. Ретроспективний аналіз окремих положень зазначених теорій унаочнює процес впливу найрізноманітніших факторів на формування гендерної ідентичності особистості. Зокрема, було зазначено, що гендерна ідентичність не є вродженою характеристикою особистості, а набувається в процесі взаємодії з оточуючим соціальним середовищем під впливом соціального наочіння, когнітивного розвитку. Природа гендерної ідентичності особистості є набутою, а її формування детермінується статевою приналежністю, яка є вродженою якістю особистості. Далі гендерна ідентичність особистості впливає на індивідуальний розвиток (формування статусно-рольового набору під впливом соціальних очікувань, гендерної схеми) і соціальну взаємодію особистості (сегрегація-конвергенція статей). Загалом здійснений теоретичний аналіз соціально-психологічних концепцій гендеру сприятиме розширенню уявлень про природу гендеру, гендерної ідентичності, механізмів їх формування від впливом найрізноманітніших (зокрема й під впливом російсько-української війни) факторів.

Внесок авторів: Олена Кожедуб – написання (оригінальна чернетка); Ольга Соколіна – написання (перегляд і редагування); Анна Левенець – написання (перегляд і редагування); Олександр Кульчицький – аналіз джерел.

Список використаних джерел

- Басюк, Л. Б. (2018). *Зміст підручників з української літератури для учнів основної школи: гендерний аспект (друга половина XX – початок XXI століття)* [Дис. канд. пед. наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка].
- Бондар, Г. Г. (2016). *Концептуалізація детермінації гендерної нерівності в українському суспільстві* [Дис. канд. соціол. наук, Класичний приватний університет].
- Вавілова, Н. В. (2016). *Гендерні трансформації у Збройних Силах України (1991-2011)* [Дис. канд. іст. наук, Національний університет оборони України].
- Енциклопедія сучасної України. (2014). *Концепція*. <https://esu.com.ua/article-3256>
- Марценюк, Т. (2021). *Гендерна рівність та недискримінація на практиці*. Комора.
- Наливайко, Л. Р., Грицай, І. О., Сergyhina, S. G., Bodrova, I. I., Petryshyn, O. O., Bochkovy, O. V., Babanin, S. V., Drok, I. S., Garkusha, A. G., Ruffanova, V. M., Kovalenko-Marchenkova, E. V., & Lebedeva, Yu. V. (2023). *Внутрішньо переміщені особи Дніпропетровської області: гендерний портрет*. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.
- Портницька, Н. (2024). *Гендерно зумовлене насильство: психосоціальна підтримка з питань психічного здоров'я*. Бук-Друк.
- Рижко, В. А. (1995). *Концепція як форма наукового знання*. Наукова думка.
- Словник.ua. – портал української мови та культури (б. д.). *Теорія*. <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=теорія>
- Щербан, Т. (Ред.). (2024). *Підліток в умовах війни: психосоціальні аспекти, гендерні виміри та стратегії адаптації* (Т. Щербан, Ред.). РВВ МДУ. http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11586/3/Adolescent_%20in_%20the%20_conditions_%20of_.pdf
- Юзва, Л. (2024). *Результат соціологічного дослідження. Знання, ставлення та практики щодо гендерної рівності та гендернозумовленого насильства в Полтавській, Дніпропетровській та Донецькій областях*. ФОП: Гуляева В.М.

Ярош, О. Б. (2013). *Політика гендерної рівності: світовий та вітчизняний досвід* [Дис. д-ра політ. наук, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки].

Adler, A. (2014). *Understanding human Nature: The psychology of personality*. Oneworld Publications (3rd ed.).

Bandura, A. (2023). *Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective on human Nature*. Wiley (1st ed.).

Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88(4), 354–364. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.88.4.354>

Bem, S. L. (1993). *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. Yale University Press.

Eagly, A. H., & Carli, L. L. (1981). Sex of researcher and sex-typed communications as determinants of sex differences in influenceability: A metaanalysis of social influence studies. *Psychological bulletin*, 90(1), 1–20.

Eagly, A., & Steffen, V. J. (1984). Gender stereotypes stem from the distribution of men and women into social roles. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(4), 735–754.

Ellis, L. (2015). The evolutionary neuroandrogenic theory of criminal behavior expanded. *Aggression and Violent Behavior*, 24, 61–74.

Freud, S. (2024). *Three Essays on the Theory of Sexuality*. JollyJoy Books Pvt Ltd.

Jung, C. G. (2023). *The Archetypes and the Collective Unconscious (Collected Works of C. G. Jung)*. Routledge (2nd ed.).

Kanter, R. M. (1977). *Men And Women of The Corporation*. Basic Books.

Kohlberg, L. (1963). The development of children's orientations toward a moral order: Sequence in the development of moral thought. What are morals? *Vita humana*, 6, 11–33.

Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford University Press (1st ed.).

References

Adler, A. (2014). *Understanding human Nature: The psychology of personality*. Oneworld Publications (3rd ed.).

Bandura, A. (2023). *Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective on human Nature*. Wiley (1st ed.).

Basyuk, L. B. (2018). *The content of textbooks on Ukrainian literature for primary school students: gender aspect (second half of the 20th – beginning of the 21st century)* [Dissertation of Candidate of Pedagogical Sciences, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko] [in Ukrainian].

Bem, S. L. (1981). Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological Review*, 88(4), 354–364. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.88.4.354>

Bem, S. L. (1993). *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. Yale University Press.

Bondar, G. G. (2016). *Conceptualization of the determination of gender inequality in Ukrainian society* [Dissertation of Candidate of Sociology, Classical Private University] [in Ukrainian].

Dictionary – portal of the Ukrainian language and culture. (n. d.). *Theory* [in Ukrainian]. <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=теорія>

Eagly, A. H., & Carli, L. L. (1981). Sex of researcher and sex-typed communications as determinants of sex differences in influenceability: A metaanalysis of social influence studies. *Psychological bulletin*, 90(1), 1–20.

Eagly, A., & Steffen, V. J. (1984). Gender stereotypes stem from the distribution of men and women into social roles. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(4), 735–754.

Ellis, L. (2015). The evolutionary neuroandrogenic theory of criminal behavior expanded. *Aggression and Violent Behavior*, 24, 61–74.

Encyclopedia of Modern Ukraine. (2014). *Concept* [in Ukrainian]. <https://esu.com.ua/article-3256>

Freud, S. (2024). *Three Essays on the Theory of Sexuality*. JollyJoy Books Pvt Ltd.

Jung, C. G. (2023). *The Archetypes and the Collective Unconscious (Collected Works of C. G. Jung)*. Routledge (2nd ed.).

Kanter, R. M. (1977). *Men And Women of The Corporation*. Basic Books.

Kohlberg, L. (1963). The development of children's orientations toward a moral order: Sequence in the development of moral thought. What are morals? *Vita humana*, 6, 11–33.

Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford University Press (1st ed.).

Martsenyuk, T. (2021). *Gender equality and non-discrimination in practice*. Komora [in Ukrainian].

Nalyvayko, L. R., Hrytsay, I. O., Sergyhina, S. G., Bodrova, I. I., Petryshyn, O. O., Bochkovy, O. V., Babanin, S. V., Drok, I. S., Garkusha, A. G., Ruffanova, V. M., Kovalenko-Marchenkova, E. V., & Lebedeva, Yu. V. (2023). *Internally displaced persons of Dnipropetrovsk region: a gender portrait*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs [in Ukrainian].

Portnytska, N. (2024). *Gender-based violence: psychosocial support for mental health*. Buk-Druk [in Ukrainian].

Ryzhko, V. A. (1995). *Concept as a form of scientific knowledge*. Naukova Dumka [in Ukrainian].

Scherban, T. (Ed.). (2024). *Adolescent in conditions of war: psychosocial aspects, gender dimensions and adaptation strategies*. RVV MSU. [in Ukrainian]. http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11586/3/Adolescent_%20in_%20the%20_conditions_%20of_.pdf

Vavilova, N. V. (2016). *Gender transformations in the Armed Forces of Ukraine* (1991–2011) [Dissertation of Candidate of history, National University of Defense of Ukraine] [in Ukrainian].

Yarosh, O. B. (2013). *Gender equality policy: global and domestic experience* [Dissertation for Doctor of Political Science, Lesia Ukrainka Eastern European National University] [in Ukrainian].

Yuzva, L. (2024). *Results of a sociological study. Knowledge, attitudes and practices regarding gender equality and gender-based violence in Poltava, Dnipropetrovsk and Donetsk regions*. FOP: Gulyaeva V. M. [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 28.01.25

Прорецензовано / Revised: 05.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 11.02.25

Olena KOZHEDUB¹, PhD (Sociol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0001-7332-1727

e-mail: olenakozhedub@knu.ua

Oliha SOKOLINA¹, PhD (Philos.)

ORCID ID: 000-0003-0566-8467

e-mail: oliha.sokolina@knu.ua

Anna LEVENETS¹, PhD (Psychol.)

ORCID ID: 0000-0001-9253-7224

e-mail: a.e.levenets@knu.ua

Oleksandr KULCHYTSKYI², head of the Research Laboratory

ORCID ID: 0000-0002-4901-0192

e-mail: kulshitski@ukr.net

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

²National University of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL THEORIES OF GENDER

Background. It is known that war determines transformational processes in society. The Russian-Ukrainian war was no exception. Already today we are observing how the social statuses and roles of men and women in the military organization and in society are changing. The military profession is no longer a purely male one. Many Ukrainian women perform tasks in the area of combat operations and, as a result, changes in gender identity are recorded. Scientific analysis of such transformations is still ahead. The purpose of this article is to analyze the socio-psychological concepts of gender, the understanding of which will allow the reader to understand its nature more deeply and will lay the foundation for rethinking the impact of the Russian-Ukrainian war on the gender identity of modern Ukrainians.

Methods. The study used theoretical research methods – historical and logical methods of cognition.

Results. Separate provisions of psychological and social concepts of gender are analyzed within the framework of psychodynamic theory, social learning theory, cognitive development theory, "new gender theory", gender schema theory, gender lens theory, gender difference theory, social role theory, social expectation model and the concept of tokenism. It is established that the formation of a person's gender identity is a complex and multifaceted socio-psychological process (psychodynamic theory). It is found that the formation of a person's gender identity is determined by their belonging to biological sex; the authors indicate that gender differences are not innate, but are formed under the influence of such external factors as upbringing, training, reinforcement of the corresponding system of actions under norms and sanctions, etc. (social learning theory and cognitive development theory). It has been determined that the leading role in the formation of gender identity is played by social expectations, and the formation of a person's gender identity is accompanied by processes of segregation and convergence, which manifest themselves in various spheres of human life (the theory of the "new psychology of gender"). It has been found that androcentrism, gender polarization, and biological existentialism (the theory of the gender lens or the theory of the lens of culture) dominate in modern society.

Conclusions. An analysis of known concepts of gender, which belong to various psychological and sociological theories, was carried out. Such an analysis allowed the authors to characterize the social and psychological nature of gender. In particular, the provisions of the psychodynamic theory, the theory of social learning, the theory of cognitive development, the "new theory of gender", the theory of the gender scheme, the theory of the gender lens, the theory of gender differences, as well as the concept of tokenism were considered. Understanding the essence of these theories will contribute to rethinking the specifics of the impact of the consequences of the Russian-Ukrainian war on the formation and development of the gender identity of modern Ukrainians.

Keywords: theory, concept, sex, gender, psychodynamic theory, social learning theory, cognitive development theory, "new gender theory", gender schema theory, gender lens theory, gender difference theory, token

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.26-32>

Катерина КРАВЧЕНКО, канд. психол. наук

ORCID ID: 0000-0002-8140-1759

e-mail: katerina.kravchenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Лілія ЖАЛЕНКО, магістр

ORCID ID: 0009-0002-1276-0966

e-mail: liliazhalko@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМАТИКИ ВІДНОВЛЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З АМПУТАЦІЄЮ КІНЦІВОК: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Вступ. У статті наведено результати теоретичного огляду проблематики психологічного відновлення військовослужбовців з ампутацією кінцівок. Втрата кінцівки є потужною травмою, яка впливає на психологічний стан військовослужбовців, ставить під загрозу їхню самооцінку, змінює сприйняття свого тіла, порушує життєві плани та змушує приймати нову реальність. Усе це формує потребу у якісному психологічному супроводі на етапі відновлення. Слід зазначити, що на етапі відновлення військовослужбовці стикаються із численними емоційними труднощами, які потребують комплексного підходу з боку фахівців. Зокрема, вони можуть відчувати глибокі переживання втрати, страхи щодо свого майбутнього, зниження самооцінки, безпорадність і навіть депресію. Крім того, процес адаптації до нових фізичних обмежень та опанування протезування є надзвичайно важливим і часто психологічно виснажливим етапом відновлення. Тому психологічний супровід на етапі відновлення відіграє ключову роль у підвищенні якості життя і сприяє соціальній адаптації військовослужбовців.

Методи. У дослідженні були використані теоретичні методи, як-от аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизації. Була проаналізована література, написана англійською та українською мовами, що містить суто наукову й актуальну на сьогоднішній день інформацію.

Результати. Незважаючи на актуальність теми, а тим більше під час ведення широкомасштабних бойових дій на території України, наукові пошуки вразили своєю обмеженістю щодо кількості напрацювань із зазначеного питання, а саме щодо психологічного складника. Були визначені можливі причини, які обумовлюють недостатню вивченість зазначеного питання, а саме: психологічні бар'єри військовослужбовців, відсутність психологічної готовності дослідників працювати із зазначеною категорією респондентів (військовослужбовців з ампутацією), проблеми при організації проведення досліджень із військовослужбовцями.

Висновки. Проведений теоретичний огляд дав можливість класифікувати психологічні аспекти проблематики відновлення військовослужбовців з ампутацією за напрямками, які потребують невідкладного та ґрунтовного вивчення, як-от: психічні стани військовослужбовців з ампутацією кінцівок; методика психологічного супроводу військовослужбовців з ампутацією кінцівок на різних етапах відновлення; професійний рівень фахівців, які залучаються до психологічного супроводу військовослужбовців з ампутацією кінцівок.

Ключові слова: ампутація кінцівок, військовослужбовці – учасники бойових дій, відновлення військовослужбовців, психологічний супровід під час відновлення військовослужбовців.

Вступ

Збройна агресія російської федерації проти України є однією з найактуальніших і найгостріших проблем сучасності, що стосується безпеки, незалежності й територіальної цілісності нашої держави. З початку російської агресії у 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р., Україна зіткнулася з безпрецедентними викликами, що поставили під загрозу її суверенітет і життєздатність як демократичної європейської держави. В умовах цієї агресії військовослужбовці Збройних сил стали ключовим чинником оборони країни, проявивши відвагу, стійкість і професіоналізм у протистоянні російським збройним силам. Безперечно, під час виконання бойових завдань військовослужбовці стикаються з неймовірною кількістю труднощів: тяжкі умови служби, нестача обладнання та ресурсів, психологічна виснаженість тощо. Не є виключенням і те, що у зв'язку з бойовими діями значно зросла кількість військовослужбовців, які пережили ампутацію кінцівок, і кожен з них стикається з непростим етапом прийняття свого нового стану й адаптації до цивільного життя.

Науковці вважають, начебто є усі підстави стверджувати про те, що наявні в пораненого військовослужбовця такі психотравмувальні чинники, як втрата кінцівки й участь у бойових діях на момент, коли це сталося, чинять взаємний обтяжливий вплив, що подвоює негативні психологічні наслідки цієї втрати (Коkun та ін., 2023).

Актуальність обраної тематики обумовлена як збільшенням кількості постраждалих військовослужбовців з

ампутованими кінцівками, так і важливістю психологічної підтримки, яка здатна значно вплинути на їхнє емоційне й соціальне відновлення. Втрата кінцівки в умовах військової служби є не лише фізичною травмою, а й ударом по психіці та життєвій стійкості особистості. Крім того, ампутація в умовах бойових дій має особливий контекст: більшість військовослужбовців отримали травми в екстремальних умовах, які вже самі по собі є важким випробуванням і призводять до посттравматичних розладів, що ускладнює процес реабілітації. Психологічний супровід має враховувати ці особливості, сприяти зниженню рівня стресу, покращенню психоемоційного стану та наданню ресурсів для адаптації до змін у житті.

Проте питання психологічного супроводу військовослужбовців з ампутуваними кінцівками залишається недостатньо дослідженим. Чинна практика здебільшого зосереджується на фізичній реабілітації, у той час як психологічний складник часто залишається без належної уваги або реалізується за стандартними методиками, не адаптованими до особливостей військових пацієнтів. Утім, наявні наукові дослідження показують, що комплексний підхід до реабілітації, який поєднує фізичне та психологічне відновлення, є значно ефективнішим і дозволяє досягти кращих результатів у тривалій перспективі.

Мета дослідження: провести теоретичний огляд наукових джерел і систематизувати наявні наукові результати щодо особливостей проблематики відновлення військовослужбовців з ампутацією кінцівок, а саме розглянути його психологічні аспекти.

© Кравченко Катерина, Жаленко Лілія, 2025

Огляд літератури. Згідно з аналізом закордонних літературних, наукових та інформаційних джерел, основною причиною ампутації кінцівок є саме участь у бойових діях (Andrews et al., 2013; Brunelli et al., 2015; Coffey et al., 2012; Crichton, 2001; Ertl, P., & Ertl, B., 2016; Gailey et al., 2002; hasanadka et al., 2011; Resnik, & Borgia, 2011; Tsema, & Bepalenko, 2016; Tuncay, & Musabak, 2015).

Т. Донген та інші дійшли висновку, що інвалідизація внаслідок бойових поранень має найгірші наслідки для фізичного і психічного здоров'я, порівняно з втратами кінцівок, не пов'язаними з бойовими діями (Dongen et al., 2016).

Аналізуючи статистичні дані різних збройних конфліктів, можна зазначити таке: більше 65 тис. німців і 41 тис. британців зазнали ампутації кінцівок під час Першої світової війни, коли ця процедура часто була єдиною можливістю запобігти смерті; близько 2 тис. американських ветеранів під час вторгнення в Афганістан та Ірак зазнали ампутацій (В Україні ампутації кінцівок..., 2023).

Серед військовослужбовців – учасників бойових дій на території України до початку широкомасштабного вторгнення приблизно 62 % усіх поранень припадало саме на кінцівки, а більше 70 % ампутацій є наслідком мінно-вибухових травм (Tsema, & Bepalenko, 2016). А. Беспаленко, О. Щеглюк, А. Кіх, О. Волянський, В. Корченко, М. Михайловська, спираючись на результати власних досліджень, які були проведені у 2020 р., зазначають такі статистичні дані: середній вік на момент поранення – 33 роки (від 18 до 54); розподіл за статтю: чоловіки – 98,1 %, жінки – 1,9 %; відсутність однієї кінцівки внаслідок ампутації спостерігалася у 84,3 %, подвійна ампутація – у 13,7 %, потрійна – у 2,0 %; основною причиною ампутації були мінно-вибухові поранення (78,4 %); найчастіше ампутація кінцівок поєднувалася з акубаротравмою (47 %) і закритою черепно-мозковою травмою (41,2 %), порушенням адаптації та депресивними розладами (56,8 %); у 31 % ампутація поєднувалася з переломами трубчастих кісток інших кінцівок (Беспаленко та ін., 2020). Як зазначають науковці, усі ці обставини суттєво впливали на перебіг заходів відновлення військовослужбовців.

Стосовно бойових дій, які відбуваються на території України з 2022 р., А. Епштейн, голова Глобальної групи хірургічної та медичної підтримки, яка об'єднує колишніх військових хірургів, що тренують українських військових медиків, зазначає таке: "Західні військові хірурги не бачили таких масштабів поранень із часів Другої світової війни" (В Україні ампутації кінцівок..., 2023).

Е. Вейнштейн зауважує, що, незважаючи на розвиток і вдосконалення медичного забезпечення бойових дій, яке в сучасних війнах зумовило виживання багатьох із тих, хто помер би у попередніх війнах, проблема кількості осіб з інвалідністю залишається актуальною (Weinstein, 1995). Як зарубіжні, так і українські науковці акцентують увагу на тому, що травми, які призвели до зміни зовнішності та подальшої інвалідності, є причиною не лише фізичних обмежень, але й психологічних проблем, які можуть бути пов'язані зі зміною в уявленні про власне тіло, зниженням самооцінки, зміною в особистісних стосунках і, як наслідок, призводити до зловживання психоактивними речовинами й навіть спроб скоєння суїциду (Weinstein, 1995; Кокун та ін., 2023; Лесков, & Грязнов, 2006).

На нашу думку, подальший теоретичний огляд наукових напрацювань із зазначеної тематики буде доречно висвітлювати таким чином: спочатку розглянути наукові доробки щодо загальних психологічних аспектів

ампутації, а потім – специфіку її психологічних особливостей, які з'явилися в результаті участі в бойових діях.

Б. Енгстром та К. ван де Вен усебічно та ґрунтовно вивчали психологічну проблематику перенесених ампутацій. Спираючись на їхні наукові напрацювання, можна зазначити таке (Енгстром, & ван де Вен, 1999):

- у більшості випадків у осіб з ампутуваними кінцівками спостерігається переживання втрати: це не лише очевидна втрата кінцівки, але й пов'язана з нею втрата нормального функціонального стану, самооцінки, а в деяких випадках – кар'єри та стосунків;

- багато психологічних реакцій осіб з ампутацією можуть мати тимчасовий характер, деякі – навіть бути корисними й конструктивними, а деякі – вимагати подальших втручань профільних фахівців (напр. психіатричного обстеження у випадку психозу);

- за віковими особливостями найбільші проблеми для молодих людей з ампутуваними кінцівками пов'язані з ідентичністю, сексуальністю і соціальним визнанням, а для людей старшого віку (похилого) – із засобами до існування, функціональною спроможністю та міжособистісними стосунками;

- фізичні терапевти, які залучені до проведення заходів реабілітації, повинні розглядати можливість звернення ампутанта до психолога, якщо наявний один із таких симптомів / реакцій: потреба поговорити; депресія (безсоння, втрата апетиту, безнадія); абстрагування; дратівливість; гнів; нереалістичні очікування; відмова; нехтування собою (особистою гігієною, лікуванням супутніх захворювань тощо); ризикування (напр. спроба зробити занадто багато занадто швидко); тривога, що обмежує прогрес у реабілітації (напр. небажання рухатися); регрес або надмірна залежність; саботування програми реабілітації або планів на виписку.

Українські й зарубіжні науковці (Д. Асонов, Є. Руденко, Н. Абуамо, В. Альдебей, Р. Абузейд, С. Бебі, С. Чаудхурі, Т. Валія та ін.) у своїх дослідженнях визначили чинники, що впливають на тип післяампутаційних психологічних наслідків, серед яких: вік; риси особистості (нарциси переживають проблеми із самооцінкою та гідністю, залежні риси особистості при ампутації виявляються як можливість звільнитися від обов'язків і тиску, схильність до тривоги та депресії виявляється у погіршенні адаптації); копінг-стратегії (адаптивні й дезадаптивні); наявність соціальної підтримки (Асонов, & Руденко, 2023), коморбідні психічні й соматичні захворювання; причина ампутації (Jo et al., 2021); тип і рівень ампутації; час після ампутації (Abouammoh, Aldebey, & Abuzaid, 2021); плановість чи раптовість ампутації (Walia, Baby, & Chaudhury, 2018).

Ч. Бхуванешвар, Л. Епштейн, Т. Стерн, Є. Лігтельм, С. Райт, Ж. Помарес, Г. Кудан, Ф. Дап, Ж. Дотель звертають увагу на переживання горя осіб з ампутацією та розглядають типові стадії його переживання в контексті зазначеної проблематики (Bhuvaneswar, Epstein, & Stern, 2007; Ligthelm, & Wright, 2014; Pomares et al., 2020).

Коаліція людей з ампутуваними кінцівками у США у своїх періодичних звітних документах висвітлюють таку інформацію (Amputee Coalition, 2021):

- визначені 6 етапів відновлення (рис. 1);
- до розповсюджених психічних розладів, які спостерігаються після ампутації, належать: посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), гострий стресовий розлад (ГСР), депресія, генералізований тривожний розлад (ГТР).

Рис. 1. Етапи відновлення осіб, які перенесли ампутацію

Б. Дадха, С. Валізаде, Х. Хасанхані стверджують, що соціальна підтримка, (особливо з боку сім'ї) має вагоме значення для процесу адаптації після ампутації (Dadkhah, Valizadeh, & Hassankhani, 2013).

С. Анаміка, С. Раджеш, С. Сіддхарт, С. Сушма акцентують увагу на співпраці лікарів, психологів і психіатрів, щоб за потреби відбулося комплексне оцінювання стану фізичного та психічного здоров'я особи з ампутацією і можна було розпочати лікування психічних розладів, якщо вони виявлені (Anamika et al., 2016).

Незважаючи на велику та зростаючу зацікавленість наукової спільноти щодо психосоціальної адаптації осіб з ампутацією нижніх кінцівок, існує мало доказів щодо поширеності клінічно значущого емоційного дистресу серед осіб з ампутацією верхніх кінцівок.

Перейдемо до розгляду наукових публікацій щодо психологічних аспектів військовослужбовців, які перенесли ампутацію під час виконання бойових завдань.

Спираючись на дослідження К. Мілютіної, яка вивчала закордонний досвід роботи з ампутованими, основні результати можна висвітлити у таких тезах (Мілютіна, 2023):

1) серйозна травма кінцівок (у т. ч. ампутація), отримана під час участі в бойових діях, призводить до значного тривалого болю, депресії та посттравматичного стресового розладу (Castillo et al., 2021);

2) учасники бойових дій з ампутованими кінцівками мають меншу поширеність посттравматичного стресового розладу (ПТСР) порівняно з військовослужбовцями без ампутації, але із серйозними травмами кінцівок (Melcer et al., 2014);

3) визначено потенційні переваги психологічних втручань, що спрямовані на зменшення зосередженості військовослужбовців на власних емоціях, рекомендовано стимулювати військовослужбовців на копінг-стратегії, які спрямовані на подолання проблем і нових викликів, що виникли у зв'язку з ампутацією (Tuncay, & Musabak, 2015);

4) наявність ПТСР у жінок-військовослужбовців, які перенесли ампутацію, більша (38 %), ніж у чоловіків-військовослужбовців з аналогічними травмами (17 %) (Rivera, Krueger, & Johnson, 2015);

5) під час реабілітації військовослужбовців з ампутацією одночасно відбувається фізичне оздоровлення,

психологічна адаптація та адаптація до способу життя. За результатами проведених досліджень можна констатувати, що оцінка фізичного здоров'я військовослужбовців після реабілітаційних заходів покращилась, чого не можна сказати про оцінку їхнього психічного здоров'я. Таким чином, науковці рекомендують під час реабілітації більше уваги приділяти психічному здоров'ю комбатантів (Talbot, Brede, & Metter, 2017);

6) рівень депресії та тривоги в ампутованих відносно високий до двох років після отриманої травми, але можна припустити, що після зазначеного терміну він знижується до загальнопопуляційних норм. До чинників, які пов'язані з позитивним пристосуванням до втрати кінцівки, належать: час після ампутації, соціальна підтримка, задоволеність протезом, активні спроби впоратися, оптимістичний характер особистості, лише часткова ампутація нижніх кінцівок, низький рівень фантомного болю (Horgan, & MacLachlan, 2004).

Також К. Мілютіна зазначає такі важливі напрями для наукового вивчення, як-от: негайна реакція на ампутацію, адаптація під час і незабаром після реабілітаційного періоду, а також розвиток зміненої самосвідомості та ідентичності, на які слід звернути окрему увагу (Мілютіна, 2023).

Стосовно поведінкових реакцій військовослужбовців з ампутацією, О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська, В. Олійник, С. Хоружий, С. Ларіонов, М. Сириця зазначають, що поведінкові порушення в таких осіб зазвичай не виявляються у ранньому післяопераційному періоді, а навпаки, можна спостерігати прояви ейфорії. На думку авторів, це може бути пов'язано з тим, що вони залишилися живими (Кокун та ін., 2023). Фантомний біль автори розглядають як норму, тобто наявність фантомного болю не означає, що військовослужбовець божеволіє.

Спираючись на результати всебічного вивчення проблематики військовослужбовців з ампутацією, Е. Вайнштейн зазначає таке (Weinstein, 1995):

- до емоційно-поведінкових реакцій, які спостерігаються в осіб з ампутацією, належать: почуття напруги, порушення сну, соматичні скарги, фобії, дратівливість, ворожість, спалахи гніву, агресія, почуття марності тощо;
- до депресії після ампутації більше схильні ті військовослужбовці, які отримали травму у зв'язку з власною необережністю або самовільним залишенням позицій;

• вивчаючи захисні механізми осіб після ампутації, провідну роль надають саме виявам заперечення;

• при роботі з військовослужбовцями особливу увагу слід звертати на: виправлення стану порушеної усвідомленості, мотивацію клієнта до участі в реабілітації, усунення заперечення, роботу з проблемою болю, депресії, сексуальної дисфункції тощо.

Українська асоціація організаційних психологів і психологів праці зазначає, що психологічна реабілітація вирішує широке коло завдань психологічної допомоги учасникам бойових дій, які зазнали ампутації, серед яких: нормалізація психічного стану, відновлення порушених (утрачених) психічних функцій, гармонізація "Я-образу" ветеранів війни зі сформованою соціально-особистісною ситуацією (поранення, інвалідність тощо), надання допомоги у встановленні конструктивних стосунків із референтними особистостями та групами. Добре себе зарекомендували в практиці такі методи, як арттерапія, іпотерапія, трудотерапія (Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці, б. д).

Т. Карамушка, Л. Полівко, О. Вісіч у своїх наукових напрацюваннях розглядають особливості психологічного супроводу військовослужбовців, які зазнали ампутації. Науковці підкреслюють важливість урахування особливостей різних груп військовослужбовців, надають рекомендації щодо психологічних практик при індивідуальній і груповій роботі з військовослужбовцями, які зазнали ампутації. Для проведення заходів психологічного супроводу автори пропонують до використання такий психологічний інструментарій, як психологічні техніки (для визначення ресурсів, дихальні, із саморегуляції, для командоутворення) і методи арттерапії. Також звертають увагу на важливість духовно-психологічної реабілітації (Карамушка та ін., 2023). О. Поджинська, вивчаючи технології подолання апатії, паніки та тривоги людьми з інвалідністю в умовах війни, не акцентує увагу саме на роботі з військовослужбовцями з ампутацією, але її напрацювання можуть бути адаптовані для зазначеної категорії осіб (Поджинська, 2023).

Л. Телбот, Е. Бред, Дж. Меттер, вивчаючи психологічне та фізичне здоров'я у військовослужбовців з ампутуваними кінцівками під час реабілітації (Talbot, Brede, & Metter, 2017), визначають такі основні аспекти:

• військовослужбовці, які отримали травму з ампутацією, перебувають під загрозою погіршення якості життя після ампутації;

• поки військовослужбовці перебувають у закладі відновлення, у них можна спостерігати незначне погіршення психічного здоров'я, а виклики виникають, коли вони виходять із медичного (військового) об'єкта й починають взаємодіяти із ширшою спільнотою;

• одні з основних переживань, які спостерігаються у військовослужбовців з ампутацією, пов'язані з намаганням зрозуміти своє майбутнє поза межами армії (особливо це стосується військовослужбовців, які мають достатню кількість років вислуги та вбачали своє подальше професійне зростання).

Д. Дезмонд, М. Маклакан та інші вивчали психосоціальні аспекти адаптації військовослужбовців до ампутації кінцівок та її детермінанти (Desmond, & MacLachlan, 2004). Основний висновок науковців при дослідженні зазначеної проблематики полягав у тому, що психосоціальна адаптація військовослужбовців з ампутацією має багатовимірний характер і не має чіткого визначення оптимального варіанта.

Цікавими є дослідження, що були проведені Г. Овод, Є. Лисенком, П. Липовою, які у своїй роботі підняли актуальне питання щодо потреби військовослужбовців (у т. ч. з ампутуваними кінцівками) на етапі відновлення та реабілітації у психологічній допомозі та взагалі наявності психологів під час зазначених заходів (Овод, Лисенко & Липова, 2024). Автори зазначають, що:

• дві третини (приблизно 67 %) респондентів виявили зацікавленість в отриманні психологічних послуг під час реабілітаційних заходів;

• дехто з респондентів розповів, що не зустрів психологів за весь час проходження реабілітації;

• однією із причин неотримання психологічної допомоги у військових медичних закладах була неготовність респондентів взаємодіяти з психологом через стан самопочуття, а також небажання працювати саме із цивільними психологами;

• комплектування штатів психологами, які залучені до проведення реабілітаційних заходів у військових медичних закладах, становить приблизно 33 %, тобто лише в кожному третьому закладі є психолог, який залучається до відновлення військовослужбовців після перенесених травм (у т. ч. ампутацій);

• до основних проблем надання психологічних послуг під час реабілітації військовослужбовців після поранення (у т. ч. ампутації) належать: недостатня кількість фахівців психологічної та психіатричної галузі; потреба у дотриманні професійної етики при взаємодії з військовослужбовцями; відсутність супервізії і психологічної підтримки медичних спеціалістів та фахівців із реабілітації, які надають допомогу військовослужбовцям; відсутність стандартизованого підходу, через що надання психологічної допомоги відрізняється у закладах різного підпорядкування.

Методи

У дослідженні були використані теоретичні методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, систематизації. Була проаналізована література, написана англійською та українською мовами, що містить суто наукову й актуальну на сьогоднішній день інформацію.

Результати

Кількісне порівняння наукових напрацювань українських науковців (з 2014 по 2024 рр.) щодо вивчення проблематики військовослужбовців, які отримали ампутацію у результаті участі в бойових діях, показало, що переважна більшість стосується саме медичного складника зазначеної проблеми (приблизно 77 %) і лише приблизно 23 % – психологічного (рис. 2).

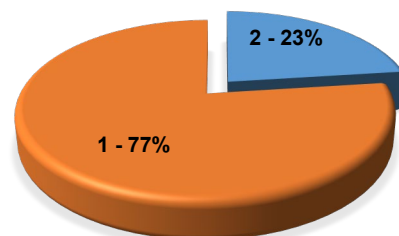

Рис. 2. Порівняльний аналіз наукових напрацювань українських науковців щодо вивчення проблематики військовослужбовців, які отримали ампутацію у результаті участі у бойових діях

(1 – наукові публікації, які стосуються медичного складника зазначеної проблематики;
2 – наукові публікації, які стосуються психологічного складника зазначеної проблематики)

Незважаючи на актуальність теми, а тим більше під час ведення широкомасштабних бойових дій на території України, наукові пошуки вразили своєю обмеженістю щодо кількості напрацювань із зазначеного питання, а саме щодо його психологічного складника. Цікавим є те, що британські науковці, розглядаючи проблематику ампутації кінцівок, основною проблемою вбачають лише "очевидний фізичний недолік", при цьому проблематика психологічного характеру ігнорується (McKechnie, & Johnb, 2014). На нашу думку, достатня обмеженість у науковому вивченні зазначеного питання може бути пов'язана зі складністю проведення емпіричної частини дослідження, яка може обумовлюватися такими причинами:

1) психологічні бар'єри військовослужбовців. Ампутація кінцівок у результаті участі в бойових діях у більшості випадків супроводжується психічною травматизацією та супутніми негативними психічними станами (Fukunishi et al., 1996; Cavanagh et al., 2006; holzer et al., 2014), що, своєю чергою, ускладнює готовність військовослужбовців не лише обговорювати свої переживання, але й брати участь у дослідженнях;

2) відсутність психологічної готовності дослідників працювати із зазначеною категорією респондентів. Науковці, особливо чоловіки призовного віку, можуть відчувати психологічний дискомфорт під час взаємодії (проведення дослідження) з військовослужбовцями, які зазнали ампутації. Це пов'язано з тим, що дослідники можуть зіштовхнутися з критикою з боку військовослужбовців щодо їхньої відсутності на війні та іншими

питаннями, на які буде достатньо складно дати раціональну відповідь, яка би не викликала агресію та презирство з боку їхнього опонента;

3) організаційні аспекти проведення дослідження. Проблематика при організації проведення дослідження з військовослужбовцями, які мають ампутацію кінцівок, може бути пов'язана із: складністю отримання дозволів (проведення дослідження у військовому середовищі зазвичай вимагає узгодження з кількома інстанціями, що може бути тривалим і складним процесом); розосередженістю респондентів (багато військовослужбовців після ампутації проходять реабілітацію в різних спеціалізованих закладах або повертаються додому, що ускладнює їх залучення до дослідження); вимогами щодо дотримання етичних принципів, таких як добровільна участь та інформаційна згода; необхідністю інтеграції наукових досліджень у загальну програму відновлення військовослужбовців, щоб не заважати реалізації основних медичних заходів, які є першочерговими при реабілітації; необхідністю індивідуального підходу до кожного військовослужбовця з урахуванням його фізичної спроможності проходити тестові методики, що може вплинути на тривалість самого дослідження.

Дискусія і висновки

Спираючись на огляд наукової літератури, психологічні аспекти проблематики відновлення військовослужбовців з ампутацією кінцівок можна класифікувати за такими напрямками (рис. 3).

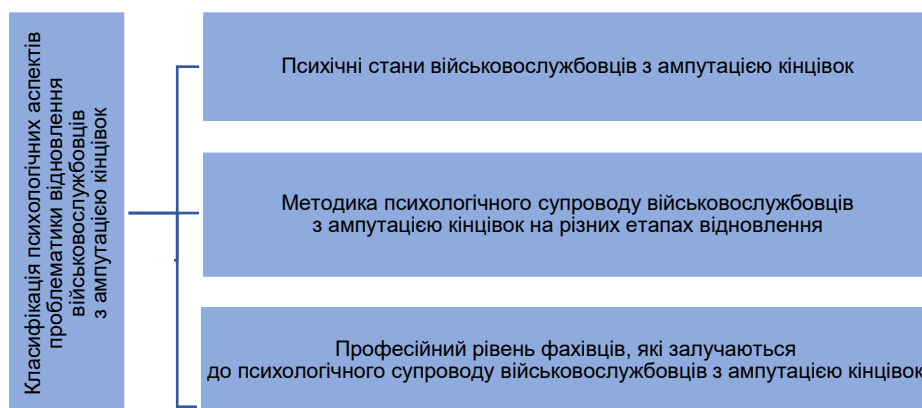

Рис. 3. Класифікація психологічних аспектів проблематики відновлення військовослужбовців з ампутацією кінцівок

Отже, зазначені напрями психологічних аспектів проблематики відновлення військовослужбовців з ампутацією кінцівок потребують невідкладного та ґрунтовного подальшого вивчення.

Внесок авторів: Катерина Кравченко – написання (перегляд та редагування); Лілія Жаленко – аналіз джерел, написання (оригінальна чернетка).

Список використаних джерел

- Ассонов, Д., & Руденко, Є. (2023). Психологічні наслідки перенесеної ампутації кінцівок: огляд літератури. *Психосоматична медицина та загальна практика*, 8 (3). <https://doi.org/10.26766/pmgrp.v8i3.443>
- Беспаленко, А. А., Щеглюк, О. І., Кіх, А. Ю., Волянський, О. М., Корченко, В. В., & Михайловська, М. М. (2020). Алгоритм реабілітації військовослужбовців з ампутацією кінцівок на основі мультипрофесійного та індивідуального підходу. *Український журнал військової медицини*, 1(1). [https://doi.org/10.46847/UJMM.2020.1\(1\)-064](https://doi.org/10.46847/UJMM.2020.1(1)-064)
- В Україні ампутації кінцівок сягнули масштабів Першої світової війни. *The Wall Street Journal*. <https://texty.org.ua/fragments/110304/v-ukrayini-amputaciyi-kincivok-vzhe-nabulyi-masshtabiv-pershoyi-svitovoyi-vijny-wsj/>
- Енгстром, & ван де Вен. (1999). *Терапія для людей з ампутованими кінцівками* (3-тє вид.). Черчилль Лівінгстон. <https://archive.org/details/therapyforampute000unse>

Карамушка, Т. В., Полівко, Л. Ю., Вісіч, О. Ю., Трофімов, А., Трофімова, Д., Зварич, Р., Карамушка, Л., Креденцер, О., Терещенко, К., Стейскал, О., Тітаренко, С. (2023). *Психологічний супровід незламних: методичні рекомендації по роботі з військовослужбовцями, які зазнали ампутації внаслідок бойових дій*. Видавець Вікторія Кундельська.

Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Олійник, В. О., Хоружий, С. М., Ларіонов, С. О., & Сириця, М. В. (2023). *Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами*. 75Ц.

Лесков, В. О., & Грязнов, І. О. (2006). Сутність і причини виникнення нервовопсихічних розладів у військовослужбовців після проходження служби в умовах бойових дій. *Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, VIII(3), 91–97.

Мілютіна, К. (2023). Огляд закордонного досвіду в роботі з набутою інвалідністю (ампутантами). У І. Маслянникова (Ред.), *Соціально-психологічна підтримка осіб з інвалідністю в умовах війни* (40–56). Університет "Україна".

Поджинська, О. (2023). Технології подолання апатії, паніки і тривоги людьми з інвалідністю в умовах війни. У І. Маслянникова (Ред.), *Соціально-психологічна підтримка осіб з інвалідністю в умовах війни* (69–82). Університет "Україна".

Українська асоціація організаційних психологів та психологів праці. (б. д.). *Реабілітація військових з ампутацією*. <http://uaoppp.com.ua/read/506/>

Abouammoh, N., Aldebey, W., & Abuzaid, R. (2021). Experiences and needs of patients with lower limb amputation in Saudi Arabia: a qualitative

- study. *Eastern Mediterranean health journal*, 27(4), 407–413. <https://doi.org/10.26719/emhj.20.124>
- Amputee Coalition. (2021). *Emotional Recovery Fact Sheet*. <https://amputee-coalition.org/resources/emotional-recovery-2/>
- Anamika, Sahu, Rajesh, Sagar, Siddharth, Sarkar, Sushma, Sagar. (2016). Psychological effects of amputation: A review of studies from India. *Industrial Psychiatry Journal*, 25(1), 4–10. <https://doi.org/10.4103/0972-6748.196041>
- Andrews, J., Guyatt, G., Oxman, A. D., Alderson, Ph., Dahm, Ph., Yngve, F., Nasser, M., Meerpohl, J., Post, P.N., Kunz, R., Brozek, J., Vist, G., Rind, D., Akl, E. A., & Schünemann, H. J. (2013). GRADE guidelines: 14. Going from evidence to recommendations: The significance and presentation of recommendations. *Journal of Clinical Epidemiology*, 66(7), 719–725. <https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2012.03.013>
- Bhuvanewar, C. G., Epstein, L. A., & Stern, T. A. (2007). Reactions to amputation: recognition and treatment. *Primary Care Companion to The Journal of Clinical Psychiatry*, 9(4), 303–308. <https://doi.org/10.4088/pcc.v09n0408>
- Brunelli, S., Morone, G., Iosa, M., Ciotti, C., Giorgi, R., Foti, C., & Trallesi, M. (2015). Efficacy of progressive muscle relaxation, mental imagery, and phantom exercise training on phantom limb: A randomized controlled trial. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 96(2), 181–187.
- Castillo, Renan C., Carlini, Anthony R., Carlini, Doukas, William, C., Hayda, Roman A., Frisch, Harold M., Andersen, Romney C., D'Alleyrand, Jean-Claude, Mazurek, Michael T., Ficke, James R., Keeling, John J. Pasquina, Paul F., Wain, Harold J., & MacKenzie, Ellen J. (2021). Pain, Depression, and Posttraumatic Stress Disorder Following Major Extremity Trauma Among United States Military Serving in Iraq and Afghanistan: Results From the Military Extremity Trauma and Amputation/Limb Salvage Study. *Journal of Orthopaedic Trauma*, 35(3), e96–e102. <https://doi.org/10.1097/BOT.0000000000001921>
- Cavanagh, S., Shin, L., Karamouz, N., & Rauch, S. (2006). Psychiatric and Emotional Sequelae of Surgical Amputation. *Psychosomatics*, 47(6), 459–464.
- Coffey, L., O'Keeffe, F., Gallagher, P., Desmond, D., & Lombard-Vance, R. (2012). Cognitive functioning in persons with lower limb amputations: A review. *Disability and Rehabilitation*, 34(23), 1950–1964.
- Crichton, N. (2001). Visual analogue scale (vas). *Journal of Clinical Nursing*, 10, 697–706.
- Dadkhah, B., Valizadeh, S., & Hassankhani, H. (2013). Psychosocial adjustment to lower-limb amputation: A review article. *Healthmed*, 7(2), 502–507. https://www.researchgate.net/publication/236215759_Psychosocial_adjustment_to_lower-limb_amputation_A_review_article
- Desmond, Deirdre M., & MacLachlan, Malcolm. (2004). Psychosocial Perspectives on Postamputation Rehabilitation: A Review of Disease, Trauma, and War Related Literature. *Critical Reviews™ in Physical and Rehabilitation Medicine*, 16(2), 17. <https://doi.org/10.1615/CritRevPhysRehabilMed.v16.i2.10>
- Dongen, T. C. F., Huizinga, E. P., Kruijff, L. G. M., Krans, A. C., Hoogendoorn, J. M., Leenen, L. P. H., & Hoencamp, R. (2016). Amputation: Not a failure for severe lower extremity combat injury. *Injury*, 48(2), 371–377. doi: 10.1016/j.injury.2016.12.001
- Ertl, J. P., Pritchett, J. W., Ertl, W., & Brackett, W. J. (2016). *Lower-extremity amputations*. Medscape.
- Fukunishi, I., Sasaki, K., Chishima, Y., Anze, M., & Saijo, M. (1996). Emotional disturbance in trauma patients during the rehabilitation phase. *General hospital psychiatry*, 18(2), 121–127.
- Hasanadka, R., McLafferty, R. B., Moore, C. J., Hood, D. B., Ramsey, D. E., & Hodgson, K. J. (2011). Predictors of wound complications following major amputation for critical limb ischemia. *Journal of Vascular Surgery*, 54(5), 1374–1382.
- Holzer, L. A., Sevela, F., Fraberger, G., Bluder, O., Kicking, W., & Holzer, G. (2014). Body Image and Self-Esteem in Lower-Limb Amputees. *PLoS One*, 9(3), e92943. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0092943>
- Horgan, Olga, & MacLachlan, Malcolm. (2004). Psychosocial adjustment to lower-limb amputation: A review. *Disability and Rehabilitation*, 26(14–15), 837–850. <https://doi.org/10.1080/09638280410001708869>
- Jo, S. H., Kang, S. H., Seo, W. S., Koo, B. H., Kim, H. G., & Yun, S. H. (2021). Psychiatric understanding and treatment of patients with amputations. *Yeungnam University journal of medicine*, 38(3), 194–201. <https://doi.org/10.12701/yujm.2021.00990>
- Ligthelm, E. J., & Wright, S. C. D. (2014). Lived experience of persons with an amputation of the upper limb. *International Journal of Orthopaedic and Trauma Nursing*, 18(2), 99–106.
- Mckechnie, P. S., Johnb, A. (2014). Anxiety and depression following traumatic limb amputation: A systematic review. *Injury*, 45(12), 1859–1866.
- Melcer, T., Sechriest, V. F., Lebedda, M., Quinn, K., & Galameau, M. (2014). Glasgow Coma Scores, early opioids, and post traumatic stress disorder among combat amputees. *Journal of Traumatic Stress*, 27(2), 152–159.
- Pomares, G., Coudane, H., Dap, F., & Dautel, G. (2020). Psychological effects of traumatic upper-limb amputations. *Orthopaedics & Traumatology: Surgery & Research*, 106(2), 297–300. <https://doi.org/10.1016/j.otsr.2019.12.013>
- Resnik, L., Borgia, M. (2011). Reliability of outcome measures for people with lower-limb amputations: Distinguishing true change from statistical error. *Physical Therapy*, 91(4), 555–565.
- Talbot, L. A., Brede, E., & Metter, E. J. (2017). Psychological and Physical health in Military Amputees During Rehabilitation: Secondary Analysis of a Randomized Controlled Trial. *Military Medicine*, 182(5–6), e1619–e1624. <https://doi.org/10.7205/MILMED-D-16-00328>
- Tsema, I. E., & Bepalenko, A. (2016). Analysis of limb amputations during armed conflict at the East of Ukraine. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, (1), 79–80.
- Tuncay, Tarik & Musabak, Ilgen. (2015). Problem-Focused Coping Strategies Predict Posttraumatic Growth in Veterans With Lower-Limb Amputations. *Journal of Social Service Research*, 41(4), 466–483. <https://doi.org/10.1080/01488376.2015.1033584>
- Walia, T., Baby, S., & Chaudhury, S. (2018). Evaluation of treatment of psychiatric morbidity among limb amputees. *Industrial Psychiatry Journal*, 27(2), 240. https://doi.org/10.4103/ipj.ipj_69_18
- Weinstein, E. A. (1995). Disabling and disfiguring injuries. In D. Jones, Franklin et al. (Eds.), *War psychiatry* (353–381). Office of The Surgeon General.

References

- Abouammoh, N., Aldebey, W., & Abuzaid, R. (2021). Experiences and needs of patients with lower limb amputation in Saudi Arabia: a qualitative study. *Eastern Mediterranean health journal*, 27(4), 407–413. <https://doi.org/10.26719/emhj.20.124>
- Amputee Coalition. (2021). *Emotional Recovery Fact Sheet*. <https://amputee-coalition.org/resources/emotional-recovery-2/>
- Anamika, Sahu, Rajesh, Sagar, Siddharth, Sarkar, Sushma, Sagar. (2016). Psychological effects of amputation: A review of studies from India. *Industrial Psychiatry Journal*, 25(1), 4–10. <https://doi.org/10.4103/0972-6748.196041>
- Andrews, J., Guyatt, G., Oxman, A. D., Alderson, Ph., Dahm, Ph., Yngve, F., Nasser, M., Meerpohl, J., Post, P. N., Kunz, R., Brozek, J., Vist, G., Rind, D., Akl, E. A., & Schünemann, H. J. (2013). GRADE guidelines: 14. Going from evidence to recommendations: The significance and presentation of recommendations. *Journal of Clinical Epidemiology*, 66(7), 719–725. <https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2012.03.013>
- Assonov, D., & Rudenko, E. (2023). Psychological consequences of limb amputation: a literature review. *Psychosomatic medicine and general practice*, 8(3) [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.26766/pmmp.v8i3.443>
- Bepalenko, A. A., Shcheglyuk, O. I., Kikh, A. Yu., Volyansky, O. M., Korchenok, V. V., & Mykhaylovskaya, M. M. (2020). Algorithm for the rehabilitation of military personnel with limb amputation based on a multiprofessional and individual approach. *Ukrainian Journal of Military Medicine*, 1(1) [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.46847/UJMM.2020.1\(1\)-064](https://doi.org/10.46847/UJMM.2020.1(1)-064)
- Bhuvanewar, C. G., Epstein, L. A., & Stern, T. A. (2007). Reactions to amputation: recognition and treatment. *Primary Care Companion to The Journal of Clinical Psychiatry*, 9(4), 303–308. <https://doi.org/10.4088/pcc.v09n0408>
- Brunelli, S., Morone, G., Iosa, M., Ciotti, C., Giorgi, R., Foti, C., & Trallesi, M. (2015). Efficacy of progressive muscle relaxation, mental imagery, and phantom exercise training on phantom limb: A randomized controlled trial. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 96(2), 181–187.
- Castillo, Renan C., Carlini, Anthony R., Carlini, Doukas, William, C., Hayda, Roman A., Frisch, Harold M., Andersen, Romney C., D'Alleyrand, Jean-Claude, Mazurek, Michael T., Ficke, James R., Keeling, John J. Pasquina, Paul F., Wain, Harold J., & MacKenzie, Ellen J. (2021). Pain, Depression, and Posttraumatic Stress Disorder Following Major Extremity Trauma Among United States Military Serving in Iraq and Afghanistan: Results From the Military Extremity Trauma and Amputation/Limb Salvage Study. *Journal of Orthopaedic Trauma*, 35(3), e96–e102. <https://doi.org/10.1097/BOT.0000000000001921>
- Cavanagh, S., Shin, L., Karamouz, N., & Rauch, S. (2006). Psychiatric and Emotional Sequelae of Surgical Amputation. *Psychosomatics*, 47(6), 459–464.
- Coffey, L., O'Keeffe, F., Gallagher, P., Desmond, D., & Lombard-Vance, R. (2012). Cognitive functioning in persons with lower limb amputations: A review. *Disability and Rehabilitation*, 34(23), 1950–1964.
- Crichton, N. (2001). Visual analogue scale (vas). *Journal of Clinical Nursing*, 10, 697–706.
- Dadkhah, B., Valizadeh, S., & Hassankhani, H. (2013). Psychosocial adjustment to lower-limb amputation: A review article. *Healthmed*, 7(2), 502–507. https://www.researchgate.net/publication/236215759_Psychosocial_adjustment_to_lower-limb_amputation_A_review_article
- Desmond, Deirdre M., & MacLachlan, Malcolm. (2004). Psychosocial Perspectives on Postamputation Rehabilitation: A Review of Disease, Trauma, and War Related Literature. *Critical Reviews™ in Physical and Rehabilitation Medicine*, 16(2), 17. <https://doi.org/10.1615/CritRevPhysRehabilMed.v16.i2.10>
- Dongen, T. C. F., Huizinga, E. P., Kruijff, L. G. M., Krans, A. C., Hoogendoorn, J. M., Leenen, L. P. H., Hoencamp, R. (2016). Amputation: Not a failure for severe lower extremity combat injury. *Injury*, 48(2), 371–377. doi: 10.1016/j.injury.2016.12.001
- Engstrom, & van de Ven. (1999). *Therapy for people with amputated limbs* (3rd ed.). Churchill Livingstone [in Ukrainian]. <https://archive.org/details/therapyforampute000unse>
- Ertl, J. P., Pritchett, J. W., Ertl, W., & Brackett, W. J. (2016). *Lower-extremity amputations*. Medscape.
- Fukunishi, I., Sasaki, K., Chishima, Y., Anze, M., & Saijo, M. (1996). Emotional disturbance in trauma patients during the rehabilitation phase. *General hospital psychiatry*, 18(2), 121–127.
- Hasanadka, R., McLafferty, R. B., Moore, C. J., Hood, D. B., Ramsey, D. E., & Hodgson, K. J. (2011). Predictors of wound complications following major amputation for critical limb ischemia. *Journal of Vascular Surgery*, 54(5), 1374–1382.

Holzer, L. A., Sevelde, F., Fraberger, G., Bluder, O., Kicking, W., & Holzer, G. (2014). Body Image and Self-Esteem in Lower-Limb Amputees. *PLoS One*, 9(3), e92943. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0092943>

Horgan, Olga, & MacLachlan, Malcolm. (2004). Psychosocial adjustment to lower-limb amputation: A review. *Disability and Rehabilitation*, 26(14–15), 837–850. <https://doi.org/10.1080/09638280410001708869>

In Ukraine, limb amputations have reached the scale of the First World War. *The Wall Street Journal* [in Ukrainian]. <https://texty.org.ua/fragments/110304/v-ukrayini-amputacyi-kincivok-vzhe-nabuly-masshtabiv-pershoyi-svitovoyi-vijny-wsj/>

Jo, S. H., Kang, S. H., Seo, W. S., Koo, B. H., Kim, H. G., & Yun, S. H. (2021). Psychiatric understanding and treatment of patients with amputations. *Yeungnam University Journal of medicine*, 38(3), 194–201. <https://doi.org/10.12701/yujm.2021.00990>

Karamushka, T. V., Polivko, L. Yu., Visich, O. Yu., Trofimov, A., Trofimova, D., Zvarych, R., Karamushka, L., Kredencer, O., Tereshchenko, K., Steyskal, O., & Titarenko, S. (2023). *Psychological support of the indomitable: methodological recommendations for working with servicemen who have suffered amputations as a result of hostilities*. Publisher Viktoriya Kundelskaya [in Ukrainian].

Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Oliynyk, V. O., Khoruzhiy, S. M., Laronov, S. O., & Syritsa, M. V. (2023). *Peculiarities of providing psychological assistance to military personnel, veterans and members of their families by civilian psychologists*. TBC [in Ukrainian].

Leskov, V. O., & Gryaznov, I. O. (2006). The essence and causes of neuropsychiatric disorders in military personnel after serving in combat conditions. *Collection of scientific papers of the Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk of the Academy of Sciences of Ukraine*, VIII(3), 91–97 [in Ukrainian].

Ligthelm, E. J., & Wright, S. C. D. (2014). Lived experience of persons with an amputation of the upper limb. *International Journal of Orthopaedic and Trauma Nursing*, 18(2), 99–106.

McKechnie, P. S., Johnb, A. (2014). Anxiety and depression following traumatic limb amputation: A systematic review. *Injury*, 45(12), 1859–1866.

Melcer, T., Sechriest, V. F., Lebedda, M., Quinn, K., & Galameau, M. (2014). Glasgow Coma Scores, early opioids, and post traumatic stress disorder among combat amputees. *Journal of Traumatic Stress*, 27(2), 152–159.

Milyutina, K. (2023). Review of foreign experience in working with acquired disabilities (amputees). In I. Maslyannikova (Ed.), *Social and psychological support of persons with disabilities in wartime* (40–56). University "Ukraine" [in Ukrainian].

Podzhinska, O. (2023). Technologies for overcoming apathy, panic and anxiety by people with disabilities in wartime. In I. Maslyannikova (Ed.), *Social and psychological support of people with disabilities in wartime* (69–82). University "Ukraine" [in Ukrainian].

Pomares, G., Coudane, H., Dap, F., & Dautel, G. (2020). Psychological effects of traumatic upper-limb amputations. *Orthopaedics & Traumatology: Surgery & Research*, 106(2), 297–300. <https://doi.org/10.1016/j.otsr.2019.12.013>

Resnik, L., & Borgia, M. (2011). Reliability of outcome measures for people with lower-limb amputations: Distinguishing true change from statistical error. *Physical Therapy*, 91(4), 555–565.

Talbot, L. A., Brede, E., & Metter, E. J. (2017). Psychological and Physical health in Military Amputees During Rehabilitation: Secondary Analysis of a Randomized Controlled Trial. *Military Medicine*, 182(5–6), e1619–e1624. <https://doi.org/10.7205/MILMED-D-16-00328>

Tsema, I. E., & Bepalenko, A. (2016). Analysis of limb amputations during armed conflict at the East of Ukraine. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, (1), 79–80.

Tuncay, Tarik, & Musabak, Ilgen. (2015). Problem-Focused Coping Strategies Predict Posttraumatic Growth in Veterans With Lower-Limb Amputations. *Journal of Social Service Research*, 41(4), 466–483. <https://doi.org/10.1080/01488376.2015.1033584>

Ukrainian Association of Organizational Psychologists and Labor Psychologists. (b. d). *Rehabilitation of military personnel with amputation* [in Ukrainian]. <http://uaopp.com.ua/read/506/>

Walid, T., Baby, S., & Chaudhury, S. (2018). Evaluation of treatment of psychiatric morbidity among limb amputees. *Industrial Psychiatry Journal*, 27(2), 240. https://doi.org/10.4103/ipj.ipj_69_18

Weinstein, E. A. (1995). *Disabling and disfiguring injuries*. In D. Jones, Franklin et al. (Eds.), *War psychiatry* (353–381). Office of The Surgeon General.

Отримано редакцією журналу / Received: 28.01.25
Прорецензовано / Revised: 07.02.25
Схвалено до друку / Accepted: 14.02.25

Kateryna KRAVCHENKO, PhD (Psychol.)

ORCID ID: 0000-0002-8140-1759

e-mail: katerina.kravchenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Liliia ZHALENKO, Master's Student

ORCID ID: 0009-0002-1276-0966

e-mail: liliiazhaleenko@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THEORETICAL REVIEW OF ISSUES RELATED TO POST-AMPUTATION RECOVERY OF MILITARY PERSONNEL: PSYCHOLOGICAL ASPECT

Background. The article presents the findings of a theoretical review conducted to analyze the issues of psychological post-amputation recovery of military personnel. The loss of an extremity is a serious trauma that impacts the mental state of a serviceman, jeopardizes their self-esteem, changes their perception of their bodies, disrupts their future plans and forces them to accept a new reality. Thus, all these factors create the need for high-quality psychological support during the recovery phase. It is worth mentioning that during the recovery phase military personnel encounter numerous emotional difficulties that require comprehensive professional assistance. In particular, they may experience profound feelings of loss, fears about the future, diminished self-esteem, a sense of helplessness, and even depression. Moreover, the process of adapting to new physical limitations and mastering the use of prosthetics are an extremely important and often psychologically draining stage of recovery. Therefore, psychological support during the recovery phase plays a critical role in improving the quality of life and facilitating the social adaptation of military personnel.

Methods. At this stage of the research the authors have relied on theoretical methods, mainly analysis, synthesis, generalization, comparison, and systematization. Strictly scientific and up-to-date references in both Ukrainian and English were analyzed.

Results. Despite the relevance of the topic further increased by the full-scale invasion taking place on the territory of Ukraine, the relevant research has been strikingly limited in terms of the number of studies dedicated to the topic, specifically the psychological aspect of recovery. Throughout the review the authors were able to identify the possible reasons behind the insufficient attention devoted to this issue, namely: military personnel encountering own psychological barriers, researchers not being mentally ready to work with this category of respondents (military personnel with an amputation), and difficulties encountered while organizing the studies involving military personnel.

Conclusions. The theoretical review allowed the authors to classify the psychological aspects of the post-amputation recovery of military personnel into the following categories that require urgent and thorough research – the mental states of military personnel with amputations, the methodology of psychological support provided to military personnel at different stages of the post-amputation recovery, and the professional skills of experts involved in the psychological support of military personnel post amputation.

Keywords: amputation, military personnel – combat veterans, recovery of military personnel, psychological support during the recovery of military personnel.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.33-38>

Катерина КРАВЧЕНКО, канд. психол. наук

ORCID ID: 0000-0002-8140-1759

e-mail: katerina.kravchenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Владислав ЧЕРНИКОВ, ст. викл.

ORCID ID: 0009-0008-3176-9230

e-mail: vladch78che@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЄКТИВНОЇ МЕТОДИКИ "МАСКА" ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Вступ. Військовослужбовці, особливо ті, хто має бойовий досвід, часто зіштовхуються з труднощами у вербалізації своїх психічних станів і переживань. Також достатньо розповсюдженим явищем є дисимуляція травматичного досвіду. Негативні наслідки уникнення власних переживань комбатантами, труднощі з вербалізацією своїх психічних станів і дисимуляція симптомів травматизації обумовлюють необхідність нових підходів до розроблення та використання психодіагностичного інструментарію при роботі з військовослужбовцями, які б урахували всю специфіку військової служби, особливо в умовах ведення бойових дій. Одним із таких методів є застосування проєктивних методик (у т. ч. метафоричних асоціативних карт).

Методи. Дослідження проводили у три етапи: 1) розроблення метафоричних асоціативних карт "Маска" (2022–2023); 2) створення проєктивної методики на основі зображень метафоричних асоціативних карт (2024); 3) апробація проєктивної методики (кінець 2024 – початок 2025). На зазначених етапах застосовували методи теоретичного й емпіричного досліджень, зокрема емпіричні методи тестування, опитування, спостереження, бесіду, методи експертного оцінювання та експериментальних досліджень. Для оброблення отриманих результатів були використані методи математичної статистики. Методологія проведення дослідження дала змогу стверджувати про валідність і надійність методики.

Результати. За проєктивною методикою "Маска" діагностовано 17 психічних станів військовослужбовців: 1) нормальний стан; 2) апатія; 3) проблеми з комунікацією; 4) переживання горя; 5) страх бути покараним; 6) нервово-психічна нестійкість; 7) проблеми з адаптацією; 8) психічні розлади; 9) психічне виснаження; 10) агресія; 11) нав'язливі думки; 12) суїцидальні ризики; 13) внутрішній конфлікт; 14) переживання образи; 15) когнітивні порушення; 16) страх; 17) небажання висловлюватися (вияв опору щодо обговорення власних переживань). Виявлено переваги й недоліки зазначеної методики, надано рекомендації з її використання.

Висновки. Результати дослідження підтверджують ефективність проєктивної методики "Маска" як діагностичного інструменту для оцінювання психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій. Методика демонструє високу чутливість до психологічних проблем, з якими стикаються комбатанти, і дозволяє ідентифікувати широкий спектр психічних станів.

Ключові слова: проєктивна методика, метафоричні асоціативні карти, діагностика, психічні стани, військовослужбовці – учасники бойових дій.

Вступ

Військовослужбовці, особливо ті, хто має бойовий досвід, часто зіштовхуються з труднощами у вербалізації своїх психічних станів і переживань через вимоги військової служби до їхньої особистості (військовослужбовець повинен бути психологічно стійким до дії стрес-факторів бойових дій і завжди готовим до виконання бойових завдань за будь-яких умов), дії механізмів психологічного захисту (особливо в екстремальних умовах), індивідуальні психологічні особливості, виховання, страх стигматизації тощо. Однак придушення емоцій, переживань і загалом набутого травматичного досвіду під час участі в бойових діях може призвести до низки негативних наслідків на рівні психічного здоров'я (що може викликати порушення у загальному функціональному стані особистості), міжособистісних стосунків, адаптації до умов середовища та, урешті-решт, вплинути на ефективність виконання бойових завдань.

Загалом усі наслідки пригнічення негативних переживань можна поділити на кілька складників.

1) *Психологічні.* Розвиток посттравматичного стресового розладу. Дослідження показують, що комбатанти, які не вербалізують своїх переживань, частіше стикаються із симптомами ПТСР, такими як флешбеки, нічні кошмари й підвищена тривожність (Maguen, & Litz, 2006; hoge et al., 2004; Попелюшко, 2016; Popeliushko, 2020).

Депресивні стани й розлади. Нездатність висловити свої емоції може призвести до розвитку депресії. Відсутність вербалізації негативних переживань сприяє

емоційній ізоляції та почуттю безнадії (Pietrzak et al., 2009; Vogt, 2011).

Емоційна дисоціація. Хронічне придушення емоцій може призвести до емоційного оніміння або дисоціації, коли комбатанти відчувають відчуження від власних почуттів та оточення (Litz, & Gray, 2002; Frewen, & Lanius, 2006).

2) *Поведінкові.* Агресивна або аутоагресивна поведінка. Невиражені емоції можуть виявлятися через агресію або самопошкодження. Комбатанти, які уникають вербалізації своїх переживань, можуть демонструвати підвищену дратівливість та агресивність (Jakupcak, Tull, & Roemer, 2005; Taft et al., 2007).

Адитивна поведінка. Уникнення обговорення психічних станів може призвести до пошуку інших способів зняття напруги, таких як зловживання алкоголем або наркотиками (McFall, Mackay, & Donovan, 1991; Bremner et al., 1996).

3) *Соціальні.* Соціальна ізоляція. Уникнення вербалізації своїх переживань може призвести до відчуження від сім'ї та друзів, що сприяє соціальній ізоляції. Комбатанти можуть відчувати, що їхні близькі не розуміють їхніх переживань, що посилює почуття самотності (King et al., 1998; Solomon, Mikulincer, & Avitzur, 1988; Бриндіков, 2017).

Погіршення сімейних стосунків. Нездатність виразити свої емоції може призвести до конфліктів у сім'ї, непорозуміння та емоційного віддалення від партнерів і дітей. Це може негативно вплинути на сімейну динаміку та благополуччя всіх членів родини (Galovski, & Lyons, 2004; Dekel, & Monson, 2010).

© Кравченко Катерина, Черніков Владислав, 2025

Труднощі у професійній діяльності. Комбатанти, які унікають вербалізації своїх переживань, можуть стикатися з труднощами під час службової діяльності та взаємодії з командирами й побратимами. Така незлагодженість може призвести до виникнення конфліктних ситуацій у підрозділі, відсутності взаємопідтримки й допомоги, а згодом – до зниження ефективності виконання службових і бойових завдань (Savitsky, Illingworth, & Dulaney, 2009; Adler, & Castro, 2013; Ломакін, 2014).

4) *Фізіологічні. Психосоматичні розлади.* Придушення емоцій і уникнення їх вербалізації можуть сприяти розвитку психосоматичних розладів. Дослідження показують, що невисловлені емоції можуть виявлятися через фізичні симптоми, такі як хронічний біль, серцево-судинні захворювання, порушення роботи шлунково-кишкового тракту (Brosschot, Gerin, & Thayer, 2006; Kubzansky, & Kawachi, 2000).

Порушення сну. Невиражені емоції та стрес можуть призводити до порушень сну, таких як безсоння, часті пробудження та неглибокий сон. Це, своєю чергою, впливає на загальний стан здоров'я і когнітивні функції (Babson, & Feldner, 2010; Germain, 2013; Кокун та ін., 2023).

Слід зазначити, що більшості військовослужбовців притаманна дисиммуляція наявних симптомів травмизації, що ще раз підтверджує актуальність розроблення дієвого діагностичного інструментарію, який би враховував особливості роботи комбатантів.

Отже, зазначений перелік негативних наслідків уникнення власних переживань комбатантами, труднощі з вербалізацією своїх психічних станів і дисиммуляція симптомів травмизації обумовлюють необхідність нових підходів до розроблення і використання психодіагностичного інструментарію при роботі з військовослужбовцями. Одним із таких методів є застосування проєктивних методик (у т. ч. метафоричних асоціативних карт).

Мета. Розглянути особливості проєктивної методики "Маска" для діагностики психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій і надати рекомендації щодо її застосування.

Огляд літератури. Звертаємо увагу на те, що погляди науковців мають суперечливий характер щодо використання проєктивних методик. Суперечності базуються на тому, що проєктивні методики не задовольняють вимоги валідності, надійності та стандартизованості, а метафоричні карти взагалі не є інструментом психологічної діагностики.

З іншого боку, Л. Бурлачук, О. Луценко, М. Акімова та інші науковці, розглядаючи класифікацію психодіагностичних методик, проєктивні техніки виділяють як окрему категорію діагностичних інструментів на рівні з тестами інтелекту й особистісними опитувальниками.

Проєктивні методики в діагностико-корегувальному процесі представлені у працях Л. Абта, Л. Беллака, І. Беспалько, В. Блейхера, Н. Бурлакової, Л. Бурлачука, Б. Клоппера, А. Корнера, Б. Мюрштейна, В. Олешкевича, О. Потьомкіної, Е. Романової, Н. Романової, Е. Соколової, О. Суркової та ін. Т. Дуткевич, О. Савицька вказують, що проєктивний підхід передбачає здійснення психодіагностики на основі аналізу особливостей взаємодії з нейтральним, ніби безособовим матеріалом, який унаслідок його певної невизначеності стає об'єктом проєкції.

Проєктивні методики як діагностичний інструментарій значною мірою застосовують у клінічній психології. Відомо, що вони дозволяють респондентам висловлювати думки й почуття, які важко отримати під час прямого та структурованого клінічного інтерв'ю (Baveja, 2018). Розглянемо застосування цих методик більш детально:

- тест Роршаха використовують для визначення депресивних станів, розладів мислення, психозів, суїцидальної схильності, фрустрації, алекситимії, розладів особистості (Ilonen et al., 1999; Exner, 2003; Silberg, & Armstrong, 1992; Tibon et al., 2005; Leavitt, & Labott, 1997; Armstrong, 2002);

- малюнок людини (Human Figure Drawing test) та інші техніки арттерапії (саме малювання) проявили себе у визначенні манії, тривожності, суїцидальних намірів, органічних пошкоджень нервової системи (Shukla et al., 2012; LaRoque, & Obrzut, 2006; Evarett, 2014);

- тематичний аперцептивний тест Розенцвейга виявляє особистісні розлади, суїцидальні ризики (Kumar et al., 2014; Singh, & Ran, 2014).

Тести на сортування предметів виявили помірну валідність під час діагностики розумових відхилень, шизофренії та манії. Аналізуючи наукові джерела, можна констатувати, що існує достатньо обмежена кількість публікацій щодо використання метафоричних асоціативних карт як діагностичного інструментарію (Шабанова, Толстая, Климентович, Білінов, Марценюк, 2020). На нашу думку, це спричинене тим, що проєктивні методики (у т. ч. метафоричні карти) не можуть використовуватись як діагностичний інструментарій, а проблематика полягає у рівні відповідальності розробників проєктивних методик, які приділяють недостатньо уваги їх валідації, надійності та стандартизації.

Методи

Проєктивну методику "Маска" для діагностики психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій (далі – Проєктивна методика) розробляли в кілька етапів, використовуючи як теоретичні, так і емпіричні методи наукових досліджень.

Перший етап дослідження був здійснений у межах науково-дослідної роботи "Створення психологічного інструментарію (метафоричних асоціативних карт) для проведення заходів психологічного забезпечення військовослужбовців (комбатантів) Збройних Сил України" (2022–2023). Одним із результатів цього етапу було розроблення метафоричних асоціативних карт "Маска", зображення яких покладені в основу Проєктивної методики. У дослідженні брали участь більше 740 військовослужбовців – учасників бойових дій. До емпіричних методів, які використовувались на цьому етапі, належать методи експерименту (проведення маскотерапії та інтерпретація отриманих результатів), спостереження, бесіди, тестування, експертного оцінювання. Серед психодіагностичних методик були застосовані такі: 1) опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків (І. Котенев); 2) багаторівневий особовий опитувальник "Адаптивність 200" (А. Маклакова, С. Чермяніна); 3) діагностика рівня емоційного вигорання (В. Бойко); 4) опитувальник реакцій бойового стресу (К. Возніцина, Т. Сіренко, М. Грудій); 5) методика шкалової самооцінки психофізіологічного стану (О. Кокун); 6) опитувальник невротичних розладів (ОНР BVNK); 7) оцінювання негативних психічних реакцій і станів у військовослужбовців після участі у бойових діях (Я. Мацегора, І. Приходько, О. Колесніченко, М. Байда); 8) діагностика базових емоцій (К. Ізард); 9) шкала самооцінки тривожності (Ч. Спілбергер, Ю. Ханін) тощо. З методів математичної статистики були використані методи кореляційного аналізу Пірсона й факторного аналізу. Цей етап дослідження дав змогу класифікувати отримані зображення за певними ознаками й визначити характерні для них симптомокомплекси, які в результаті були об'єднані за своїм найбільшим виявом і отримали номінальні назви. Для більшої наочності наведемо приклад (табл. 1, рис. 1).

Таблиця 1

Приклад формування номінальної назви на основі опису визначеної ознаки та кореляційних зв'язків

Номінальна назва	Опис ознаки	Кореляційні зв'язки
Апатія	Обличчя з мінімальним (відсутнім) виразом емоцій	Прямий кореляційний зв'язок. Підвищена втомлюваність (0,711), відчуття слабкості (0,689), неспроможність розслабитися (0,431), біль у різних частинах тіла (0,389), апатія (0,763), байдужість (0,722), відчуття туги (0,438), смутку (0,471), депресивний стан (0,458), втрата інтересу до життя та радощів (0,642), почуття власної неспроможності (0,519), неспроможність відчувати позитивні емоції (0,556), часті помилки та неуважність (0,437), труднощі з концентрацією уваги (0,471), ступінь погіршення загального самопочуття, знижена працездатність (0,511), порушення загальної чутливості (0,444), порушення моторики (0,478), психічна виснаженість (0,632), пізнавальна та соціальна пасивність (0,677). Зворотний кореляційний зв'язок. Самопочуття (-0,546), активність (-0,467), настрій (-0,524), готовність до виконання бойових завдань (-0,546), мотивація виконувати службово-бойові завдання (-0,701), впевненість у власних силах (-0,433)

Рис. 1. Зображення метафоричних карт

Примітка: проведені бесіди та спостереження підтвердили результати, які були отримані шляхом використання психодіагностичних методик.

У результаті першого етапу дослідження були створені метафоричні карти, при використанні яких як діагностичного інструментарію можна визначити такі психічні стани: 1) нормальний стан; 2) апатія; 3) проблеми з комунікацією; 4) переживання горя; 5) страх бути покараним; 6) нервово-психічна нестійкість; 7) проблеми з адаптацією; 8) психічні розлади; 9) психічне виснаження; 10) агресія; 11) нав'язливі думки; 12) суїцидальні ризики; 13) внутрішній конфлікт; 14) переживання образи; 15) когнітивні порушення; 16) страх; 17) небажання висловлюватися (вияв опору щодо обговорення власних переживань).

Тривалість досліджень і достатня кількість респондентів дали змогу перевірити надійність визначених ознак, використовуючи метод "Тест-ретест". Для перевірки валідності застосовували метод конкурентної валідності, тобто порівняння з іншими психодіагностичними методиками, які вимірюють той самий конструкт. Для визначення прогностичної валідності, на нашу думку, необхідно провести окремий етап дослідження, але ведення широкомасштабних бойових дій на території України дещо ускладнює цей процес.

Другий етап дослідження був присвячений саме створенню Проективної методики (2024). Основною метою цього етапу було оптимізувати зображення, які ввійшли до колоди метафоричних асоціативних карт, і обрати саме ті, що ввійдуть до Проективної методики. На цьому етапі був використаний метод експертного опитування, у якому брали участь 127 військовослужбовців – учасників бойових дій. З кожної категорії зображень були обрані ті, які, на думку експертів, найбільше відповідають тому чи іншому стану.

Третій етап дослідження був присвячений саме апробації Проективної методики (кінець 2024 –початок 2025). Окрім зазначеної Проективної методики, серед емпіричних методів були використані такі: опитування, бесіди, спостереження. На цьому етапі, на жаль, не було змоги провести додаткові тестування, оскільки апробація проводилась у деяких підрозділах Міністерства оборони України та Збройних сил України, які на той момент виконували завдання в районі ведення активних бойових дій (кількість респондентів – 324). Результати, які

були отримані за Проективною методикою, мали позитивну кореляцію з результатами опитування та проведених бесід. Також слід зазначити позитивний зворотний зв'язок від самих військовослужбовців, які виявили зацікавленість щодо запропонованої методики.

Результати

Проективна методика "Маска" призначена для проведення експрес-діагностики психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій.

Серед *основних переваг* використання Проективної методики можна зазначити такі:

- зменшуються внутрішнє напруження та спротив (це є дуже важливим аргументом, особливо коли підрозділ тривалий час перебуває в екстремальних умовах без ротації);
- можна достатньо швидко отримати необхідний обсяг інформації для якісної роботи з військовослужбовцем і провести діагностику його проблемних питань, визначити й усвідомити його актуальні переживання, які не завжди пов'язані з веденням бойових дій (час роботи з особовим складом на лініях оборони дуже обмежений);
- оскільки ця Проективна методика є нестандартним опитувальником і відрізняється від загальноприйнятих тестових методик, то вона викликає дві з існуючих трьох позитивних базових емоцій (інтерес і здивування) у військовослужбовців, що сприяє швидкому налагодженню психологічного контакту та спонукає їх звернутися до психолога за більш детальною інтерпретацією;
- може використовуватись як при роботі з військовослужбовцями в районі ведення бойових дій, так і при проведенні заходів відновлення психічного здоров'я військовослужбовців у стаціонарних умовах.

Серед *основних недоліків* використання Проективної методики можна зазначити такі:

- психолог, який використовує цю методику, має бути обізнаний щодо інтерпретації, а не лише ознайомлений із номінальною назвою шкал, а це потребує додаткового навчання (нетривалого);
- зазначений варіант Проективної методики визначає лише якісні характеристики психічних станів, а не кількісні;

• при використанні цієї Проективної методики стимульний матеріал має бути кольоровим (на жаль, роздрукувати кольоровий стимульний матеріал у психологів не завжди є можливість, тим більше у великій кількості).

Розглянемо стимульний матеріал Проективної методики (рис. 2).

Рис. 2. Стимульний матеріал проєктивної методики "Маска" для діагностики психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій

Інструкція. Військовослужбовцям пропонують обрати зображення, яке їм подобається найбільше, і зображення, яке їм подобається найменше. Ця інструкція була сформована за принципом, який відображений у тесті Л. Сонді (Психологічні методики та тести, б. д.), де позитивний вибір свідчить про усвідомлені аспекти психічних станів (у варіанті автора – потреби), а негативний – це ті стани, які пригнічуються (як свідомо, так і несвідомо). Спираючись на теорію захисних психологічних механізмів, можна зазначити, що зазвичай витісняються із свідомості ті речі, які є травматичними для особистості, тому їх можна пов'язати з наявними страхами. Перейдемо до розгляду інтерпретації. Варто зауважити, що, урахувавши зусилля, витрачені авторами статті на проведення дослідження, інтерпретація Проективної методики буде подана стисло.

Інтерпретація зображень: 1 – нормальний стан (звертаємо увагу на те, що поняття "нормальний стан" для комбатанта й для пересічного цивільного громадянина можуть бути нетотожними); 2 – апатія; 3 – проблеми з комунікацією; 4 – переживання горя; 5 – страх бути покараним; 6 – нервово-психічна нестійкість; 7 – проблеми з адаптацією (дуже часто це зображення обирають військовослужбовці, які призвані за мобілізацією); 8 – психічні розлади; 9 – психічне виснаження; 10 – агресія; 11 – нав'язливі думки; 12 – суїцидальні ризики; 13 – внутрішній конфлікт; 14 – переживання образи; 15 – когнітивні порушення; 16 – страх; 17 – небажання висловлюватися (вияв опору щодо обговорення власних переживань).

Рекомендації щодо використання:

1) Проективна методика застосовується в друкованому вигляді в кольоровому варіанті;

2) під час психологічного супроводу військовослужбовців у районі ведення активних бойових дій психологам рекомендовано працювати лише з позитивними для військовослужбовців зображеннями (тут ідеться про консультативну роботу) для того, щоб методика була екологічною в умовах обмеженого часу, а вже у звітах щодо психічного стану військовослужбовців психолог описує і друге зображення;

3) коли методика буде застосовуватися під час заходів відновлення психічного здоров'я військовослужбовців у стаціонарних умовах (тобто психолог буде мати більше часу для роботи з військовослужбовцем, а той буде під постійним наглядом), рекомендовано в консультативну роботу включати і друге зображення;

4) детальну інтерпретацію рекомендовано проводити індивідуально, а якщо психолог працює з групою, то звертати увагу на коректність інтерпретації та її екологічність.

Дискусія і висновки

Результати дослідження підтверджують ефективність проєктивної методики "Маска" як діагностичного інструменту для оцінювання психічних станів військовослужбовців – учасників бойових дій. Методика демонструє високу чутливість до психологічних проблем, з якими стикаються комбатанти, і дозволяє ідентифікувати широкий спектр психічних станів, включаючи апатію, агресію, психічне виснаження, суїцидальні ризики тощо.

Однією з ключових переваг методики є її здатність знижувати психологічний опір військовослужбовців до діагностичних процедур, що особливо важливо в умовах бойових дій і підвищеного стресу. Крім того, методика дозволяє отримати якісні дані про психічний стан респондентів за короткий проміжок часу, що робить її особливо цінною в польових умовах.

Однак слід зазначити, що методика має певні обмеження. Зокрема, вона не надає кількісної оцінки психічного стану, що ускладнює порівняння результатів між респондентами, а також потребує відповідної підготовки психологів, які повинні мати достатній рівень кваліфікації для правильної інтерпретації результатів.

На думку авторів, методологія проведення дослідження, підбір методів і методик дає змогу говорити про надійність і валідність методики. Детальне обґрунтування цього дискусійного питання буде висвітлено в інших наукових роботах.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вдосконалення методики шляхом розроблення кількісних шкал оцінювання психічного стану, її апробацію у різних групах військовослужбовців (мобілізованих, добровольців, ветеранів тощо), розроблення пропозицій щодо консультативної роботи.

Внесок авторів: Катерина Кравченко – написання (оригінальна чернетка); Владислав Черніков – написання (перегляд та редактування).

Список використаних джерел

- Бриндіков, Ю. (2017). Комплексна соціально-педагогічна реабілітація військовослужбовців-учасників збройних конфліктів. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія "Педагогічні науки"*, (36), 18–22.
- Кокун, О., Пішко, І., Лозінська, Н., & Олійник, В. (2023). *Теоретичні основи посттравматичного зростання військовослужбовців – учасників бойових дій*. ТОВ "ТБЦ".
- Ломакін, Г. (2014). *Соціально-психологічні складники соціальної роботи з учасниками бойових дій*. Оберіг.
- Марценюк, М. О. (2020). Метафоричні асоціативні карти як універсальний інструмент в роботі психолога. *Science and education in the Modern World: challenges of the XXI century* (55–59). Nur-Sultan. <http://dspace.msu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/7511>
- Попелюшко, Р. (2016). Причини виникнення та механізм розвитку ПТСР у комбатантів. *International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences* (June 28–30). Holy Cross University, 95–98.
- Психологічні методики та тести (n/d). *Тест Сонді*. https://www.eztests.xyz/tests/personality_szondi/#google_vignette
- Adler, A. B., & Castro, C. A. (2013). An occupational mental health model for the military. *Military Behavioral Health*, 1(1), 41–45.
- Armstrong, J. G. (2002). Deciphering the broken narrative of trauma: Signs of traumatic dissociation on the Rorschach. *Rorschachiana*, 25(1), 11–27.
- Babson, K. A., & Feldner, M. T. (2010). Temporal relations between sleep problems and both traumatic event exposure and PTSD: A critical review of the empirical literature. *Journal of Anxiety Disorders*, 24(1), 1–15.
- Baveja, D. (2018). Application of Projective Techniques: A Current Status. *International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences*, 8(7), 9–16.
- Bremner, J., Southwick, S., Darnell, A., & Charney, D. (1996). Chronic PTSD in Vietnam combat veterans: Course of illness and substance abuse. *American Journal of Psychiatry*, 153(3), 369–375.
- Brosschot, J. F., Gerin, W., & Thayer, J. F. (2006). The perseverative cognition hypothesis: A review of worry, prolonged stress-related physiological activation, and health. *Journal of Psychosomatic Research*, 60(2), 113–124.
- Dekel, R., & Monson, C. M. (2010). Military-related post-traumatic stress disorder and family relations: Current knowledge and future directions. *Aggression and Violent Behavior*, 15(4), 303–309.
- Evarett, L. L. A. (2014). Validity of Draw-A-Person Test as a measure of Anxiety and Aggression Indices among Schizophrenics of hospicio de San Juan de Dios. *Asia Pacific Journal of Multidisciplinary Research*, 2(3), 18–23.
- Exner, J. E. (2003). *The Rorschach: A comprehensive system. Vol. 1. Basic foundations and principles of interpretation* (4th ed.). Wiley.
- Frewen, P. A., & Lanius, R. A. (2006). Toward a psychobiology of posttraumatic self-dysregulation: Reexperiencing, hyperarousal, dissociation, and emotional numbing. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1071(1), 110–124.
- Galovski, T., & Lyons, J. A. (2004). Psychological sequelae of combat violence: A review of the impact of PTSD on the veteran's family and possible interventions. *Aggression and Violent Behavior*, 9(5), 477–501.
- Germain, A. (2013). Sleep disturbances as the hallmark of PTSD: Where are we now? *American Journal of Psychiatry*, 170(4), 372–382.
- Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., McGurk, D., Cotting, D. I., & Koffman, R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*, 351(1), 13–22.
- Ilonen, T., Ilonen, T., Taiminen, T., Karlsson, H., Lauerma, H., Leinonen, K. M., Wallenius, E., Tuimala, P., & Salokangas, R. K. (1999). Diagnostic efficiency of the Rorschach schizophrenia and depression indices in identifying first-episode schizophrenia and severe depression. *Psychiatry research*, 87(2), 183–192.

- Jakupcak, M., Tull, M. T., & Roemer, L. (2005). Posttraumatic stress and its relationship to physical aggression among returning veterans. *Journal of Traumatic Stress*, 18(6), 791–798.
- King, D. W., King, L. A., Fairbank, J. A., Keane, T. M., & Adams, G. A. (1998). Resilience-recovery factors in post-traumatic stress disorder among female and male Vietnam veterans: hardiness, postwar social support, and additional stressful life events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(2), 420–434.
- Kubzansky, L. D., & Kawachi, I. (2000). Going to the heart of the matter: Do negative emotions cause coronary heart disease? *Journal of Psychosomatic Research*, 48(4–5), 323–337.
- Kumar, D., Kumar, D., Nizamie, S. H., Abhishek, P., & Prasanna, L. T. (2014). Identification of suicidal ideations with the help of projective tests: A review. *Asian journal of psychiatry*, 12, 36–42.
- Laroque, S. D., & Obrzut, J. E. (2006). Pencil Pressure and Anxiety in Drawings: A Techno-Projective Approach. *Journal of psychoeducational assessment*, 24(4), 381–393.
- Leavitt, F., & Labott, S. M. (1997). Criterion-related validity of Rorschach analogues of dissociation. *Psychological Assessment*, 9(3), 244.
- Litz, B. T., & Gray, M. J. (2002). Emotional numbing in posttraumatic stress disorder: Current and future research directions. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 36(2), 198–204.
- Maguen, S., & Litz, B. T. (2006). Predictors of barriers to mental health treatment for military veterans: A prospective study. *Psychological Services*, 3(3), 177–185.
- McFall, M., Mackay, P., & Donovan, D. (1991). Combat-related posttraumatic stress disorder and severity of substance abuse in Vietnam veterans. *Journal of Studies on Alcohol*, 52(4), 356–358.
- Pietrzak, R. H., Johnson, D. C., Goldstein, M. B., Malley, J. C., & Southwick, S. M. (2009). Perceived stigma and barriers to mental health care utilization among OEF-OIF veterans. *Psychiatric Services*, 60(8), 1118–1122.
- Popelushko, R. (2020). Comprehensive program of psychological support of combatants of participants of combat. *Innovative Solutions In Modern Science*, 1(45), 1–13.
- Savitsky, L., Illingworth, M., & Dulaney, M. (2009). Civilian social work: Serving the military and veteran populations. *Social Work*, 54(4), 327–339.
- Shukla, P., Shukla, P., Padhi, D., Chaudhury, S., & Sengar, K. S. (2012). Performance of mania and normal control on human figure drawing test: a comparative study. *Pravara Medical Review*, 4(3), 4–8.
- Silberg, J. L., & Armstrong, J. G. (1992). The Rorschach test for predicting suicide among depressed adolescent inpatients. *Journal of personality assessment*, 59(2), 290–303.
- Singh, U., & Ran, K. (2014). SIS-II Correlates of Suicide Ideation among Adolescents. *SIS Journal of Projective Psychology & Mental Health*, 21(1).
- Solomon, Z., Mikulincer, M., & Avituz, E. (1988). Coping, locus of control, social support, and combat-related posttraumatic stress disorder: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(2), 279–285.
- Taft, C. T., Street, A. E., Marshall, A. D., Dowdall, D. J., & Riggs, D. S. (2007). Posttraumatic stress disorder, anger, and partner abuse among Vietnam combat veterans. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 270–277.
- Tibon, S., Tibon, S., Weinberger, Y., Handelszalts, J. E., & Porcelli, P. (2005). Construct validation of the Rorschach Reality-Fantasy Scale in alexithymia. *Psychoanalytic Psychology*, 22(4), 508.
- Vogt, D. (2011). Mental health-related beliefs as a barrier to service use for military personnel and veterans: A review. *Psychiatric Services*, 62(2), 135–142.

References

- Adler, A. B., & Castro, C. A. (2013). An occupational mental health model for the military. *Military Behavioral Health*, 1(1), 41–45.
- Armstrong, J. G. (2002). Deciphering the broken narrative of trauma: Signs of traumatic dissociation on the Rorschach. *Rorschachiana*, 25(1), 11–27.
- Babson, K. A., & Feldner, M. T. (2010). Temporal relations between sleep problems and both traumatic event exposure and PTSD: A critical review of the empirical literature. *Journal of Anxiety Disorders*, 24(1), 1–15.
- Baveja, D. (2018). Application of Projective Techniques: A Current Status. *International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences*, 8(7), 9–16.
- Bremner, J., Southwick, S., Darnell, A., & Charney, D. (1996). Chronic PTSD in Vietnam combat veterans: Course of illness and substance abuse. *American Journal of Psychiatry*, 153(3), 369–375.
- Brosschot, J. F., Gerin, W., & Thayer, J. F. (2006). The perseverative cognition hypothesis: A review of worry, prolonged stress-related physiological activation, and health. *Journal of Psychosomatic Research*, 60(2), 113–124.
- Bryndikov, Y. (2017). Comprehensive social and pedagogical rehabilitation of military personnel participating in armed conflicts. *Scientific Bulletin of Izmail State humanitarian University. Series "Pedagogical Sciences"*, 36, 18–22 [in Ukrainian].
- Dekel, R., & Monson, C. M. (2010). Military-related post-traumatic stress disorder and family relations: Current knowledge and future directions. *Aggression and Violent Behavior*, 15(4), 303–309.
- Evarett, L. L. A. (2014). Validity of Draw-A-Person Test as a measure of Anxiety and Aggression Indices among Schizophrenics of hospicio de San Juan de Dios. *Asia Pacific Journal of Multidisciplinary Research*, 2(3), 18–23.
- Exner, J. E. (2003). *The Rorschach: A comprehensive system. Vol. 1. Basic foundations and principles of interpretation* (4th ed.). Wiley.
- Frewen, P. A., & Lanius, R. A. (2006). Toward a psychobiology of posttraumatic self-dysregulation: Reexperiencing, hyperarousal, dissociation, and emotional numbing.

and emotional numbing. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1071(1), 110–124.

Galovski, T., & Lyons, J. A. (2004). Psychological sequelae of combat violence: A review of the impact of PTSD on the veteran's family and possible interventions. *Aggression and Violent Behavior*, 9(5), 477–501.

Germain, A. (2013). Sleep disturbances as the hallmark of PTSD: Where are we now? *American Journal of Psychiatry*, 170(4), 372–382.

Hoge, C. W., Castro, C. A., Messer, S. C., Mcgurk, D., Cotting, D. I., & Koffman, R. L. (2004). Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*, 351(1), 13–22.

Ilonen, T., Taiminen, T., Karlsson, H., Lauerma, H., Leinonen, K. M., Wallenius, E., Tuimala, P., & Salokangas, R. K. (1999). Diagnostic efficiency of the Rorschach schizophrenia and depression indices in identifying firstepisode schizophrenia and severe depression. *Psychiatry research*, 87(2), 183–192.

Jakupcak, M., Tull, M. T., & Roemer, L. (2005). Posttraumatic stress and its relationship to physical aggression among returning veterans. *Journal of Traumatic Stress*, 18(6), 791–798.

King, D. W., King, L. A., Fairbank, J. A., Keane, T. M., & Adams, G. A. (1998). Resilience-recovery factors in post-traumatic stress disorder among female and male Vietnam veterans: hardness, postwar social support, and additional stressful life events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(2), 420–434.

Kokun, O., Pishko, I., Lozinska, N., & Oliynyk, V. (2023). Theoretical foundations of post-traumatic growth of military personnel participating in hostilities. LLC "7BC" [in Ukrainian].

Kubzansky, L. D., & Kawachi, I. (2000). Going to the heart of the matter: Do negative emotions cause coronary heart disease? *Journal of Psychosomatic Research*, 48(4–5), 323–337.

Kumar, D. Kumar, D., Nizamie, S. H., Abhishek, P., & Prasanna, L. T. (2014). Identification of suicidal ideations with the help of projective tests: A review. *Asian Journal of Psychiatry*, 12, 36–42.

Laroque, S. D., & Obrzut, J. E. (2006). Pencil Pressure and Anxiety in Drawings: A Techno-Projective Approach. *Journal of psychoeducational assessment*, 24(4), 381–393.

Leavitt, F., & Labott, S. M. (1997). Criterion-related validity of Rorschach analogues of dissociation. *Psychological Assessment*, 9(3), 244.

Litz, B. T., & Gray, M. J. (2002). Emotional numbing in posttraumatic stress disorder: Current and future research directions. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 36(2), 198–204.

Lomakin, G. (2014). *Socio-psychological components of social work with combatants*. Oberig [in Ukrainian].

Maguen, S., & Litz, B. T. (2006). Predictors of barriers to mental health treatment for military veterans: A prospective study. *Psychological Services*, 3(3), 177–185.

Martsenyuk, M. O. (2020). Metaphorical associative maps as a universal tool in the work of a psychologist. *Science and education in the Modern World: Challenges of the XXI century* (55–59). Nur-Sultan [in Ukrainian]. <http://dspace.msu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/7511>

Mcfall, M., Mackay, P., & Donovan, D. (1991). Combat-related posttraumatic stress disorder and severity of substance abuse in Vietnam veterans. *Journal of Studies on Alcohol*, 52(4), 356–358.

Pietrzak, R. H., Johnson, D. C., Goldstein, M. B., Malley, J. C., & Southwick, S. M. (2009). Perceived stigma and barriers to mental health care utilization among OEF-OIF veterans. *Psychiatric Services*, 60(8), 1118–1122.

Popeliushko, R. (2020). Comprehensive program of psychological support of combatants of participants of combat. *Innovative Solutions In Modern Science*, 1(45), 1–13.

Popeliushko, R. (2016). Causes and mechanism of development of PTSD in combatants. *International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences* (June 28–30). Holy Cross University, 95–98 [in Ukrainian].

Psychological methods and tests. (n/d). *Szondi test* https://www.eztests.xyz/tests/personality_szondi/#google_vignette

Savitsky, L., Illingworth, M., & Dulaney, M. (2009). Civilian social work: Serving the military and veteran populations. *Social Work*, 54(4), 327–339.

Shukla, P., Padhi, D., Chaudhury, S., & Sengar, K. S. (2012). Performance of mania and normal control on human figure drawing test: a comparative study. *Pravara Medical Review*, 4(3), 4–8.

Silberg, J. L., & Armstrong, J. G. (1992). The Rorschach test for predicting suicide among depressed adolescent inpatients. *Journal of personality assessment*, 59(2), 290–303.

Singh, U., & Ran, K. (2014). SIS-II Correlates of Suicide Ideation among Adolescents. *SIS Journal of Projective Psychology & Mental health*, 21(1).

Solomon, Z., Mikulincer, M., & Avitzur, E. (1988). Coping, locus of control, social support, and combat-related posttraumatic stress disorder: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(2), 279–285.

Taft, C. T., Street, A. E., Marshall, A. D., Dowdall, D. J., & Riggs, D. S. (2007). Posttraumatic stress disorder, anger, and partner abuse among Vietnam combat veterans. *Journal of Family Psychology*, 21(2), 270–277.

Tibon, S., Tibon, S., Weinberger, Y., Handelzalts, J. E., & Porcelli, P. (2005). Construct validation of the Rorschach Reality-Fantasy Scale in alexithymia. *Psychoanalytic Psychology*, 22(4), 508.

Vogt, D. (2011). Mental health-related beliefs as a barrier to service use for military personnel and veterans: A review. *Psychiatric Services*, 62(2), 135–142.

Отримано редакцією журналу / Received: 01.02.25

Прорецензовано / Revised: 14.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.02.25

Kateryna KRAVCHENKO, PhD (Psychol.)

ORCID ID: 0000-0002-8140-1759

e-mail: katerina.kravchenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Vladyslav CHERNIKOV, Senior Lecturer

ORCID ID: 0009-0008-3176-9230

e-mail: vladch78che@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF THE "MASK" PROJECTIVE TECHNIQUE FOR DIAGNOSING THE MENTAL STATES OF MILITARY PERSONNEL – COMBAT VETERANS

Background. The experience of combat actions on the territory of Ukraine made it possible to state that psychological counseling with combatants has its own specifics. Combatants often face difficulties in verbalizing their mental states and experiences, and dissimulation of traumatic experiences is quite common. The negative consequences that can lead to the avoidance of their own experiences by combatants necessitate not only new approaches to providing them with psychological assistance, but also the development and use of psychodiagnostic tools when working with soldiers, which would take into account all the specific features of military service, especially in combat. One such method is the use of projective techniques (including metaphorical associative maps).

Methods. The study was conducted in three stages: 1) development of the "Mask" metaphorical associative maps (2022–2023); 2) creation of a projective methodology based on images of metaphorical associative maps (2024); 3) testing of the projective methodology (late 2024 – early 2025). At these stages of the study, the methods of theoretical and empirical research were used. Among the empirical research methods, the following ones were used: testing, surveys, observation, interview, method of expert evaluation and experimental research. Methods of mathematical statistics were used to process the outcomes obtained. It should be noted that the methodology of the study made it possible to assert the validity and reliability of the methodology.

Results. The "Mask" projective technique allows diagnosing 17 mental states of military personnel: 1) normal state; 2) apathy; 3) communication issues; 4) grief; 5) fear of being punished; 6) neuropsychiatric instability; 7) adaptation problems; 8) mental disorders; 9) mental exhaustion; 10) aggression; 11) obsessive thoughts; 12) suicidal risks; 13) internal conflict; 14) resentment; 15) cognitive impairment; 16) fear; 17) reluctance to speak out (resistance to discuss their own experiences). The article also outlines the advantages and disadvantages of this methodology, as well as recommendations for its implementation.

Conclusions. The outcomes of the study confirm the effectiveness of the "Mask" projective technique as a diagnostic tool for assessing the mental states of military personnel – combat veterans. The technique highlights a high sensitivity to the psychological issues encountered by combatants and allows the identification of a wide range of mental conditions.

Keywords: projective techniques, metaphorical associative maps, diagnostics, mental states, military personnel – combat veterans.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.39-45>

Катерина КРАВЧЕНКО, канд. психол. наук

ORCID ID: 0000-0002-8140-1759

e-mail: kravchenkoea250388@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Василь ЮТОВЕЦЬ, магістр

ORCID ID: 0009-0008-7952-0055

e-mail: vasiliymaestro95@gmail.com

Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ УНИКНЕННЯ В УМОВАХ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

Вступ. Наведено результати теоретичного огляду проблематики застосування копінг-стратегії уникнення військовослужбовцями в умовах ведення бойових дій, а також емпіричних досліджень, які дали можливість визначити кореляційні зв'язки копінг-стратегії уникнення з іншими психологічними характеристиками, що, на нашу думку, суттєво розширюють наявні уявлення про предмет дослідження. Незважаючи на актуальність теми, а тим більше під час ведення широкомасштабних бойових дій на території України, проблематика застосування військовослужбовцями копінг-стратегії уникнення є недостатньо вивченою.

Методи. У дослідженні використано теоретичні методи, а саме: аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, систематизації. Проаналізовано літературу, написану англійською та українською мовами, що містить суто наукову й актуальну на сьогоднішній день інформацію. Серед емпіричних методів дослідження використано метод тестування.

Результати. Аналізуючи результати досліджень українських і зарубіжних науковців щодо особливостей стратегії уникнення, автори дійшли висновку, що зацікавленість наукової спільноти в її опрацюванні була б значно більшою, якщо б як одну з крайніх негативних форм вияву копінг-стратегії уникнення розглядали відмову військовослужбовців від виконання бойових завдань. Використання військовослужбовцями копінг-стратегії уникнення в бойових умовах залежить від таких чинників: типу та властивостей особистості військовослужбовця (у т. ч. акцентуації характеру), психологічних захисних механізмів, рівня життєстійкості, стилю мислення, емоційної спрямованості, рівня суб'єктивного контролю, емоційного вигорання, емпатійних здібностей, комунікативної агресивності, сенсу життя, комунікативних і організаційних здібностей, схильності до конфліктної поведінки, реакцій бойового стресу й посттравматичного стресового розладу та адаптаційних можливостей особистості.

Висновки. Отримані результати дали змогу не лише підтвердити актуальність обраної тематики дослідження і досягти поставленої наукової мети, але й сформулювати напрями подальших досліджень, які будуть спрямовані на інтерпретацію отриманих результатів (у т. ч. у контексті крайніх негативних проявів уникнення, а саме відмови від виконання бойових завдань), ґрунтовне вивчення зовнішніх чинників використання зазначеної копінг-стратегії в бойових умовах, розроблення психодіагностичної методики прогнозування її використання і методичних рекомендацій для військових психологів щодо роботи з військовослужбовцями, копінг-стратегія уникнення яких виявляється у негативних формах.

Ключові слова: копінг-стратегії, копінг-стратегія уникнення, військовослужбовці, бойові умови, кореляційні зв'язки копінг-стратегії уникнення.

Вступ

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну – це епідемія жорстокості, усепоглинаючого страху, масового божевілля, важких щоденних реалій бойових дій, убивств, болю від поранень і травм, думок про можливу смерть у муках чи її стовідсоткове очікування, втрати цінностей, загальної ненависті. Перманентно змінна лінія фронту, окуповані території, зруйновані населені пункти, біженці й військовополонені – ось лише низка побічних соціальних явищ будь-якого збройного протистояння.

Незважаючи на значну кількість опублікованої літератури щодо психологічної підтримки персоналу (раніше – психологічного забезпечення особового складу підрозділів), які беруть участь у збройних конфліктах, проблема стратегії уникнення військовослужбовців як однієї з копінг-стратегій подолання стрес-факторів бойових дій відображена в ній фрагментарно. Проте вже наявні джерела дозволяють нам поглянути на неї з різних ракурсів. Отже, актуальність і недостатня наукова розробленість проблеми зумовили вибір теми дослідження.

Мета дослідження. Провести теоретичний огляд стану дослідженості копінг-стратегій, а саме стратегії уникнення у військовослужбовців в умовах ведення бойових дій і висвітлити результати емпіричних досліджень.

Методи

У дослідженні були використані теоретичні методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, систематизації. Була проаналізована література, написана англійською та українською мовами, що містить суто наукову й актуальну на сьогоднішній день інформацію. Серед емпіричних методів дослідження застосовувався метод тестування.

Психодіагностичні методики, які були використані в дослідженні: 1) опитувальник "Копінг-тест" (Р. Лазарус); 2) методика визначення типу особистості та ймовірності особистісних розладів (Дж. Олдхем, Л. Морріс); 3) методика досліджень акцентуації характеру (К. Леонгард, Х. Шмішек); 4) опитувальник "Мінімульт" (скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості); 5) опитувальник "Індекс життєвого стилю" (Х. Келерман, Р. Плутчик, Х. Конте); 6) тест життєстійкості (С. Мадді); 7) опитувальник типу мислення (скорочений варіант); 8) опитувальник "Стилі мислення" (Р. Бремсон, А. Харісон, адаптація А. Алексєєвої); 9) короткий орієнтовний тест "КОТ" (С. Бузін, Е. Вандерлік); 10) методика визначення емоційної спрямованості особистості (Б. Додонов); 11) опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Дж. Роттер); 12) методика діагностики рівня емоційного вигорання (В. Бойко); 13) діагностика рівня емпатійних здібностей (В. Бойко); 14) визначення інтегральних форм комунікативної агресивності

© Кравченко Катерина, Ютовець Василь, 2025

(В. Бойко); 15) методика діагностики особистості на мотивацію до успіху (Т. Елерс); 16) тест смисложиттєвих орієнтацій (Дж. Крамб, Л. Махолік); 17) комунікативні й організаторські здібності "КОС" (Б. Федоришин); 18) методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки (К. Томас, адаптовано Н. Гришиною); 19) опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків (І. Котенева); 20) багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність 200" (А. Макаков, С. Чермянін).

Огляд літератури. Огляд літературних джерел дає змогу стверджувати, що проблематика копінг-стратегій цікавила як зарубіжних (Cramer, Folkman, Frydenberg, Lewis, Lazarus, Miceli, Castelfranchi, Vaillant), так і вітчизняних (Левенець, Коваленко, Родіна, Цимбал-Слатнівський, Колчигіна, Олефір, Онуфрієва, Ващенко, Подорожня, Носенко, Пузанова; Карамушка, & Снігур, 2023) дослідників. У їхніх роботах розкривається сутність копінг-стратегій, їхні види, роль у стресодолаючій поведінці особистості, окремі чинники, що впливають на вибір копінг-стратегій тощо, тобто висвітлені загальні погляди у вивченні проблематики стресодолаючої поведінки.

Незважаючи на те, що термін "coping" уперше використав у 1962 р. Л. Мерфі, концептуальний внесок у розвиток досліджень копінг-стратегій зробили Р. Лазарус та С. Фолкман. Автори розглядають копінг як стабілізуючий чинник, який допомагає людині підтримувати психосоціальну адаптацію в період впливу стресу. Це динамічний процес зі складними структурними елементами; копінг не є постійним, а модифікується під соціальний контекст (Lazarus, & Folkman, 1984).

На основі досліджень психологічної адаптації до стресових ситуацій і акцентуючи увагу на способах, якими люди справляються зі стресом, науковці запропонували концептуальну модель копіngu. Ця модель розглядає копінг як адаптивний процес, під час якого докладаються когнітивні й поведінкові зусилля, спрямовані на подолання зовнішніх або внутрішніх стресових ситуацій, які перевищують ресурси особистості. Також було

виокремлено два основні типи копінг-стратегій – проблемно-орієнтовані й емоційно-орієнтовані, де перший тип зосереджений на розв'язанні проблеми, що спричиняє стрес (планування, пошук ресурсів, зміна ситуації), а друга стратегія передбачає регуляцію емоційного стану під час стресу (релаксація, медитація, відволікання, когнітивна перебудова). Модель Лазаруса – Фолкмана передбачає когнітивне оцінювання стресової ситуації, яке включає в себе первинне та вторинне оцінювання, де первинне визначає значущість ситуації, а вторинне вже аналізує наявні ресурси для її подолання (Lazarus, & Folkman, 1984).

У сучасному світі, який висуває значні вимоги до безпекового сектору, копінг-стратегії представників силових структур вивчали: Л. П'янкиська, Г. Мухіна, Я. Гончарова, А. Головченко, Ю. Александров, С. Бойчук, Я. Пономаренко, А. Шиліна, О. Когут, О. Азаренко, І. Полілуєва, Т. Кулаковський, В. Пенів, М. Дідух, О. Сидоренко, О. Волуйко, А. Пугач (*Національна поліція України*); Я. Мацегора, О. Пархоменко, І. Абітов, В. Бодров, Г. Віленська, Н. Юр'єва (*Національна гвардія України*); І. Ковальська, О. Самохвалов, І. Цибулько, О. Самойленко, Д. Волков, С. Ноздрін (*Державна прикордонна служба України*); В. Боснюк, Л. Перелигіна, Ю. Ільїна, Н. Афанасьєва, Н. Світлична, О. Склень, Д. Титаренко, О. Тімченко, В. Христенко, Н. Оніщенко, Ж. Вірна (*Державна служба надзвичайних ситуацій України*); В. Осьодло, Л. Кліщук, І. Глушук, Ю. Бойко, Н. Матейко, К. Кравченко, Л. Тютюнник, Т. Барабаш, Н. Волинець, М. Ярмольчик, Л. Семененко, Ю. Добровольський, Т. Побережець, С. Бурбела, С. Ганаба, С. Павлушенко, Ю. Олефіренко, А. Янюк, Н. Шевченко, Н. Луговська, В. Алещенко, В. Міхалчук, Д. Вейлант, С. Кобаса, А. Соколенко (*ЗСУ України*).

За аналізом більше 70 сучасних наукових джерел, які присвячені вивченню копінг-стратегій представників силових структур, кількісні показники вивченості зазначеної проблематики розподілилися таким чином (рис. 1).

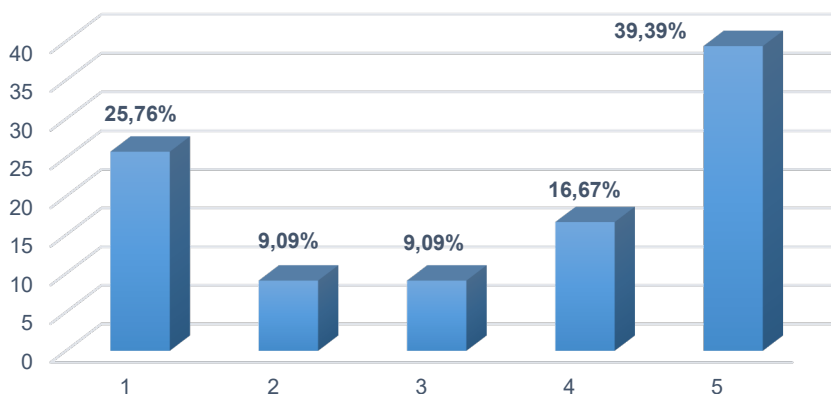

Рис. 1. Кількісні показники вивченості проблематики копінг-стратегій представників силових структур, де 1 – Національна поліція України, 2 – Національна гвардія України, 3 – Державна прикордонна служба України, 4 – Державна служба надзвичайних ситуацій України, 5 – ЗСУ

Отже, ми можемо побачити, що проблематика копінг-стратегій, особливо представників силових структур, є актуальною у дослідженнях як провідних, так і молодих науковців.

Розглядаючи напрацювання науковців щодо особливостей копінг-стратегії уникнення, одразу можна зазначити, що вони достатньо обмежені порівняно із

загальним вивченням стресодолаючої поведінки. Основні напрацювання щодо зазначеної проблематики представлені в табл. 1.

Окремої уваги заслуговують дослідження О. Абрамчука, який визначає, що копінг-стратегія уникнення виявляється як сукупність таких складників: когнітивного, поведінкового й емоційного (рис. 2).

Таблиця 1

Особливості копінг-стратегії уникнення	
Автори	Результати дослідження особливостей копінг-стратегії уникнення
R. Mitchell, R. Cronkite, R. Moos, N. Ottenbreit, K. Dobson та ін.	Для копінг-стратегії уникнення, на відміну від інших базових копінг-стратегій, більше характерні вияви депресії та ризики подальших негативних наслідків (Mitchell, Cronkite, & Moos, 1983; Nicole, Ottenbreit, & Dobson, 2008)
J. Suls, B. Fletcher	Стратегія уникнення як одна з форм копінг-поведінки виконує подвійну роль: у короткостроковій перспективі вона допомагає знизити емоційне напруження, але в довгостроковій може призводити до психологічної дезадаптації та зниження бойової ефективності (Suls, & Fletcher, 1985)
S. Folkman	Копінг уникнення має суттєві відмінності від захисного механізму, який орієнтований на розв'язання проблеми, оскільки він спрямований на придушення безпосереднього досвіду дистресу за допомогою використання як когнітивних, так і поведінкових технік (Folkman, & Moskowitz, 2004)
Н. Родіна, О. Назаров, Н. Оніщенко, В. Садковий та ін.	У ситуаціях загрози життю роль несвідомого посилюється, а чим активніше залучаються несвідомі процеси, тим вірогідніше включення копіngu уникнення (Родіна, 2013; Назаров та ін., 2008)
W. Gámez, M. Chmielewski, R. Kotov, C. Ruggero, D. Watson	Копінг-стратегія уникнення визначається як свідоме або несвідоме (на думку авторів) прагнення уникати безпосереднього контакту з проблемою чи травматичною ситуацією. Це може виявлятися у відмові обговорювати травматичні події, ізоляції, замкненості чи навіть втечі до таких компенсаторних дій, як уживання алкоголю чи наркотиків або інших деструктивних змін поведінки (Gámez et al., 2011)
Н. Ярош	Стратегія уникнення належить до базових копінг-стратегій, так само як і розв'язання проблеми й пошук соціальної підтримки. Копінг-стратегія уникнення – одна з провідних поведінкових стратегій, яка сприяє формуванню дезадаптивної, псевдодолаючої поведінки. Використання цієї стратегії обумовлене недостатнім рівнем особистісних копінг-ресурсів і навичок активного розв'язання життєвих проблем (Ярош, 2015)
Л. Тютюнник, К. Кравченко, О. Тімченко, Ю. Ширококов	Копінг-стратегія уникнення часто виявляється як надія, що проблеми розв'яжуться самі собою без особистого втручання, або передбачає свідоме рішення ігнорувати проблему (Тютюнник, 2020; Кравченко, Тімченко, & Ширококов, 2017)
М. Дідух	Негативна "Я-концепція" сприяє обираючись пасивних копінг-стратегій (у т. ч. стратегії уникнення) (Дідух, 2018)
І. Корнієнко	Особам, які обирають копінг-стратегію уникнення, для розв'язання проблемних питань притаманні екстернальний локус контролю, вияви захисного механізму заперечення та низька самооцінка (Корнієнко, 2018)
К. Станіславський	Копінг-стратегія уникнення полягає у тому, що людина намагається видати бажане за дійсне й застосувати поведінкові спроби втекти або уникнути чи самої стресової події, чи тригерів, які викликають про неї спогади (Станіславський, 2019)
Л. Карамушка, Ю. Снігур	Застосовуючи копінг-стратегію уникнення, людина прагне мінімізувати контакт з оточуючим світом, витісняє необхідність розв'язання проблеми. Копінг-стратегія уникнення належить до пасивних форм стресодолаючої поведінки, хоча деякі форми уникання можуть мати й активний характер (Карамушка, & Снігур, 2020)
R. Balmores-Paulino	Копінг-стратегія уникнення полягає у тому, що зусилля людини, яка переживає стресову ситуацію, орієнтовані на заперечення, мінімізацію або повне уникнення прямої роботи зі стресовими вимогами. Отже, ці зусилля спрямовані не на те, щоб безпосередньо усунути проблему, а на те, щоб дати збентеженій людині жити далі посеред важкої ситуації (Balmores-Paulino, 2020)

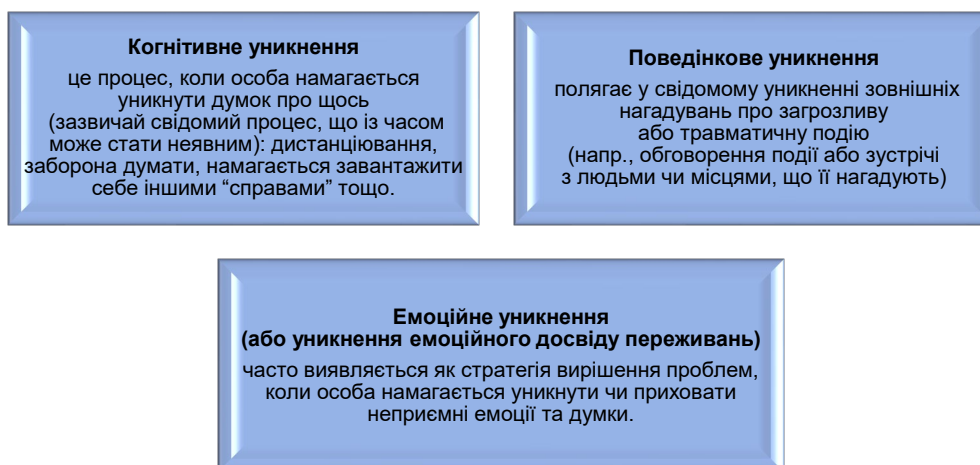

Рис. 2. Складники стратегії уникнення

Прикладами особистісного реагування, що асоціюється з когнітивними стратегіями уникнення, є раціоналізація та інтелектуалізація – це спроба логічно виправдати свої дії або почуття, зневажаючи емоційні стани та справжні наміри. В умовах адаптації до надзвичайних обставин зі зростанням уразливості й чутливості до різного роду стимулів

і потенційних загроз активізується схильність до захисного реагування (Аврамчук, 2024).

У той час як захисна поведінка містить варіанти емоційного й когнітивного уникнення, які є переважно пасивним уникненням, механізм поведінкового уникнення полягає в мінімізації або обмеженні внутрішніх

переживань або думок, пов'язаних із небажаним (включно з травматичним) досвідом. Останній варіант опанування – захисна поведінка – вимагає витрат внутрішніх ресурсів для запобігання потенційним наслідкам зіткнень із тригерами травматичного досвіду або спогадам про нього (Аврамчук, 2024).

Емоційне уникнення є одним із типових аспектів реагування на травматичний досвід і може бути фактором уразливості до формування ПТСР або інших коморбідних порушень у майбутньому (Аврамчук, 2024).

Отже, огляд літературних джерел дав змогу дійти таких висновків:

- загалом копінг-стратегії входять до сфери наукових інтересів дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних, уже багато десятиріч років;

- серед представників силових структур, повсякденна діяльність яких обумовлена впливом різноманітних стрес-факторів, найбільший інтерес щодо вивчення стресодолаючої поведінки становлять підрозділи Збройних сил України (39,39 %), Національної поліції України (25,66 %) і Державної служби надзвичайних ситуацій України (16,67 %);

- копінг-стратегія уникнення мало досліджена як окремий стресодолаючий механізм, однак, спираючись на вже існуючі результати, можна зазначити, що вона є однією з багатьох свідомих захисних механізмів, які можуть призвести до деструктивної поведінки й негативних наслідків.

На нашу думку, саме останнє твердження має обумовлювати актуальність дослідження стратегії уникнення, особливо для тих груп респондентів, які тривалий час перебувають під дією стрес-факторів, а тим більше пов'язаних із загрозою для життя та здоров'я.

Результати

Подальше наше дослідження полягало в аналізі застосування копінг-стратегії уникнення військовослужбовцями в умовах ведення бойових дій.

І. Глушук зазначає, що копінг-стратегія уникнення є домінуючою у 31,12 % військовослужбовців, які брали участь у дослідженні, порівняно з іншими стратегіями (проблемно-орієнтований копінг – 41,88 %; емоційно-орієнтований копінг – 11,79 %; субшкала відволікання – 18,75 %; субшкала соціальної підтримки – 31,71 %) (Глушук, 2024). Авторка зазначає, що військовослужбовці, яким притаманний цей копінг, роблять акцент саме на когнітивних зусиллях для віддалення від ситуації та зменшення її значущості, а також демонструють залежність від інформаційної, емоційної і практичної підтримки. Спираючись на результати зазначених досліджень і враховуючи те, що більшість психодіагностичних методик для визначення копінг-стратегій мають прямі запитання щодо тієї чи іншої поведінки у стресових ситуаціях, можна припустити наявність соціально бажаних відповідей. Ураховуючи це припущення, можна сказати, що копінг-стратегія уникнення є домінуючою серед більшості військовослужбовців.

А. Беспалько наголошує, що копінг-стратегія уникнення більш притаманна військовослужбовцям молодого віку, порівняно зі старшими побратимами, яким більшою мірою властиві конструктивні копінги (Беспалько, 2021). Також науковці зазначають, що стратегія уникнення більш

характерна для військовослужбовців, які не мають бойового досвіду (Кононова, & Жорник, 2022).

Вивчаючи взаємозв'язок копінг-стратегій військовослужбовців з їхніми типологічними особливостями, І. Гаркуша, В. Кайко, Н. Родіна, М. Ярмольчик та інші зазначають, що нейротизм у військовослужбовців має позитивний кореляційний зв'язок зі стратегіями уникнення (Гаркуша, Кайко, 2019; Родіна, 2014; Ярмольчик та ін, 2021), тобто чим більше військовослужбовцю притаманні емоційна нестабільність, схильність до тривожності, дратівливості, депресивних станів, тим більше для нього характерне використання копінг-стратегії уникнення.

З іншого боку, М. Ярмольчик, Л. Семененко, Ю. Добровольський, Т. Побережець визначили наявність позитивного кореляційного зв'язку між копінг-стратегією уникнення і виявом маскулінності у військовослужбовців – учасників бойових дій (Ярмольчик та ін, 2021). На нашу думку, ці результати можна пояснити таким чином:

- 1) *соціально-культурні норми військової маскулінності та емоційна стриманість*. Військова культура значною мірою базується на традиційних уявленнях про маскулінність, де цінуються стійкість, витривалість і контроль над емоціями, навіть у екстремальних умовах. Комбатанти з високим рівнем маскулінності можуть частіше використовувати копінг-стратегію уникнення як механізм збереження іміджу сильного бійця й відсторонятися від виявів емоційної вразливості;

- 2) *уникнення як механізм психологічного захисту*. Така стратегія поведінки може слугувати способом підтримання рівноваги, допомагаючи знизити гостроту травматичних переживань. Проте, як зазначалося вище, тривале уникнення когнітивної та емоційної переробки стресових подій може сприяти розвитку посттравматичного стресового розладу, депресивних станів тощо;

- 3) *обмежене звернення за допомогою*. Високий рівень маскулінності часто корелює з меншою схильністю у кризових ситуаціях звертатися за допомогою. У зв'язку із цим, як один із варіантів, обирається стратегія уникнення, яка є менш конструктивною, але й менш помітною серед побратимів.

Отже, спираючись на проведений аналіз, можна констатувати, що проблематика вивчення застосування військовослужбовцями копінг-стратегії уникнення в умовах ведення бойових дій є недостатньо вивченою та має розрізнений характер. Тим більше, вивчаючи її особливості, ми дійшли висновку, що крайнє негативний вияв використання стратегії уникнення може полягати у відмові військовослужбовців від виконання бойових завдань.

Перейдемо до емпіричної частини нашого дослідження. Слід одразу зазначити, що дані, які наведені нижче, були напрацьовані протягом російсько-української війни (починаючи з 2014 року й дотепер) у межах різних наукових досліджень, де були разом з іншими показниками визначені й копінг-стратегії комбатантів, але вони не були предметом зазначених досліджень. Незважаючи на це, загальна кількість респондентів, яка становить більше 1000 осіб із різних підрозділів Збройних сил України, дала можливість визначити кореляційні зв'язки копінг-стратегії уникнення з іншими психологічними характеристиками, що, на нашу думку, суттєво розширить існуючі уявлення про предмет нашого дослідження (табл. 2).

Таблиця 2

**Кореляційні зв'язки використання військовослужбовцями копінг-стратегії уникнення
в умовах ведення бойових дій з іншими психологічними показниками**

№ з/п	Психологічні показники	Методика	Кореляційні зв'язки
1	Копінг-стратегії	Опитувальник "Копінг-тест" (Р. Лазарус)	Конфронтація (0,379), дистанціювання (0,648), самоконтроль (0,545), пошук соціальної підтримки (0,385), прийняття відповідальності (0,398), позитивне переоцінювання (0,280)
2	Типи особистості	Методика визначення типу особистості та ймовірності особистісних розладів (Дж. Олдхем, Л. Морріс)	Пильний (0,301), відлюдник (0,332), ідіосинкратичний (0,326), авантюрист (0,259), діяльний (0,319), чуттєвий (0,302)
3	Акцентуації характеру	Методика досліджень акцентуації характеру (К. Леонгард, Х. Шмішек)	Тривожна (0,321), збудлива (0,415), застрягаюча (0,234), циклотимічна (0,234), екзальтована (0,364)
4	Властивості особистості	Опитувальник "Мінімульт" (скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості)	Істерія (0,229), гіпоманія (0,256).
5	Психологічні захисні механізми	Опитувальник "Індекс життєвого стилю" (Х. Келерман, Р. Плутчик, Х. Конте)	Витіснення (0,356), регресія (0,443), проєкція (0,331), компенсація (0,311)
6	Фактори, що сприяють успішному подоланню стресу та зниженню внутрішнього напруження	Тест життєстійкості (С. Мадді).	Загальний рівень життєстійкості (-0,456), залученість (-0,328), контроль (-0,347), прийняття ризику (-0,566)
7	Типи мислення	Опитувальник типу мислення (адаптовано Г. Резапкіною)	Кореляційні зв'язки відсутні
8	Стили мислення	Опитувальник "Стили мислення" (Р. Бремсон, А. Харісон, адаптація А. Алексєєвої)	Ідеалістичний (0,229), реалістичний (-0,270)
9	Розумові здібності	Короткий орієнтовний тест "КОТ" (С. Бузін, Е. Вандерлік)	Кореляційні зв'язки відсутні
10	Емоційна спрямованість особистості	Методика визначення емоційної спрямованості особистості (Б. Додонов)	Альтруїстична спрямованість (-0,296), комунікативна спрямованість (-0,200)
11	Рівень суб'єктивного контролю	Опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Дж. Роттера)	Шкала загальної інтернальності (-0,229), шкала інтернальності в сімейних стосунках (-0,255)
12	Емоційне вигорання і його складники	Методика діагностики рівня емоційного вигорання (В. Бойко)	Загальний показник емоційного вигорання (0,427), незадоволеність собою (0,204), "загнаність у клітку" (0,334), тривога і депресія (0,298), неадекватне емоційне виборче реагування (0,389), емоційно-моральна дезорієнтація (0,260), розширення сфери економії емоцій (0,254), редукція професійних обов'язків (0,232), емоційний дефіцит (0,259), особистісна відстороненість (деперсоналізація) (0,313), психосоматичні та психовегетативні порушення (0,339)
13	Емпатійні здібності	Діагностика рівня емпатійних здібностей (В. Бойко)	Настанови, які сприяють емпатії (-0,252), здатність до емпатії (-0,302)
14	Комунікативна агресивність	Визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко)	Загальний індекс агресії (0,312), спонтанність агресії (0,217), провокування агресії в оточуючих (0,210), задоволення від агресії (0,328), розплата за агресію (0,268)
15	Мотивація до успіху	Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху (Т. Елерс).	Кореляційні зв'язки відсутні.
16	Сенс життя	Тест смисложиттєвих орієнтацій (Дж. Крамб, Л. Махолік)	Цілі в житті (-0,239), процес життя, або інтерес і емоційна насиченість життя (-0,264), локус контролю "Я" ("Я – хазяїн життя") (-0,207), локус контролю життя, або керованість життям (0,207), загальний показник смисложиттєвих орієнтацій (-0,294)
17	Комунікативні й організаторські здібності	Комунікативні й організаторські здібності "КОС" (Б. Федоришин)	Комунікативні схильності (-0,323), організаторські схильності (-0,295)
18	Схильність до конфліктної поведінки	Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки (К. Томас, адаптовано Н. Гришиною)	Співпраця (-0,212), компроміс (0,311)
19	Реакції бойового стресу та посттравматичного стресового розладу	Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків (І. Котенєва)	Надпильність (0,188), перебільшене реагування (0,246), приглушення емоцій (0,352), агресивність (0,248), порушення пам'яті та концентрації уваги (0,488), депресія (0,408), загальна тривожність (0,328), напади люті (0,410), зловживання алкогольними й наркотичними речовинами (0,274), непрохані спогади (0,341), проблеми зі сном (0,456), провини того, хто вижив (0,316), асоціативні симптоми (0,274), повторне переживання травми (0,349), симптоми гіперактивації (0,397), дистрес і дезадаптація (0,298), депресія (0,292), ПТСР (0,356)
20	Адаптаційні можливості особистості	Багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність 200" (А. Макаков, С. Чермjanin)	Особистісний адаптаційний потенціал (стійкість до бойового стресу) (-0,338), поведінкова регуляція (-0,427), комунікативний потенціал (-0,324), морально-етична нормативність (-0,238), військово-професійна спрямованість (-0,247), схильність до девіантних форм поведінки (0,344), суїцидальний ризик (-0,235)

Отже, спираючись на результати, які висвітлені в табл. 2, можна стверджувати, що використання військовослужбовцями копінг-стратегії уникнення в бойових умовах залежить від таких чинників: типу та властивостей особистості військовослужбовця (у т. ч. акцентуацій характеру), психологічних захисних механізмів, рівня життєстійкості, стилю мислення, емоційної спрямованості, рівня суб'єктивного контролю, емоційного вигорання, емпатійних здібностей, комунікативної агресивності, сенсу життя, комунікативних і організаторських здібностей, схильності до конфліктної поведінки, реакцій бойового стресу та посттравматичного стресового розладу й адаптаційних можливостей особистості.

Слід зазначити, що в межах цього дослідження були розглянуті лише внутрішні чинники використання копінг-стратегії уникнення, але можна припустити, що існує достатньо зовнішніх чинників, таких як: рівень підготовки підрозділу, матеріально-технічного забезпечення, необхідного озброєння та військової техніки, досвід участі у бойових діях, особливості управління підрозділом, інтенсивність і тривалість ведення бойових дій тощо, які, на нашу думку, можуть суттєво вплинути на використання військовослужбовцями зазначеної стратегії поведінки в стресових умовах.

Дискусія і висновки

Стратегія уникнення є поширеним усвідомленим стресодолаючим механізмом, який військовослужбовці використовують в умовах бойових дій для зниження рівня стресу й підтримання психічної рівноваги. Незважаючи на тимчасову користь, уникнення у довгостроковій перспективі здебільшого має негативні наслідки, що позначаються як на психологічному стані особистості, так і на боездатності та згуртованості підрозділу.

Різноманітні вияви уникнення можна умовно поділити на три основні типи: пасивне, активне та змішане. Кожен із цих типів має свої особливості, причини виникнення та вплив на військовослужбовців. Пасивне уникнення характеризується бездіяльністю, відсутністю ініціативи й ухиленням від відповідальності. Активне виявляється у свідомих діях, спрямованих на уникнення складних або небезпечних завдань, наприклад, через симуляцію хвороби чи маніпуляції. Змішане уникнення поєднує риси обох попередніх видів, виникаючи в умовах тривалого стресу або емоційного виснаження.

Уникнення може мати серйозні наслідки на різних рівнях. Для самого військовослужбовця – це ризик розвитку посттравматичного стресового розладу, депресії, емоційного вигорання і навіть ізоляції від колективу. Для підрозділу така поведінка спричиняє дезорганізацію, зниження бойової готовності та порушення дисципліни.

Подальші дослідження будуть спрямовані на інтерпретацію отриманих результатів (у т. ч. у контексті крайнє негативного вияву уникнення, а саме відмови від виконання бойових завдань), ґрунтовне вивчення зовнішніх чинників використання зазначеної копінг-стратегії в бойових умовах, розроблення психодіагностичної методики прогнозування її використання та методичних рекомендацій для військових психологів щодо роботи з військовослужбовцями, копінг-стратегія уникнення яких виявляється у негативних формах.

Внесок авторів: Катерина Кравченко – написання аналітичного огляду, підбір методів і методик дослідження, проведення емпіричної частини дослідження, висновки й перспективи дослідження; Василь Ютовець – аналіз проблематики, опрацювання літературних джерел, обрахунок і узагальнення результатів емпіричної частини дослідження.

Список використаних джерел

- Аврамчук, О. С. (2024). Когнітивні стратегії уникнення в осіб із соціальним тривожним розладом у період адаптації до умов війни. *Вісник сучасної психології. Серія "Психологія"*, 12(1), 30–35.
- Аврамчук, О. С. (2024). Стратегії психологічного уникнення осіб, які здійснюють волонтерську діяльність в умовах воєнного стану. *Журнал сучасної психології*, 1(32), 7–14. Запорізький національний університет.
- Беспалько, А. О. (2021). Про обумовленість домінуючої копінг-стратегії рівнем адаптивності учасника бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України*, 57, 12–22.
- Гаркуша, І. В., & Кайко, В. І. (2019). Детермінанти стійкості військових ЗСУ до бойового стресу. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія "Педагогіка і психологія"*, 1, 61–68.
- Глушук, І. (2024). *Психологічні особливості копінг-стратегій військовослужбовців* [Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня "Магістр"]. https://levnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/25480/1/glushchuk_2024.pdf
- Дідух, М. М. (2018). *Конструктивна копінг-поведінка слідчих Національної поліції України у психологічно напружених ситуаціях* [Дис. канд. психол. наук, Національна академія внутрішніх справ].
- Карамушка, Л. М., & Снігур, Ю. С. (2020). Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології*, 1(55), 23–30.
- Кононова, М. М., & Жорник, Є. І. (2022). Копінг-стратегія як чинник професійної самоефективності військовослужбовця. *Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості* (28–29 квітня 2022 р.) (с. 102–106).
- Корнієнко, І. О. (2018). *Гене́за опанува́льної поведі́нки у життєво́му просторі́ особистості́* [Дис. д-ра психол. наук, Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України].
- Кравченко, К. О., Тімченко, О. В., & Ширококов, Ю. М. (2017). *Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції*. Вид-во НУЦЗУ.
- Назаров, О. О., Оніщенко, Н. В., Садковий, В. П., Садковий, О. В., Склень, О. І., & Тімченко, О. В. (2008). *Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України*. Вид-во УЦЗУ.
- Родіна, Н. В. (2013). *Психологія копінг-поведінки: системне моделювання* [Дис. д-ра психол. наук, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка].
- Родіна, Н. В. (2014). Копінг в умовах воєнних дій: виклики для українського суспільства. *Проблеми політичної психології*, 1, 107–116.
- Тютюнник, Л. (2020). Бойовий стрес та шляхи подолання його психотравмуючих наслідків. *Вісник Національного університету оборони України*, 55(2), 106–115. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-106-115>
- Яромольчик, М., Семененко, Л., Добровольський, Ю., & Побережець, Т. (2021). Взаємозв'язок особистісних рис з копінг-стратегіями в учасників операції об'єднаних сил. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*, 4, 140–148.
- Ярош, Н. С. (2015). Аналіз досліджень внутрішніх предикторів стресодолаючої поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія "Психологія"*, 58, 60–64.
- Balmores-Paulino, R. S. (2018). Avoidance coping strategies. *In Encyclopedia of Personality and Individual Differences* (pp. 1–3). https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_645-1
- Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745–774.
- Gámez, W., Chmielewski, M., Kotov, R., Ruggero, C., & Watson, D. (2011). Development of a measure of experiential avoidance: The Multidimensional Experiential Avoidance Questionnaire. *Psychological Assessment*, 23(3), 692–713. <https://doi.org/10.1037/a0023242>
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
- Mitchell, R. E., Cronkite, R. C., & Moos, R. H. (1983). Stress, coping, and depression among married couples. *Journal of Abnormal Psychology*, 92, 433–448.
- Nicole, D., Ottenbreit, Keith, & Dobson, S. (2008). Chapter 20 – Avoidance. *Risk Factors in Depression*, 447–470. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-045078-0.00020-4>
- Stanisławski, K. (2019). The Coping Circumplex Model: An Integrative Model of the Structure of Coping With Stress. *Frontiers in Psychology*, 16(10), 694. doi: 10.3389/fpsyg.2019.00694.
- Suls, J., & Fletcher, B. (1985). The relative efficacy of avoidant and nonavoidant coping strategies: A meta-analysis. *Health Psychology*, 4(3), 249–288. <https://doi.org/10.1037/0278-6133.4.3.249>

References

- Avramchuk, O. S. (2024). Cognitive avoidance strategies in individuals with social anxiety disorder during the period of adaptation to war conditions. *Bulletin of Modern Psychology, Psychology Series*, 12(1), 30–35 [in Ukrainian].
- Avramchuk, O. S. (2024). Psychological avoidance strategies of individuals who carry out volunteer activities under martial law. *Journal of Modern Psychology*, 1(32), 7–14. Zaporizhzhia National University [in Ukrainian].
- Balmores-Paulino, R. S. (2018). Avoidance coping strategies. *In Encyclopedia of Personality and Individual Differences* (pp. 1–3). https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_645-1

- Bespalko, A. O. (2021). On the conditionality of the dominant coping strategy by the level of adaptability of a combat participant. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 57, 12–22 [in Ukrainian].
- Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(2), 267–283. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.56.2.267>.
- Didukh, M. M. (2018). *Constructive Coping Behavior of Investigators of the National Police of Ukraine in Psychologically Stressful Situations* [Diss. of PhD (Psychol.), National Academy of Internal Affairs] [in Ukrainian].
- Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745–774.
- Gámez, W., Chmielewski, M., Kotov, R., Ruggero, C., & Watson, D. (2011). Development of a measure of experiential avoidance: The Multidimensional Experiential Avoidance Questionnaire. *Psychological Assessment*, 23(3), 692–713 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.1037/a0023242>
- Garkusha, I. V., & Kayko, V. I. (2019). Determinants of the resilience of the Armed Forces of Ukraine to combat stress. *Bulletin of the Alfred Nobel University. Series "Pedagogy and Psychology"*, 1, 61–68 [in Ukrainian].
- Glushchuk, I. (2024). *Psychological Features of Coping Strategies of Military Personnel* [Qualification Work for the Degree of "Master of Arts"] [in Ukrainian]. https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/25480/1/glushchuk_2024.pdf
- Karamushka, L. M., Snigur, & Yu. S. (2020). Coping strategies: essence, approaches to classification, significance for the psychological health of the individual and the organization. *Current problems of psychology*, 1(55), 23–30 [in Ukrainian].
- Kononova, M. M., & Zhornyk, E. I. (2022). Coping strategy as a factor of professional self-efficacy of a military personnel. *Synergetic approach to designing the life space of the individual* (April 28–29, 2022) (p. 102–106) [in Ukrainian].
- Kornienko, I. O. (2018). *Genesis of controlling behavior in the life space of the individual* [Diss. of DSc (Psychol.), Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk NAPS of Ukraine] [in Ukrainian].
- Kovalchuk, O., & Moroz, R. (2019). Psychological mechanism of the emergence of stressful situations in military personnel. *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 53, 84–89 [in Ukrainian].
- Kravchenko, K. O., Timchenko, O. V., & Shirobokov, Yu. M. (2017). *Socio-psychological determinants of combat stress in military personnel – participants in the anti-terrorist operation*. Publishing house of NUCZU [in Ukrainian].
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
- Mitchell, R. E., Cronkite, R. C., & Moos, R. H. (1983). Stress, coping, and depression among married couples. *Journal of Abnormal Psychology*, 92, 433–448.
- Nazarov, O. O., Onishchenko, N. V., Sadkovy, V. P., Sadkovy, O. V., Sklen, O. I., & Timchenko, O. V. (2008). *Psychological features of basic coping strategies and personal coping resources of employees of fire and rescue units of the Ministry of Emergencies of Ukraine*. Publishing house of UCZU [in Ukrainian].
- Nicole, D., Ottenbreit, Keith, & Dobson, S. (2008). Chapter 20 – Avoidance. *Risk Factors in Depression*. 447–470. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-045078-0.00020-4>.
- Rodina, N. V. (2013). *Psychology of coping behavior: system modeling* [Diss. of DSc (Psychol.), Kyiv. Taras Shevchenko National University] [in Ukrainian].
- Rodina, N. V. (2014). Coping in conditions of military operations: challenges for Ukrainian society. *Problems of political psychology*, 1, 107–116 [in Ukrainian].
- Stanislawski, K. (2019). The Coping Circumplex Model: An Integrative Model of the Structure of Coping With Stress. *Frontiers in Psychology*, 16(10), 694. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00694>.
- Suls, J., & Fletcher, B. (1985). The relative efficacy of avoidant and nonavoidant coping strategies: A meta-analysis. *Health Psychology*, 4(3), 249–288. <https://doi.org/10.1037/0278-6133.4.3.249>.
- Tyutyunyk, L. (2020). Combat stress and ways to overcome its psychotraumatic consequences. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 55(2), 106–115 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-55-2-106-115>
- Yarmolchuk, M., Semenenko, L., Dobrovolskyi, Yu., & Poberezhets, T. (2021). The relationship between personality traits and coping strategies in participants of the joint forces operation. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*, 4, 140–148 [in Ukrainian].
- Yarosh, N. S. (2015). Analysis of research on internal predictors of stress-coping behavior. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*, 58, 60–64 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 31.01.25
Прорецензовано / Revised: 10.02.25
Схвалено до друку / Accepted: 12.02.25

Kateryna KRAVCHENKO, PhD (Psychol.)
ORCID ID: 0000-0002-8140-1759
e-mail: katerina.kravchenko@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Vasyl YUTOVETS, Master's Student
ORCID ID: 0009-0008-7952-0055
e-mail: vasilyy.maestro95@gmail.com
Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine

RELiance ON AVOIDANCE COPING STRATEGY BY MILITARY PERSONNEL IN COMBAT

Background. The article presents the findings of a theoretical review conducted to analyze the issues military personnel encounter when relying on the avoidance coping strategy in combat. The article also highlights the findings of empirical studies that allowed the authors to identify the correlations between the avoidance coping strategy and other psychological characteristics. In the opinion of the authors such correlations will significantly broaden the prevailing understanding of the research subject. Despite the relevance of the topic, especially in the context of the full-scale invasion taking place on the territory of Ukraine, the issue of reliance on avoidance coping strategy in military personnel is not well-studied.

Methods. At this stage of the research the authors have relied on theoretical methods, mainly analysis, synthesis, generalization, comparison, and systematization. Strictly scientific and up-to-date references in both Ukrainian and English were analyzed. One of the empirical research methods used was the testing method.

Results. Having analyzed the research findings obtained by both Ukrainian and foreign scientists on the specifics of the avoidance strategy, the authors have concluded that the interest of the global scientific community towards the subject of the study would be significantly higher if a serviceman avoiding his combat duties and other negative effects of avoidance would be considered to be a radically negative manifestation of the avoidance coping strategy. Reliance on the avoidance coping strategy in military personnel in combat depends on the following factors: serviceman's character traits and personality type (including personality accentuations), psychological defense mechanisms, resilience level, thinking style, personality orientation, levels of subjective control, emotional burnout, empathy, communicative aggression, meaning of life, communication and organizational skills, proneness to conflict behavior, reactions related to combat stress and post-traumatic stress disorder, and individual ability to adapt.

Conclusions. The research findings allowed the authors not only to validate the relevance of the selected research topic and achieve the set research objective, but also to outline the further research areas. These possible future research areas include interpreting the obtained results (especially in the context of radically negative manifestation of the avoidance such as the refusal to performed combat duties), thoroughly studying the external factors impacting the reliance on the mentioned coping strategy in combat, developing a psychodiagnostic methodology for predicting the proclivity for the reliance on the aforementioned coping strategy, as well as drafting recommendations for military psychologists on how to best work with military personnel suffering from the negative effects of the avoidance coping strategy.

Keywords: coping strategies, avoidance coping strategy, military personnel, combat zone, correlations in the avoidance coping strategy.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

РЕЗУЛЬТАТИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОГРАМИ КОРЕКЦІЇ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Вступ. Теоретико-методологічний аналіз свідчить про необхідність інтеграції профілактичних, адміністративних та особистісно орієнтованих заходів, спрямованих на зменшення впливу стресових факторів і підвищення загальної психологічної стійкості військовослужбовців. Корекція і профілактика професійного вигорання як багатовимірний конструкт, що комбінує у собі комплекс психоемоційних станів негативної модальності та деструктивно впливає на виконання військовослужбовцями професійних обов'язків, вимагає системного підходу. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальному дослідженні впливу програми корекції професійного вигорання на військовослужбовців Збройних сил України в умовах повномасштабного вторгнення.

Методи. У дослідженні використано теоретичні (аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація) та емпіричні методи (опитувальники для діагностики професійного вигорання – "Burnout Assessment Tool" (BAT) і "Діагностика професійного вигорання" ("Maslach Burnout Inventory"); опитувальники особистісних рис – українськомовна адаптація англomовної методики О. Джона, Л. Наумана і С. Сомо "Велика п'ятірка" ("Big Five Inventory"), "Діагностика ворожості" В. Кука, Д. Медлей, "Тріада темних рис особистості" ("Dark Triad")); методи математичної статистики.

Результати. Проведено констатувальний експеримент щодо виявлення рівня сформованості та ступеня вираженості професійного вигорання комбатантів. Проаналізовано вплив психокорегувальної програми на формування / вияв синдрому професійного вигорання. Виявлено тісний взаємозв'язок між складниками професійного вигорання та особистісними рисами позитивної і негативної валентності, зміни яких впливають на психоемоційний стан і ментальне здоров'я комбатантів.

Висновки. Здійснено порівняльний аналіз показників професійного вигорання до і після впровадження програми. Виявлено динаміку змін в особистісних рисах, що свідчить про покращення психоемоційного стану респондентів. Доведено ефективність розробленої програми корекції професійного вигорання військовослужбовців Збройних сил України. Акцентовано увагу на необхідності впровадження програми у військові колективи з метою збалансування емоційного фону комбатантів, зменшення виявів професійного вигорання або його профілактику, що є довгостроковою інвестицією у професійну ефективність і ментальне здоров'я військовослужбовців.

Ключові слова: програма корекції, превенція, вигорання, виснаження, психологічна стійкість, військовослужбовці.

Вступ

Незважаючи на значний обсяг теоретичних досліджень проблеми професійного вигорання, до сих пір не доведено єдиного патогенетичного механізму розвитку цього феномена, причин його виникнення, відсутня загальноприйнята, науково обґрунтована модель психологічної реабілітації спеціалістів, схильних до вигорання; дискутується питання про специфічність цього синдрому. Проблема профілактики й корекції професійного вигорання серед військовослужбовців набула особливої гостроти в умовах повномасштабного вторгнення, що передбачає обмежений час на відновлення і постійно зростаючу потребу в людському ресурсі в Збройних силах України. Виконання бойових завдань у надзвичайно складних психологічних, фізичних і соціальних умовах тривало стимулює симпатичну нервову систему, що, своєю чергою, індукує емоційне виснаження, деперсоналізацію і редукцію особистих досягнень. Вигорання негативно впливає не лише на професійну ефективність військових, але й на психічне здоров'я, міжособистісні стосунки та здатність адаптуватися до нових умов. Високий рівень психоемоційного напруження може призводити до зниження мотивації, підвищення ризику розвитку психічних розладів і загальної професійної дезадаптації. Психологічна профілактика синдрому вигорання має, насамперед, спрямовуватися на: збільшення психоедукаційної роботи з військовослужбовцями з метою підвищення їхньої здатності вчасно виявляти симптоми зазначеної проблеми; усунення чи зменшення негативного впливу чинників вигорання (зняття дії стресора); використання факторів, які позитивно впливають на психоемоційний стан комбатантів та їхню професійну ефективність.

У цьому контексті впровадження ефективних програм профілактики й корекції вигорання є не лише науково важливим завданням, але й соціально необхідною умовою підтримки ментального здоров'я військових.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та експериментальне дослідження впливу програми корекції професійного вигорання на військовослужбовців Збройних сил України в умовах повномасштабного вторгнення.

Завдання дослідження:

- здійснити теоретичний аналіз наукових праць, присвячених програмам корекції та профілактики розвитку вигорання військовослужбовців;

- визначити особистісні риси, ампліфікація яких змінює вияви вигорання та корегує психоемоційний стан військовослужбовців;

- проаналізувати динаміку змін показників вигорання до та після корегувальної інтервенції.

Огляд літератури. Перший опис стану емоційного виснаження, пов'язаного з виконанням певної роботи, проглядається ще в Старому Заповіті (орієнтовно 600 р. до н. е.) на прикладах пророків Мойсея та Іллі (Біблія, 2023, Друга книга Мойсея. Вихід, псалом 18:18), а символічним підтвердженням його існування є емблема професійної медичної діяльності у вигляді свічки, яка горить із девізом "Consumor aliis inserviendo" – "Згоряю, світло даючи", запропонована у XVII ст. нідерландським лікарем Ніколасом ван Тульпом. Святий Бернарד Клервоський писав Папі Євгенію III, своєму колишньому братові, щоб він час від часу відмовлявся від своєї діяльності, щоб не опинитися в точці, "де серце стає твердим" (Schmidt, 2012, р. 84). Вільям Шекспір у Сонеті 66 висловлює відчуття спустошення та внутрішній конфлікт: "не раз я кличу смерть, бо нудно бачить в світі, як ходить працівник в жебрацькому лахмітті",

що також може бути метафорою вигорання (Шекспір, 1986). Йоганн Вольфганг фон Гете також був під загрозою поетичного вигорання. Він залишив своє міністерське крісло й узяв перерву, щоб поїхати до Італії, причому герцог Карл-Август Веймарський заохочував його багато відпочивати, щоб відновитися і повернутися до повної поетичної творчості (Ipser, 1986, p. 11–12). Початком дискусії про вигорання у наукових колах є стаття "Вигорання персоналу" психоаналітика Герберта Фройндбергера, який описав свій досвід у кризовому закладі в Нью-Йорку в 1974 р. Він пов'язав розвиток вигорання з надмірною активністю в соціальній сфері, порівнюючи сформований психоемоційний стан зі "згорілою будівлею", яка втратила "яскраве життя", залишившись з "обвугленими залишками сили"

(Freudenberger, 1980). Перехід до емпіричного дослідження цього феномена пов'язаний з ім'ям психологині Христини Маслач із Берклі (Каліфорнія). Вона дала визначення синдрому вигорання та розробила у 1981 р. "Опитувальник вигорання" (Maslach Burnout Inventory, MBI), який дозволив проводити аналіз сформованості виявів вигорання в усьому світі. Кількість досліджень щодо проблеми вигорання стрімко зростає від одного дослідження в рік у 1967–1977 рр. до 3601 досліджень у 2024 р. та 346 за неповний перший місяць 2025 р. (рис. 1), що свідчить про актуальність його діагностики та корекції. Водночас збільшення інтересу до цієї проблеми спостерігається і у військовій сфері з динамікою від однієї публікації у 1981 р. до 25 у 2024 р.

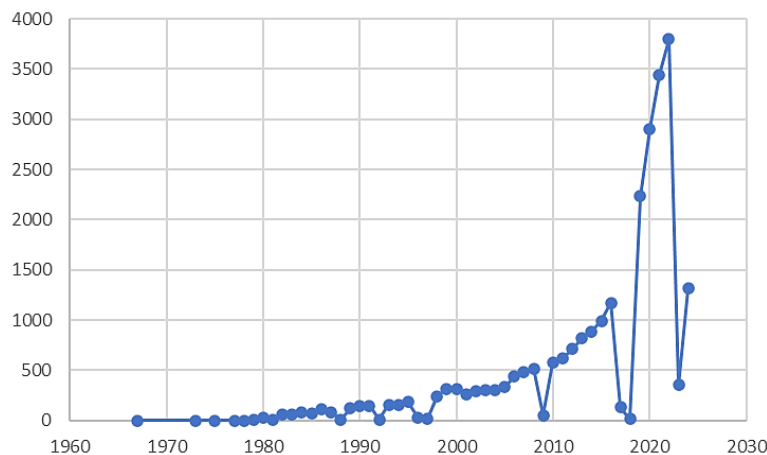

Рис. 1. Динаміка кількості публікацій за темою емоційного вигорання у період з 1967 до 2025 р. (за даними PubMed із запитом "burnout")

Однак до цього часу не існує наукового консенсусу щодо самої природи вигорання, окрім того, що це не психіатричний діагноз, а концепція професійної психології щодо впливу умов праці на психіку людей, хоча симптоми депресії та виснаження є взаємопов'язаними (Ahola et al., 2005). Цей феномен широко досліджується у сучасній психологічній науці в різних контекстах з акцентом на предиктори, каузальні й кореляційні зв'язки тощо. Що ж стосується питань ефективної психологічної корекції зазначеного синдрому, то тут обсяг досліджень дещо звужується. Наприклад, вважаючи зменшення вигорання завданнями професійного оздоровлення, К. Маслач і А. Пайнс виділяють п'ять сфер, які протидіють його виникненню чи зводять ймовірність появи до мінімуму: кероване робоче навантаження; оптимальний контроль; справедлива винагорода; почуття спільності; розділені цінності (Maslach, & Pines, 1979). Почесний професор прикладної психології в Університеті Ратгерса, що тривалий час вивчав феномен емоційного вигорання, Кері Чернісс, наголошує на великій відповідальності керівника за створення таких умов праці, які б запобігали розвитку вигорання (Cherniss, 1992).

Загалом усі профілактичні заходи, спрямовані на запобігання синдрому емоційного вигорання, варто розділити на: професійні (з боку спеціалістів: психологів, спеціалістів зі стрес-менеджменту, тайм-менеджменту, лікарів та інших вузьких спеціалістів); непрофесійні (з боку самого військовослужбовця, його найближчого оточення) та адміністративні (з боку керівництва, хоча сьогодні існує тенденція звернення керівників по допомогу з профілактики та корекції емоційного вигорання до

професіоналів). Л. П'янківська пропонує здійснювати цілеспрямовану профілактику емоційного вигорання військовослужбовців на таких чотирьох рівнях: соціальному (зовнішньому), організаційному, міжособистісному й особистісному (П'янківська, 2018, 2019). О. Хайрулін запропонував комплекс загальних організаційних (адміністративних) і спеціальних заходів щодо профілактики емоційного вигорання у військовослужбовців (Хайрулін, 2015), серед яких є заходи з удосконалення загальної професійно-психологічної компетентності посадових осіб керівного складу, підвищення професійної кваліфікації психологів органів військового управління, психологічного забезпечення у період безпосереднього виконання службових завдань тощо. Комплексний підхід до управління та профілактики професійного (емоційного) вигорання включає в себе розроблення тривірневої стратегії, яка б ураховувала передумови робочого стресу (психосоціальні й організаційні небезпеки) та їхній вплив на здоров'я військовослужбовців. Вплив на первинний рівень, або втручання на організаційному рівні, полягають у впровадженні певних змін із метою можливого усунення джерел стресу (тобто психосоціальних ризиків), що можуть виникати під час виконання військового службового обов'язку. І. Елкін із колегами узагальнили низку корисних можливих стратегій для зменшення стресових факторів на робочому місці, серед яких – перепризначення людини для виконання інших завдань, установлення гнучкого графіка роботи, використання заохочень, кар'єрне зростання, створення згуртованого колективу тощо (Elkin et al., 1989). Втручання вторинного рівня спрямовані на виявлення та

управління пережитим стресом, а також на підвищення здатності військовослужбовців ефективніше управляти стресовими умовами шляхом підвищення їхньої обізнаності, знань, навичок і ресурсів для його подолання (Sutherland, & Cooper, 1990). Роль вторинної профілактики полягає у зменшенні наслідків, а не впливі на джерела стресу. Втручання третинного рівня були описані як реактивні стратегії, оскільки вони розглядаються як лікувальний підхід до управління стресом для тих осіб, які вже мають поганий стан здоров'я внаслідок стресу. Цей підхід спрямований на мінімізацію наслідків проблем, пов'язаних зі стресом, після того, як вони виникли, через управління та лікування симптомів професійного захворювання чи хвороби (Cox, Griffiths, & Rial-Gonzalez, 2000).

Розроблена нами програма є втручанням вторинного рівня і має на меті зменшення виявів професійного (емоційного) вигорання військовослужбовців, розвиток психологічної стійкості, що дасть їм змогу ефективно виконувати бойові завдання. Створення цієї програми базувалось на принципах єдності діагностики й корекції (Осика, О. В., & Осика, К. С., 2016), пріоритетності корекції каузального типу, комплексності методів психологічного впливу, опори на різні рівні організації психічних процесів, урахування вікових, психологічних та індивідуальних особливостей тощо.

Методи

У дослідженні використано теоретичні методи, а саме: аналіз наукової літератури з питань упровадження програм із профілактики вигорання серед військовослужбовців для обґрунтування актуальності, визначення мети та завдань дослідження; порівняння методик із метою обґрунтування доцільності використання психометричних інструментів; узагальнення, систематизація для підготовки заключного розділу дослідження, формування висновків і пропозицій, а також емпіричний інструментарій, а саме: опитувальники для вимірювання вигорання "Burnout Assessment Tool" (BAT), "Діагностика професійного вигорання" ("Maslach Burnout Inventory"); україномовна адаптація англійської методики О. Джона, Л. Наумана і С. Сото "Велика п'ятірка" ("Big Five Inventory"), "Діагностика ворожості" В. Кука, Д. Медлей, "Тріада темних рис особистості" ("Dark Triad"), які було використано для збирання даних із метою проведення констатувального й

формуального етапів дослідження, експериментального підтвердження ефективності застосування програми превенції та корекції; методи математичної статистики (описовий; кореляційний аналіз; параметричні методи підтвердження статистичних гіпотез).

Результати

Емпіричне дослідження зазначеної проблематики було проведено серед військовослужбовців різних родів військ і військово-облікових спеціальностей у три етапи. Перший був спрямований на проведення діагностики рівня сформованості професійного вигорання та аналіз психологічних чинників зазначеного феномена у визначеній категорії осіб. Завершенням першого етапу було проведення аналізу отриманих результатів констатувального експерименту. Метою другого етапу стало виокремлення домінуючих чинників формування синдрому вигорання, розроблення та впровадження відповідної психокорегувальної програми. Завданням третього етапу було проведення контрольного зрізу визначення ефективності виконаної інтервенції, її впливу на вияви емоційного вигорання і загальний психоемоційний стан. До формуальної частини експерименту були залучені 80 військовослужбовців Сухопутних військ ЗСУ. Відповідно до критеріїв операційної валідності, репрезентативності й еквівалентності досліджуваних осіб, нами були сформовані дві незалежні групи: контрольна ($n = 40$ осіб) та експериментальна ($n = 40$ осіб). Ці групи сформовані з однаковим розподілом осіб за військовим званням, віком, терміном перебування на військовій службі, що попередньо було встановлено на констатувальному етапі експерименту (Максименко, & Носенко, 2008).

Відповідно до мети дослідження нами було розроблено психокорегувальну програму превенції та корекції професійного вигорання. Завдання програми було спрямоване на: формування в комбатантів навичок саморегуляції емоцій; розвиток саморефлексії; створення умов для подолання неконструктивних поведінкових стереотипів і способів емоційного реагування; формування нових форм поведінки й ефективних копінг-стратегій. Корегувально-групова робота проводилась протягом місяця (два рази на тиждень). Тривалість кожного заняття – 2 год. Тематичний план кожної сесії представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Тематичний план програми превенції та корекції професійного вигорання військовослужбовців

Компоненти програми	Кількість годин		Усього
	Теоретичні	Практичні	
Вступ до тренінгу	0,5	1,5	2
Тренінгова сесія 1. Сутність та структура феномена професійного вигорання	1	3	4
Тренінгова сесія 2. Чинники вигорання та вплив на них. Вправа 4:5:0	1	3	4
Тренінгова сесія 3. Симптоми професійного вигорання у військовослужбовців і вплив на них	1	3	4
Тренінгова сесія 4. Здатність протидіяти професійному (емоційному) вигоранню військовослужбовців. Алгоритми "ВИГОРАННЯ" та "BURNOUT"	1	3	4
Тренінгова сесія 5. Відновлення ментального здоров'я військовослужбовців. Профілактика вигорання	1	3	4
Завершення тренінгу	0,5	1,5	2
Робота з практичними рекомендаціями	2	4	6
Загалом	8	22	30

Для виявлення ефективності впливу розробленої психокорегувальної програми нами було проведено контрольний зріз досліджуваного явища. Для перевірки нормальності розподілу даних було застосовано одновибірковий тест Колмогорова – Смирнова та критерій Шапіро – Уїлка. У результаті встановлено, що всі дані не відрізняються від нормального розподілу ($p > 0.05$), тому

далі були використані параметричні методи оцінювання та аналізу статистичних гіпотез. Порівнюючи результати отриманих досліджень в експериментальній і контрольній групах, виявлено, що статистично значущих змін зазнали майже всі показники ($p < 0.005$). Кількісні показники рівня емоційного вигорання до та після проведення психокорегувальної програми подано в табл. 2.

Таблиця 2

Статистично значущі відмінності показників контрольної та експериментальної груп

№ з/п	Показник	КГ (n=40)		ЕГ (n=40)	
		t	p	t	p
1	Виснаження	-2,243	,031	7,141	,000
2	Відчуження	-3,823	,000	6,652	,000
3	Когнітивні порушення	-2,994	,005	5,871	,000
4	Емоційні порушення	-4,065	,000	3,445	,001
5	Психологічні скарги	-3,695	,001	4,558	,000
6	Психосоматичні скарги	-1,778	,083	3,485	,001
7	Загальний показник вигорання (BAT)	-6,648	,000	11,157	,000
8	Психоемоційне виснаження	6,649	,000	7,076	,000
9	Деперсоналізація	-1,912	,063	5,706	,000
10	Редукція особистих досягнень	-1,361	,181	4,362	,000
11	Загальний показник вигорання (MBI)	-3,570	,001	9,443	,000

Аналіз даних дав змогу виявити, що в контрольній групі спостерігається негативна динаміка за низкою показників (табл. 3). Це може бути пов'язане з консолідацією специфічних професійних вимог, перманентним психоемоційним навантаженням і відсутністю корегувальних інтервенцій. Натомість результати для експериментальної групи демонструють ефективність запропонованих інтервенцій. У військовослужбовців експериментальної групи спостерігається значуще зниження загального показника вигорання за обома опитувальниками: BAT ($t = 11,157$, $p = 0,000$), MBI ($t = 9,443$, $p = 0,000$), переважно шляхом зниження основних

показників виснаження ($t = 7,141$, $p = 0,000$), відчуження ($t = 6,652$, $p = 0,000$), когнітивних ($t = 5,871$, $p = 0,000$) та емоційних порушень ($t = 3,445$, $p = 0,001$), деперсоналізації ($t = 11,157$, $p = 0,000$), редукції власних досягнень ($t = 11,157$, $p = 0,000$); вторинні симптоми також знизились – психологічні ($t = 4,558$, $p = 0,000$) і психоемоційні скарги ($t = 3,485$, $p = 0,001$).

Високі значення коефіцієнтів кореляції Пірсона (від $r = 0,677$ до $r = 0,930$, $p = 0,000$) між показниками до і після впливу є показником стабільності або передбачуваності змін, які не є випадковими й відображають реальний взаємозв'язок між змінними (табл. 4).

Таблиця 3

Показники фасет професійного вигорання у контрольній та експериментальній групах

Показники	КГ (M ± SD) (n=40)			ЕГ (M ± SD) (n=40)		
	Конст. етап експерименту	Контр. етап експерименту	t	Конст. етап експерименту	Контр. етап експерименту	t
Виснаження	20,93±5,837	21,13±5,862	-2,243	20,00±5,809	16,60±3,901	7,141
Відчуження	11,35±4,234	12,00±4,051	-3,823	12,65±3,527	10,18±1,866	6,652
Когнітивні порушення	11,10±3,418	11,63±3,044	-2,994	12,97±3,068	10,88±1,937	5,871
Емоційні порушення	10,30±3,466	11,23±2,750	-4,065	12,10±3,463	11,40±3,020	3,445
Психологічні скарги	12,22±4,029	12,80±3,943	-3,695	13,43±3,029	12,35±2,392	4,558
Психосоматичні скарги	11,02±3,460	11,17±3,411	-1,778	12,25±3,719	11,23±2,722	3,485
Загальний показник вигорання (BAT)	76,92±20,807	79,95±19,182	-6,648	83,40±12,738	72,63±8,405	11,157
Психоемоційне виснаження	22,92±12,962	23,32±12,278	6,649	28,70±6,236	24,38±3,920	7,076
Деперсоналізація	13,95±6,891	14,55±6,349	-1,912	17,08±3,696	15,30±3,164	5,706
Редукція особистих досягнень	12,90±6,159	13,25±5,947	-1,361	14,35±4,742	12,25±3,136	4,362
Загальний показник вигорання (MBI)	49,78±21,699	51,12±20,870	-3,570	60,12±9,466	51,93±6,431	9,443

Таблиця 4

Таблиця парних кореляцій

Показник	N	r	p
Виснаження	40	,880	,000
Відчуження	40	,789	,000
Когнітивні порушення	40	,677	,000
Емоційні порушення	40	,930	,000
Психологічні скарги	40	,874	,000
Психосоматичні скарги	40	,878	,000
Загальний показник BAT	40	,913	,000
Психоемоційне виснаження	40	,804	,000
Деперсоналізація	40	,847	,000
Редукція	40	,775	,000
Загальний показник MBI	40	,828	,000

Результати аналізу засвідчили суттєве зниження показників вигорання після інтервенції. Найбільші зміни спостерігаються у категоріях "відчуження" (-18,69 %) і "виснаження" (-16,97 %), що свідчить про зменшення відчуття емоційної відстороненості та втоми серед учасників. Також відзначено значне покращення у таких аспектах, як "психоемоційне виснаження" (-14,56 %),

"загальний рівень вигорання за опитувальником Маслач" (-13,37 %) і "загальний рівень професійного вигорання (BAT)" (-12,33 %) (рис. 2). Інші показники, включно з "когнітивними порушеннями" та "редукцією особистих досягнень", демонструють покращення на рівні 9–16 % (рис. 3). Позитивних змін у контрольній групі зафіксовано не було.

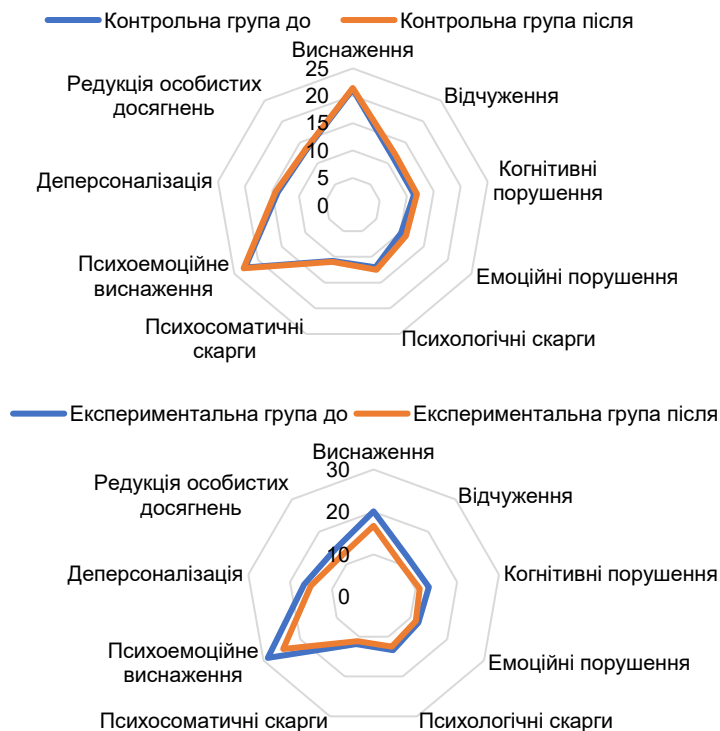

Рис. 2. Порівняння змін у фасетах професійного вигорання за результатами контрольного зрізу в контрольній та експериментальній групах

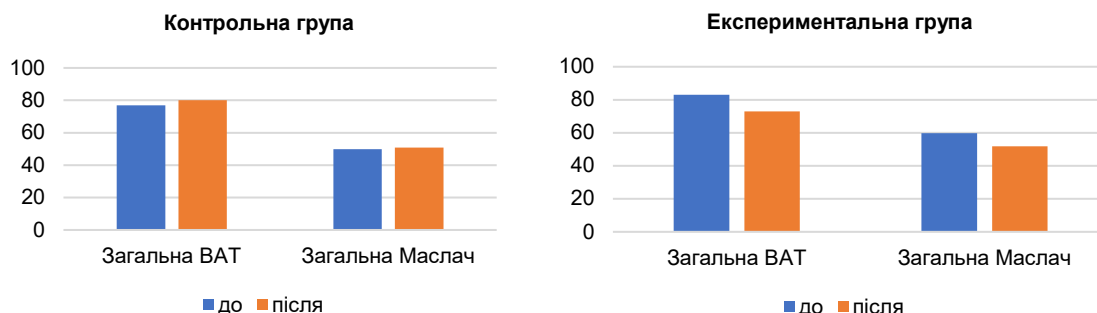

Рис. 3. Динаміка змін загальних показників BAT і шкали Масlach у контрольній та експериментальній групах до і після втручання

Результати багатовимірного дисперсійного аналізу (ANOVA) підтвердили, що всі показники зазнали статистично значущих змін у станах учасників до і після впровадження програми. Величина впливу програми на різні аспекти вказує на її ефективність у досягненні поставлених цілей. Найбільший вплив програми зафіксовано за показником "виснаження" (56,7 % варіації, $F = 51,000$, $p < 0,001$), що підкреслює її ефективність у боротьбі зі стресовими станами. Значущі зміни також спостерігаються за показником "деперсоналізація" (45,5 % варіації, $F = 32,555$, $p < 0,001$), що свідчить про поліпшення емоційного стану учасників. Найменший, але все ще значущий вплив програми визначено за показником "редукція" (32,8 % варіації, $F = 19,025$, $p < 0,001$) (табл. 5). Для перевірки мультиваріантного ефекту було використано кілька статистичних

критеріїв: слід Піллая (*Pillai's Trace*), лямбду Вілкса (*Wilks' Lambda*), слід Хотелінга (*Hotelling's Trace*) і найбільший корінь Роя (*Roy's Largest Root*). Усі критерії підтвердили наявність статистично значущого ефекту ($p < 0,001$), що свідчить про відмінності між групами за досліджуваними змінними (табл. 5). Крім того, усі отримані результати було перевірено на відповідність до статистичних припущень. Зокрема, умова сферичності була дотримана (*Mauchly's W* = 1,000), що підтверджує надійність зроблених висновків.

Аналіз змін у показниках особистісних рис між констатувальним і контрольним етапами експерименту в контексті застосування програми корекції емоційного вигорання демонструє, як цілеспрямовані психологічні втручання можуть впливати на різні аспекти особистості (табл. 6).

Таблиця 5

Результати мультиваріантного тесту (MBI)

Показник	Критерій	Величина	F (фактичне значення критерію Фішера)	df. Hyp. (ступені вільності гіпотези)	Df. Error (ступені вільності помилки)	Sig. (значущість / p-рівень)
Виснаження MBI	Pillai's Trace	,562	50,072	1,000	39,000	,000
	Wilks' Lambda	,438	50,072	1,000	39,000	,000
	Hotelling's Trace	1,284	50,072	1,000	39,000	,000
	Roy's Largest Root	1,284	50,072	1,000	39,000	,000
Деперсоналізація	Pillai's Trace	,455	32,555	1,000	39,000	,000
	Wilks' Lambda	,545	32,555	1,000	39,000	,000
	Hotelling's Trace	,835	32,555	1,000	39,000	,000
	Roy's Largest Root	,835	32,555	1,000	39,000	,000
Редукція	Pillai's Trace	,328	19,025	1,000	39,000	,000
	Wilks' Lambda	,672	19,025	1,000	39,000	,000
	Hotelling's Trace	,488	19,025	1,000	39,000	,000
	Roy's Largest Root	,488	19,025	1,000	39,000	,000

Таблиця 6

Порівняльна характеристика змін індивідуально-типологічних характеристик респондентів контрольної та експериментальної груп

Показники	КГ (M ± SD) (n=40)			ЕГ (M ± SD) (n=40)		
	Конст. етап експерименту	Контр. етап експерименту	t	Конст. етап експерименту	Контр. етап експерименту	t
Екстраверсія	28,28±4,685	28,28±4,685	-	28,35±4,661	29,90±3,960	-3,827**
Поступливість	32,85±4,583	32,80±4,603	1,000	33,08±5,015	33,85±4,801	-2,542*
Сумлінність	33,05±5,570	33,10±5,588	-1,000	33,80±5,621	32,85±5,934	2,066*
Нейротизм	19,05±6,767	19,50±6,695	-2,966	18,18±6,957	18,18±6,957	-
Відкритість досвіду	35,23±5,780	35,08±5,784	1,356	34,35±5,559	35,82±4,385	-3,546**
Цинізм	49,00±14,187	49,38±14,134	-2,01	46,57±13,456	44,70±13,246	3,9858**
Макіавеллізм	27,10±5,804	27,10±5,804	-	26,00±5,277	26,00±5,277	-
Нарцисизм	25,50±3,658	25,50±3,658	-	25,80±3,539	26,10±3,529	-2,399*
Психопатія	28,25±3,973	28,25±3,973	-	27,67±3,668	27,67±3,668	-

Примітка: *p < 0,005, **p < 0,001

Такі зміни в респондентів експериментальної групи, як зростання показника екстраверсії ($t = -3,827$, $p = 0,001$), можуть побічно вказувати на зниження тривожності й емоційного виснаження, покращення соціальної активності, відкритості до взаємодії та зростання загального рівня енергії учасників програми. Підвищення рівня поступливості ($t = -2,542$, $p = 0,015$) може свідчити про краще оволодіння техніками для поліпшення емпатії, управління конфліктними ситуаціями, зміну копінг-стратегій, що сприятиме формуванню більш м'якого й відкритого ставлення до оточення. Зменшення сумлінності ($t = 2,066$, $p = 0,046$) пояснюється впливом програми на зниження перфекціонізму чи надмірної відповідальності, адже баланс між самодисципліною та гнучкістю є достатньо важливим у зниженні виявів і превенції вигорання. Показники нейротизму залишилися стабільними в ЕГ, тоді як у контрольній групі вони незначно змінилися, що може свідчити про те, що програма більше впливала на когнітивні й поведінкові аспекти, а не на базові емоційні риси, такі як схильність до тривожності чи емоційної нестабільності. Значне зростання відкритості до досвіду в ЕГ ($t = -3,546$, $p = 0,001$) може свідчити про зацікавленість у практиках та успіх програми. Ця риса часто пов'язана з готовністю до нових методів саморегуляції, таких як рефлексія чи творчі техніки, запропоновані програмою. Підвищення цього показника може бути результатом зростання гнучкості мислення й здатності адаптуватися до нових підходів у житті. Зміна показника цинізму у ЕГ ($t = 3,9858$, $p = 0,000$) може бути пов'язана зі зменшенням зневіри до роботи й оточення, зниження рівня негативних переконань. Легке підвищення нарцисизму у ЕГ ($t = -2,399$, $p = 0,021$) пов'язане з підвищенням самовпевненості та самооцінки, що є важливим для боротьби з вигоранням. Відсутність змін

у показниках макіавеллізму та психопатії свідчить про те, що програма не вплинула на стратегічну поведінку чи маніпулятивні тенденції, адже вони доволі стабільні й менше піддаються впливу короткострокових корегувальних програм.

Аналіз змін у контрольній групі (КГ), яка не проходила цільову програму корекції професійного вигорання, є важливим для розуміння фонових впливів і природного розвитку особистісних характеристик без втручання. Відсутність змін у показнику екстраверсії може свідчити про те, що без втручання природні чинники не мали суттєвого впливу на соціальну активність або рівень енергії учасників. Показники поступливості ($t = 1,000$, $p = 0,000$) і сумлінності ($t = -1,000$, $p = 0,015$) залишилися практично незмінними, що узгоджується з теоріями стабільності особистісних рис. Підвищення рівня нейротизму ($t = -2,966$, $p = 0,0041$) може бути пов'язане з погіршенням емоційного стану через відсутність підтримки або психологічної роботи. Відсутність впливу програми корекції не дала змоги учасникам розвинути нові підходи до саморефлексії чи творчого мислення, тому показник відкритості до досвіду ($t = 1,356$) залишився стабільним. Показник цинізму ($t = -2,01$, $p = 0,004$), що змінився незначно, може бути результатом стійкого негативного ставлення до роботи чи оточення, яке без цілеспрямованого втручання залишається стабільним. Решта складників "темної тріади" залишилися незмінними, що є передбачуваним, урахувавши їхню сталість у короткостроковій перспективі без інтенсивних втручань. Загалом зміни в контрольній групі здебільшого були відсутні або мінімальні. Це свідчить про те, що без цільових заходів корекції вигорання особистісні риси залишаються відносно стабільними, однак риси негативної валентності можуть посилюватися. Контраст між

експериментальною та контрольною групами чітко демонструє ефективність програми корекції.

Дискусія і висновки

У результаті впровадження програми корекції та превенції професійного вигорання у військовослужбовців були розвинуті більш глибокі навички саморефлексії та сублімації, що сприяють зниженню психоемоційної напруги, яка є своєрідним індуктором емоційного вигорання. Психоедукація та сформовані навички саморегуляції допомагають на ранніх стадіях виявити первинну симптоматику вигорання. Це сприяє формуванню нових зразків поведінки та інтеграції в особистість військовослужбовців інших способів емоційного реагування завдяки створеним умовам для подолання неконструктивних поведінкових стереотипів. Порівняння змін у контрольній і експериментальній групах підтвердило, що програма має значущий вплив на різні аспекти професійного вигорання, особистісні риси й загальний психоемоційний стан учасників. Так, у військовослужбовців експериментальної групи було зафіксовано суттєве зниження загального рівня емоційного вигорання за обома опитувальниками: BAT ($t = 11,157$, $p = 0,000$) та MBI ($t = 9,443$, $p = 0,000$). Найбільший ефект від програми спостерігався за показником виснаження ($t = 7,141$, $p = 0,000$), що вказує на зниження загального рівня втоми та психофізіологічного виснаження. Зниження показників відчуження ($t = 6,652$, $p = 0,000$) і деперсоналізації ($t = 5,706$, $p = 0,000$) свідчить про зменшення почуття відстороненості від колективу та поліпшення емоційної залученості до професійної діяльності. Зміни в показниках когнітивних і емоційних порушень ($t = 5,871$, $p = 0,000$; $t = 3,445$, $p = 0,001$, відповідно) свідчать про стабілізацію емоційного стану, покращення уваги й концентрації. Зменшення вторинних симптомів, таких як психологічні ($t = 4,558$, $p = 0,000$) і психосоматичні скарги ($t = 3,485$, $p = 0,001$), підкреслює позитивний вплив програми на фізичне та психічне здоров'я. При порівняльному аналізі динаміки змін у виявах особистісних рис у військовослужбовців експериментальної групи було зафіксовано зростання екстраверсії ($t = -3,827$, $p < 0,01$) і відкритості до досвіду ($t = -3,546$, $p < 0,01$), що може свідчити про посилення соціальної активності й готовності до адаптації та інновацій. Зменшення цинізму ($t = 3,985$, $p < 0,01$) і зростання поступливості ($t = -2,542$, $p < 0,05$) також підкреслюють покращення міжособистісної взаємодії та емоційної стабільності. Водночас зменшення показників сумнівності ($t = 2,066$, $p < 0,05$) може свідчити про зниження перфекціоністських тенденцій, які часто провокують стрес. У респондентів контрольної групи, які не отримували психологічної допомоги, спостерігалась певна негативна динаміка у вигляді підвищення рівня нейротизму ($t = -2,966$, $p < 0,01$), відсутності змін у виявах редукції особистих досягнень і деперсоналізації, що індукують зростання емоційного виснаження. Багатовимірний дисперсійний аналіз (ANOVA) підтвердив статистично значущі зміни в експериментальній групі ($p < 0,001$), причому найбільший вплив програми спостерігався за показниками виснаження (56,7 % варіації) і деперсоналізації (45,5 % варіації). Це свідчить про ефективність програми у зменшенні симптомів вигорання та покращенні психоемоційного стану військовослужбовців.

Отже, розроблена психокорегувальна програма є дієвим інструментом для зниження рівня емоційного вигорання і покращення особистісних характеристик військовослужбовців. Її впровадження сприяє не лише

стабілізації психоемоційного стану, а й підвищенню ефективності виконання професійних завдань. Результати дослідження підтверджують доцільність інтеграції подібних програм у систему психологічного забезпечення підрозділів Збройних сил України. Проведене дослідження не висчерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Подальшими перспективами є: розроблення конкретних психологічних рекомендацій і програм, призначених для кращого розуміння проблематики професійного вигорання; застосування нових методів у сфері корекції цього феномена; вивчення нейрокорелятив і психофізіологічних виявів як детермінантів вигорання.

Список використаних джерел

- Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. (2023). Українське біблійне товариство.
- Максименко, С. Д., & Носенко, Е. Л. (2008). *Експериментальна психологія*. Центр навчальної літератури.
- Осика, О. В., & Осика, К. С. (2016). *Теорія та практика психокорекційної роботи*. Слов'янськ.
- П'янківська, Л. В. (2018). *Програма психологічної профілактики синдрому "емоційного вигорання" у курсантів*. Компрінт.
- П'янківська, Л. В. (2019). *Психологічна профілактика синдрому "емоційного вигорання" у курсантів вищих навчальних закладів МВС України* [Дис. канд. психол. наук, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського].
- Хайрулін, О. М. (2015). *Психологія професійного вигорання військовослужбовців*. ТНЕУ.
- Шекспір, В. (1986). Сонет 66. У Д. Павличка (Пер.), *Сонети* (с. 92). Дніпро.
- Ahola, K., Honkonen, T., Isometsä, E., Kalimo, R., Nykyri, E., Aromaa, A., & Lonnqvist, J. (2005). The relationship between job-related burnout and depressive disorders—results from the Finnish health 2000 Study. *Journal of Affective Disorders*, 88(1), 55–62. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2005.06.004>.
- Cherniss, C. (1992). Long-term consequences of burnout: An exploratory study. *Journal of Organizational Behavior*, 13(1), 1–11.
- Cox, T., Griffiths, A. J., & Rial-Gonzalez, E. (2000). *Research on work-related stress*. European Agency for Safety and health at Work, Office for Official Publications of the European Communities. <http://agency.osha.eu.int/publications/reports/stress>
- Elkin, I., Shea, M. T., Watkins, J. T., Imber, S. D., Sotsky, S. M., Collins, J. F., Glass, D. R., Pilkonis, P. A., Leber, W. R., & Docherty, J. P. (1989). National Institute of Mental Health Treatment of Depression Collaborative Research Program. *General effectiveness of treatments*. *Archives of general psychiatry*, 46(11), 971–983. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1989.01810110013002>
- Freudenberger, H. J. (1980). *Burn-Out: The high Cost of high Achievement*. Anchor Press.
- Ipser, K. (1986). *Mit Goethe in Italien, 1786–1986*. Türrer.
- Maslach, C., & Pines, A. (1979). Burnout: The loss of human caring. *Experiencing Social Psychology*, 246.
- Schmidt, A. (2012). Benediktinisches Leben: Bewährter Ausdruck und Paradigma verantwortlichen Umgang mit der Lebenszeit. In *Dimensionen der Zeit. Die Entschleunigung unseres Lebens* (p. 84).
- Sutherland, V. J., & Cooper, C. L. (1990). *Understanding stress: A psychological perspective for health professionals*. Psychology and health Series. Chapman and hall.
- References**
- Ahola, K., Honkonen, T., Isometsä, E., Kalimo, R., Nykyri, E., Aromaa, A., & Lonnqvist, J. (2005). The relationship between job-related burnout and depressive disorders—results from the Finnish health 2000 Study. *Journal of affective disorders*, 88(1), 55–62. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2005.06.004>
- Bible. *Modern Translation from hebrew and Greek*. (2023). Ukrainian Bible Society [in Ukrainian].
- Cherniss, C. (1992). Long-term consequences of burnout: An exploratory study. *Journal of Organizational Behavior*, 13(1), 1–11.
- Cox, T., Griffiths, A. J., & Rial-Gonzalez, E. (2000). *Research on work-related stress*. European Agency for Safety and health at Work, Office for Official Publications of the European Communities. <http://agency.osha.eu.int/publications/reports/stress>
- Elkin, I., Shea, M. T., Watkins, J. T., Imber, S. D., Sotsky, S. M., Collins, J. F., Glass, D. R., Pilkonis, P. A., Leber, W. R., & Docherty, J. P. (1989). National Institute of Mental Health Treatment of Depression Collaborative Research Program. *General effectiveness of treatments*. *Archives of general psychiatry*, 46(11), 971–983. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1989.01810110013002>
- Freudenberger, H. J. (1980). *Burn-Out: The high Cost of high Achievement*. Anchor Press.
- Ipser, K. (1986). *Mit Goethe in Italien, 1786–1986*. Türrer.
- Khairulin, O. M. (2015). *Psychology of Professional Burnout in Military Personnel*. TNEU [in Ukrainian]
- Maksymenko, S. D., & Nosenko, E. L. (2008). *Experimental Psychology*. Center for Educational Literature [in Ukrainian].

Maslach, C., & Pines, A. (1979). Burnout: The loss of human caring. *Experiencing Social Psychology*, 246.

Osyka, O. V., & Osyka, K. S. (2016). *Theory and Practice of Psychocorrectional Work*. Slavyansk [in Ukrainian].

P'yankivska, L. V. (2018). *Program for Psychological Prevention of Emotional Burnout Syndrome in Cadets*. Komprint [in Ukrainian].

P'yankivska, L. V. (2019). *Psychological Prevention of Emotional Burnout Syndrome in Cadets of higher Education Institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* [Diss. of PhD (Psychol.)]. Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine [in Ukrainian].

Schmidt, A. (2012). Benediktinisches Leben: Bewährter Ausdruck und Paradigma verantwortlichen Umgangs mit der Lebenszeit. In *Dimensionen der Zeit. Die Entschleunigung unseres Lebens* (p. 84).

Shakespeare, V. (1986). Sonnet 66. In D. Pavlychka (Transl.), *Sonnets* (p. 92). Dnipro [in Ukrainian].

Sutherland, V. J., & Cooper, C. L. (1990). *Understanding stress: A psychological perspective for health professionals*. Psychology and health Series. Chapman and hall.

Отримано редакцією журналу / Received: 27.01.25
Прорецензовано / Revised: 31.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 07.02.25

Olena MYKOLAICHUK, Deputy head
ORCID ID: 0000-0001-9208-7665
e-mail: mykolaichukolena@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RESULTS OF APPLYING A BURNOUT CORRECTION PROGRAM FOR MILITARY PERSONNEL OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Background. A theoretical and methodological analysis highlights the necessity of integrating preventive, administrative, and personality-oriented measures aimed at reducing the impact of stress factors and enhancing the overall psychological resilience of military personnel. Addressing and preventing professional burnout, a multidimensional construct that combines a range of psycho-emotional states of negative modality and destructively affects ability of military personnel to fulfill their professional duties, requires a systematic approach. The purpose of this article is to theoretically substantiate and experimentally investigate the impact of a burnout correction program on the Armed Forces of Ukraine military personnel under conditions of a full-scale invasion.

Methods. The study employed both theoretical methods (analysis, comparison, generalization, systematization) and empirical methods, namely: the Burnout Assessment Tool (BAT), Maslach Burnout Inventory (MBI), methods of mathematical statistics.

Results. A diagnostic experiment identified the levels and intensity of professional burnout among combatants. The effect of the correctional program on the formation and manifestations of burnout syndrome was analyzed. A strong correlation was found between the components of professional burnout and personality traits of both positive and negative valence, the changes in which influenced the psycho-emotional state and mental health of combatants.

Conclusions. A comparative analysis of professional burnout indicators before and after the program's implementation was conducted. Positive dynamics in personality traits were observed, indicating improvements in respondents' psycho-emotional state. The effectiveness of the developed burnout correction program for military personnel of the Armed Forces of Ukraine was demonstrated. The importance of implementing the program in military units is emphasized to balance combatants' emotional state, reduce manifestations of professional burnout, or prevent its onset, which represents a long-term investment in professional efficiency and mental health.

Keywords: correction program, prevention, burnout, exhaustion, psychological resilience, military personnel.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ПРАВО

УДК 330.101.541

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.54-57>

Кіра ГОРЯЧЕВА, канд. екон. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-1503-4425

e-mail: horyachevakira@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІНАХОДІВ
ПОДВІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ПАТЕНТНИХ ДАНИХ**

Вступ. Подвійне використання технологій стало актуальним питанням у сфері інновацій, особливо в контексті військових і цивільних застосувань. Військові інновації історично демонстрували значний вплив на економічний розвиток і технічний прогрес у цивільних секторах. Зокрема, технології, створені для оборонних цілей, часто знаходять друге життя у таких сферах, як медицина, транспорт чи зв'язок. Метою дослідження було оцінити масштаби й особливості трансферу знань між військовими й цивільними секторами.

Методи. Для дослідження було використано методи аналізу патентних даних, семантичного пошуку й економічного моделювання. Основним джерелом даних була база PATSTAT – інформація про патенти, подані в різних країнах за період 2012–2022 років. Патенти, які класифікуються як військові, визначалися за трьома критеріями: приналежність до військових технологій у Міжнародній патентній класифікації (IPC), заявники з оборонного сектора, а також текстовий аналіз ключових слів у назвах і описах патентів. Вибірка включала 1600 патентів, які були проаналізовані щодо цитувань у цивільних патентах. Використовувалися probit-моделі для оцінювання ймовірності подвійного використання.

Результати. Аналіз засвідчив, що технології із широким спектром застосування, зокрема медичні пристрої та електротехніка, відзначаються високим рівнем подвійного використання (57,7 і 65,2 %, відповідно). Водночас традиційні військові галузі, такі як виробництво зброї та боєприпасів, мають значно нижчий рівень інтеграції в цивільний сектор (25,4 %). Географічний аналіз виявив, що патенти зі США мають найвищу частку подвійного використання (64,5 %), тоді як у Росії цей показник становить 5 %. Середній час до першого військового цитування становить 1302 дні, а до цивільного – 1316, що свідчить про затримку у трансфері знань у цивільній сфері.

Висновки. Установлено, що військові інновації із ширшою технологічною сферою застосування мають більший потенціал для подвійного використання. Такі інновації частіше використовують у цивільному секторі, особливо у високотехнологічних галузях, тоді як вузькоспеціалізовані військові технології демонструють обмежений трансфер знань. Географічний аналіз підтвердив важливість національних інноваційних політик: країни з інтегрованими інноваційними системами демонструють вищу ефективність трансферу знань. Ці результати підкреслюють необхідність розроблення стратегій, які сприятимуть підвищенню адаптивності військових технологій для посилення подвійного використання.

Ключові слова: Подвійне використання, трансфер знань, патенти, оборона, інновації.

Вступ

Подвійне використання технологій є важливим напрямом у дослідженнях, що стосуються інноваційної діяльності у військовій і цивільній сферах. У статті досліджено, як військові інвестиції у НДДКР впливають на економічний розвиток і сприяють створенню інновацій із широкими можливостями для цивільного застосування. Основна увага приділяється аналізу витоку знань із військових технологій у цивільний сектор, що сприяє розвитку ключових технологій і підвищує рівень загальної інноваційної бази. Дослідження надає нові емпіричні докази, які можуть бути корисними для оцінювання впливу військових інновацій на економіку та підтримки відповідних політичних рішень.

Метою дослідження є визначення характеристик військових винаходів, які з більшою ймовірністю можуть бути використані в цивільних сферах, а також оцінювання географічних і технологічних факторів, що впливають на цей процес. Автори застосовують методику аналізу патентних даних і цитувань, щоб виявити особливості подвійного використання технологій та їхню динаміку.

Огляд літератури. Питання подвійного використання технологій займає важливе місце в сучасних дослідженнях взаємодії між військовими та цивільними секторами. За роботами (Watkins, 1990; Molas-Gallart, 1997) термін "подвійне використання" охоплює різні аспекти, зокрема передання технологій, їхнє поширення, а також ко-розроблення продуктів для військових і цивільних потреб. Цей підхід

підкреслює значення трансферу знань для розвитку економіки та впровадження інновацій.

Відомо, що військові дослідження та розробки (науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, НДДКР) можуть стимулювати інновації через механізми прямого фінансування цивільних дослідницьких установ, замовлення уряду й побічне використання технологій, розроблених для військових цілей (Mowery, Nelson, & Martin, 2010; Ruttan, 2006). Приклади таких технологій включають GPS, інтернет і мікрохвильові печі, що ілюструє потенціал військових розробок у формуванні високотехнологічних галузей.

Однак дослідження взаємозв'язків між військовими інвестиціями у НДДКР і економічним зростанням дають змішані результати (Morales-Ramos, 2002). Однією з причин цього є складна динаміка між військовими та цивільними дослідженнями, що обмежує поширення результатів військових інновацій на цивільний сектор (Schmid, 2018).

Подвійне використання технологій також можна розглядати крізь призму технологій загального призначення (General-Purpose Technologies, GPTs) і ключових технологій (Key Enabling Technologies, KETs), які є основою для інновацій у різних галузях (Bresnahan, & Trajtenberg, 1995; Teece, 2018). Попри це, військові розробки часто характеризуються високою спеціалізацією, що може обмежувати їх застосування у цивільних цілях (Martí Sempere, 2018).

Останні дослідження також акцентують увагу на географічних аспектах трансферу знань. Наприклад, (Acosta, Coronado, & Flores, 2013) довели, що військові патенти, створені в США, мають більший потенціал для трансферу в цивільний сектор, ніж розробки в інших країнах. Це свідчить про вплив інноваційної політики та структур національних систем інновацій на ефективність трансферу знань.

Отже, огляд літератури показує, що військові інвестиції можуть відігравати важливу роль у формуванні інноваційного середовища, але ефективність їх трансферу в цивільний сектор залежить від багатьох факторів, включаючи технологічну складність, географічне походження та специфіку галузей.

Методи

Для дослідження військових інновацій подвійного використання у цивільних галузях було застосовано підхід, що базується на аналізі патентних даних. Основним джерелом інформації стала база даних PATSTAT, яка містить глобальну інформацію про патенти, подані до найбільших патентних відомств, таких як Європейське патентне відомство (EPO), Відомство США з патентів і торгових марок (USPTO), Японське патентне відомство (JPO) та ін. Аналіз охоплює період із 2012 по 2022 рр., що забезпечує достатній часовий інтервал для вивчення патентних цитувань і трансферу знань.

Ідентифікація військових патентів здійснювалася за трьома основними критеріями. Перший критерій базувався на Міжнародній патентній класифікації (IPC), що дозволило виділити патенти, пов'язані з військовими технологіями, такими як зброя (клас F41) і боеприпаси (клас F42). Другий критерій передбачав аналіз патентів, поданих організаціями, основна діяльність яких пов'язана з оборонною галуззю. Для цього використовувалися дані зі Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (SIPRI) та Реєстру сертифікованих підприємств оборонного сектору Європейської комісії (CERTIDER). Третій критерій включав аналіз текстових полів патентів (назва, анотація, претензії) на наявність ключових слів, пов'язаних з обороною.

Для визначення подвійного використання було застосовано аналіз цитувань патентів. Винахід вважали подвійного використання, якщо він цитувався цивільними патентами, які не належали до військових технологій і були подані організаціями, що не є частиною оборонного сектору. Цей підхід дозволяє ідентифікувати трансфер знань із військових до цивільних сфер.

Оцінювання характеристик патентів здійснювалося за такими параметрами, як технологічна широта, командна складність і географічне охоплення. Технологічна широта вимірювалася кількістю класів IPC, до яких належить патент, що відображає потенціал для застосування в різних галузях. Командна складність оцінювалася за кількістю винахідників, залучених до розроблення, що вказує на рівень колаборації і складності інновації. Географічне охоплення визначалося кількістю країн, у яких було подано патентну заяву, що є показником потенційної економічної цінності винаходу.

Для статистичного аналізу використовувалися економічні моделі, включно з probit-моделями, які оцінювали ймовірність подвійного використання патенту залежно від його характеристик. Крім того, застосовувалися моделі виживання для аналізу часу, необхідного для отримання цивільного цитування, а також моделі конкуренції ризиків для оцінювання ймовірності виникнення військового чи цивільного цитування.

Запропонований підхід дозволяє детально вивчити закономірності трансферу знань між військовим і цивільним секторами, ураховуючи як технологічні, так і географічні аспекти, а також динаміку цього процесу.

Результати

Аналіз патентних даних дозволив глибоко дослідити особливості військових інновацій подвійного використання і трансферу знань у цивільний сектор. За вибіркою з більш ніж 1,6 тис. патентів удалося виявити кілька ключових закономірностей.

Результати показали, що військові інновації із широким спектром технологій мають значно більший потенціал для подвійного використання. Збільшення кількості технологічних класів, до яких належить патент, позитивно корелювало з його можливістю бути цитованим у цивільних винаходах. Наприклад, патенти з кількома технологічними кодами, які охоплюють суміжні галузі, такі як медичні технології чи електротехніка, демонстрували найвищі показники трансферу знань.

Водночас найбільший сектор військових патентів – зброя та боеприпаси – мав найнижчий рівень подвійного використання. Це вказує на обмежений потенціал традиційних оборонних технологій для інтеграції у цивільний сектор, тоді як сучасні галузі, такі як цифрова комунікація та інформаційні технології, демонструють вищу адаптивність.

Географічний аналіз виявив значні відмінності між країнами у створенні та трансфері військових інновацій. США виявилися лідером за часткою подвійного використання: 64,5 % військових патентів із пріоритетом у США мали цивільні цитування. Для порівняння, у Росії цей показник становить лише 5 %, що свідчить про обмежену інтеграцію військових технологій у цивільний сектор. У країнах Європейського Союзу частка подвійного використання становила близько 28 %, що вказує на середній рівень ефективності інноваційної політики.

Окремо слід зазначити, що цивільні цитування частіше виникали в межах країни походження військових патентів. Це вказує на те, що трансфер знань часто залишається локалізованим і не має негайного міжнародного поширення. Однак технології з більшим географічним охопленням, тобто ті, що отримали патентний захист у кількох країнах, мали вищі шанси стати основою для міжнародного трансферу знань.

Аналіз часових даних показав, що військові патенти отримують перші військові цитування швидше, ніж цивільні. Середній час для першого військового цитування становив 1302 доби, тоді як для першого цивільного – 1316 доби. Ця різниця в часі найбільше виявляється в галузі зброї та боеприпасів, де перші військові цитування з'являлися майже на 400 днів раніше, ніж цивільні. Проте в галузях, які потребують високих інвестицій у НДДКР, таких як біотехнології, цивільні цитування іноді з'являлися швидше, ніж військові.

Протягом досліджуваного періоду спостерігалася загальна тенденція до зменшення частоти застосування винаходів подвійного використання. Це може бути пов'язано зі збільшенням спеціалізації військових технологій і складністю їх адаптації до цивільних цілей. Водночас у сучасних технологіях, таких як медичні пристрої та електроніка, частка подвійного використання залишалася стабільно високою, що свідчить про їхню універсальність.

Результати дослідження демонструють, що найбільший потенціал для винаходів подвійного використання мають ті технології, які характеризуються широтою технологічного застосування, великими командами винахідників і міжнародним патентним захистом. Крім того, успіх трансферу знань значною мірою залежить від

національних інноваційних політик, які стимулюють розвиток військових інновацій із цивільним потенціалом.

Отримані дані мають важливе значення для розроблення ефективної політики у сфері військових досліджень і розробок, що сприятиме підвищенню їхньої цінності для цивільного сектора та загального технологічного розвитку.

Дискусія і висновки

Результати цього дослідження підтверджують, що трансфер знань між військовим і цивільним секторами відіграє важливу роль у сприянні інноваціям і економічному зростанню. Хоча ефективність подвійного використання залежить від численних факторів, ключовими залишаються технологічна широта, географічне охоплення, складність інновацій і політика, яка підтримує інтеграцію знань у національних інноваційних системах.

Як свідчать результати, технології із широкою сферою застосування значно частіше знаходять подвійне використання. Наприклад, інновації в таких галузях, як медичні технології (57,7 % подвійного використання) та електротехніка (65,5 %), демонструють високий рівень адаптивності до цивільних потреб. Це підтверджує ідею, висловлену (Ruttan, 2006), про те, що військові НДДКР здатні стимулювати розвиток нових галузей, таких як комп'ютерні науки чи мережі.

Водночас традиційні військові сфери, такі як зброя та боєприпаси, залишаються обмеженими в аспекті трансферу знань, оскільки частка подвійного використання в цій галузі становить лише 25,4 %. Schmid (2018) зазначає, що подібна ситуація може бути пов'язана з високим рівнем спеціалізації цих технологій і, у той самий час, їхнім низьким потенціалом для цивільного застосування.

Географічний аспект трансферу знань демонструє значну неоднорідність. Лідером у цьому процесі є США, де 64,5 % військових патентів знаходять цивільне використання. Це можна пояснити наявністю інтегрованої системи інновацій, яка сприяє ефективній взаємодії між військовими й цивільними секторами (Acosta, Coronado, & Flores, 2013). Крім того, орієнтація США на базові дослідження, підтримувані урядовими програмами, забезпечує високий рівень міждисциплінарного обміну знаннями (Mowery, & Langlois, 1996). Протилежна ситуація спостерігається в Росії, де частка винаходів подвійного використання становить лише 5 %. Це свідчить про ізоляцію військових досліджень і слабкий зв'язок із цивільним сектором. Розвідки (Bukkvoll, Malmlof, & Makienko, 2017) підтверджують, що така тенденція обумовлена історичним поділом військових і цивільних досліджень у російській системі.

Результати показали, що військові патенти зазвичай отримують військові цитування швидше, ніж цивільні. Це може бути пов'язано з тим, що первинні розробки орієнтовані на виконання військових потреб, а цивільний трансфер знань потребує більше часу для адаптації і впровадження. Згідно з (Martí Sempere, 2018), подібні затримки також пояснюються складністю військових проєктів і їхньою орієнтацією на прикладні дослідження.

Часові аспекти також демонструють тенденцію до зменшення частоти подвійного використання. У досліджуваному періоді (2012–2022 рр.) спостерігалось поступове зниження трансферу знань із військових у цивільні технології. Це може бути наслідком зростаючої спеціалізації військових інновацій і зменшення їхньої універсальності для інших галузей.

У цій роботі було представлено методологію ідентифікації військових інновацій на основі патентних даних та оцінювання трансферу знань у сфері цивільного

застосування. Відповідно до попередніх досліджень (Watkins, 1990; Molas-Gallart, 1997; Oltmann, 2015), подібні випадки класифікуються як винаходи подвійного використання. Оборонна й безпекова індустрії розробляють складні передові технології, які можуть привести до значних змін і сприяти технологічному прогресу цивільних застосувань. Вивчення інновацій подвійного використання може покращити наше розуміння механізмів дифузії знань, пов'язаних із державними інвестиціями в НДДКР у сфері оборони та безпеки.

Запропонована методологія розширює існуючі підходи, що базуються на технологічних кодах у патентних документах, включаючи аналіз заявників патентів і пошук ключових слів у текстових полях патентів. Це дозволяє значно розширити обсяг аналізу за межі традиційних галузей, таких як зброя і боєприпаси. У межах емпіричної структури винаходи подвійного використання були визначені як військові патенти, що отримали подальші цитування у цивільних патентах. Для урахування особливостей вибірки й часових обмежень, викликаних необхідністю першого цитування, було використано кілька економетричних моделей.

Дослідження підтвердило, що військові інновації із ширшою технологічною сферою застосування частіше стають винаходами подвійного використання, що свідчить про те, що можливість адаптації до різних технологічних секторів є позитивним фактором для генерації цивільних трансферів знань.

Перспективою подальшого дослідження буде вивчення механізмів і політик, які сприяють ефективному трансферу знань між військовим і цивільним секторами, зокрема в контексті новітніх технологій, таких як штучний інтелект, квантові обчислення та біотехнології. Окрему увагу слід приділити ролі міжнародного співробітництва, аналізу програм обміну дослідниками та створенню платформ для інноваційного обміну. Важливим напрямом є ідентифікація бар'єрів, які обмежують трансфер знань у закритих військових системах, а також розроблення рішень для їх подолання через підвищення прозорості, удосконалення патентного законодавства та стимулювання міжсекторального співробітництва.

Список використаних джерел

- Acosta, M., Coronado, D., & Flores, E. (2013). Science and technology parks and their role in knowledge transfer in China. *Technological Forecasting and Social Change*, 80(6), 1171–1186. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2012.11.017>
- Bresnahan, T. F., & Trajtenberg, M. (1995). General purpose technologies: 'Engines of growth'? *Journal of Econometrics*, 65(1), 83–108. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01598-T](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01598-T)
- Bukkvoll, T., Malmlof, T., & Makienko, A. (2017). The defence industry as a locomotive for technological renewal in Russia: Are there any limits? *Post-Communist Economies*, 29(1), 71–88. <https://doi.org/10.1080/14631377.2016.1267961>
- Martí Sempere, C. (2018). What is known about defence research and development spill-overs? *Defence and Peace Economics*, 29(3), 225–246. <https://doi.org/10.1080/10242694.2016.1267357>
- Molas-Gallart, J. (1997). Which way to go? Defence technology and the diversity of 'dual-use' technology transfer. *Research Policy*, 26(3), 367–385. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(97\)00023-1](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(97)00023-1)
- Morales-Ramos, E. (2002). Defence R&D expenditure: The crowding-out hypothesis. *Defence and Peace Economics*, 13(5), 365–383. <https://doi.org/10.1080/10242690212373>
- Mowery, D. C., & Langlois, R. N. (1996). Spinning off and spinning on(?): The federal government role in the development of the US computer software industry. *Research Policy*, 25(6), 947–966. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(96\)00884-7](https://doi.org/10.1016/0048-7333(96)00884-7)
- Mowery, D. C., Nelson, R. R., & Martin, B. R. (2010). Technology policy and global warming: Why new policy models are needed (or why putting new wine in old bottles won't work). *Research Policy*, 39(8), 1011–1023. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.05.008>
- Oltmann, S. M. (2015). Variables related to school media center LGBT collections. *Libri*, 65(1), 25–33. <https://doi.org/10.1515/libri-2014-0069>

Ruttan, V. W. (2006). Is war necessary for economic growth? Military procurement and technology development. *Oxford University Press*.

Schmid, G. (2018). The transfer of military technologies to the civilian sector: An analysis of the dual-use potential of defence research and development. *Defence and Peace Economics*, 29(4), 386–404. <https://doi.org/10.1080/10242694.2016.1267358>

Teece, D. J. (2018). Business models and dynamic capabilities. *Long Range Planning*, 51(1), 40–49. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.06.007>

Watkins, A. (1990). Science and innovation in the defense industry: The role of the military in the development of high technology. *Defense Economics*, 1(3), 195–214. <https://doi.org/10.1080/10430719008404610>

References

Acosta, M., Coronado, D., & Flores, E. (2013). Science and technology parks and their role in knowledge transfer in China. *Technological Forecasting and Social Change*, 80(6), 1171–1186. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2012.11.017>

Bresnahan, T. F., & Trajtenberg, M. (1995). General purpose technologies: 'Engines of growth'? *Journal of Econometrics*, 65(1), 83–108. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01598-T](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01598-T)

Bukkvoll, T., Malmlof, T., & Makienko, A. (2017). The defence industry as a locomotive for technological renewal in Russia: Are there any limits? *Post-Communist Economics*, 29(1), 71–88. <https://doi.org/10.1080/14631377.2016.1267961>

Martí Sempere, C. (2018). What is known about defence research and development spill-overs? *Defence and Peace Economics*, 29(3), 225–246. <https://doi.org/10.1080/10242694.2016.1267357>

Molas-Gallart, J. (1997). Which way to go? Defence technology and the diversity of 'dual-use' technology transfer. *Research Policy*, 26(3), 367–385. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(97\)00023-1](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(97)00023-1)

Morales-Ramos, E. (2002). Defence R&D expenditure: The crowding-out hypothesis. *Defence and Peace Economics*, 13(5), 365–383. <https://doi.org/10.1080/10242690212373>

Mowery, D. C., & Langlois, R. N. (1996). Spinning off and spinning on(?): The federal government role in the development of the US computer software industry. *Research Policy*, 25(6), 947–966. [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(96\)00884-7](https://doi.org/10.1016/0048-7333(96)00884-7)

Mowery, D. C., Nelson, R. R., & Martin, B. R. (2010). Technology policy and global warming: Why new policy models are needed (or why putting new wine in old bottles won't work). *Research Policy*, 39(8), 1011–1023. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.05.008>

Oltmann, S. M. (2015). Variables related to school media center LGBT collections. *Libri*, 65(1), 25–33. <https://doi.org/10.1515/libri-2014-0069>

Ruttan, V. W. (2006). Is war necessary for economic growth? Military procurement and technology development. *Oxford University Press*.

Schmid, G. (2018). The transfer of military technologies to the civilian sector: An analysis of the dual-use potential of defence research and development. *Defence and Peace Economics*, 29(4), 386–404. <https://doi.org/10.1080/10242694.2016.1267358>

Teece, D. J. (2018). Business models and dynamic capabilities. *Long Range Planning*, 51(1), 40–49. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.06.007>

Watkins, A. (1990). Science and innovation in the defense industry: The role of the military in the development of high technology. *Defense Economics*, 1(3), 195–214. <https://doi.org/10.1080/10430719008404610>

Отримано редакцією журналу / Received: 28.01.25

Прорецензовано / Revised: 31.01.25

Схвалено до друку / Accepted: 07.02.25

Kira HORACHEVA, PhD (Econ.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-1503-4425

e-mail: kira.horiacheva@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RECOGNISING AND EVALUATING DUAL-USE INVENTIONS USING PATENT DATA

Background. The dual use of technologies has become a pressing issue in the field of innovation, particularly in the context of military and civilian applications. Historically, military innovations have demonstrated a significant impact on economic development and technological progress in civilian sectors. Specifically, technologies originally developed for defense purposes often find a second life in everyday domains such as medicine, transportation, and communication. The objective of this study was to assess the scope and characteristics of knowledge transfer between military and civilian sectors and to identify the key factors influencing the likelihood of dual use.

Methods. The study employed several methods, including patent data analysis, semantic search, and econometric modeling. The primary data source was the PATSTAT database, which contains global information on patents filed across various countries between 2012 and 2022. Patents classified as military were identified using three criteria: inclusion in military technology categories in the International Patent Classification (IPC), patents filed by defense sector applicants, and keyword analysis of patent titles and descriptions. The sample included 1,6 000 patents, which were analyzed for citations in civilian patents. Probit models were used to estimate the probability of dual use based on patent characteristics, and survival models were employed to analyze the time to the first civilian citation.

Results. The analysis revealed that technologies with broader application areas, such as medical devices and electrical engineering, exhibit a high level of dual use (57.7 % and 65.2 %, respectively). In contrast, traditional military fields, such as weapons and ammunition, demonstrate significantly lower levels of integration into the civilian sector (25.4 %). Geographic analysis showed that patents from the United States have the highest share of dual use (64.5 %), whereas this figure for Russia was only 5 %. The average time to the first military citation was 1,302 days, while the time to the first civilian citation was 1,316 days, indicating a delay in knowledge transfer to civilian domains. Dynamic analysis also showed that the share of dual use decreased over the study period, potentially due to the increasing specialization of military technologies.

Conclusions. It was established that military innovations with a broader technological scope have greater potential for dual use. Such innovations are more likely to be applied in the civilian sector, particularly in high-tech industries, whereas narrowly specialized military technologies exhibit limited knowledge transfer. Geographic analysis confirmed the importance of national innovation policies: countries with integrated innovation systems demonstrate higher knowledge transfer efficiency. These findings underscore the need to develop strategies aimed at increasing the adaptability of military technologies and expanding international collaboration to enhance dual use.

Keywords: dual use, knowledge transfer, patents, defense, innovation.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 504.7:355.4(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2025.61.58-67>

Сергій УЛІГАНЕЦЬ¹, канд. геогр. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-9960-6752
e-mail: uliganez@ukr.net

Сергій СИРОВЕЦЬ¹, канд. геогр. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-6775-3483
e-mail: lgtinfo@ukr.net

Людмила МЕЛЬНИК¹, канд. геогр. наук
ORCID ID: 0000-0002-2932-3773
e-mail: lysil@ukr.net

Наталія ДОВГАНЬ¹, канд. геогр. наук
ORCID ID: 0000-0002-9824-9108
e-mail: natalia_koroma@knu.ua

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВОЄННИХ ДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: МОНІТОРИНГ ВПЛИВУ ПОЖЕЖ

Вступ. Війна завжди супроводжується руйнуванням, стражданнями та глибокими соціально-економічними потрясіннями. Однак однією з найменш помітних, але не менш значущих сфер її впливу є навколишнє середовище. Воєнні дії на території України спричинили масштабні екологічні проблеми, які мають тривалий вплив на природні екосистеми, здоров'я населення та загальний екологічний баланс регіону. Розглядаються основні екологічні наслідки воєнних дій в Україні, їхній вплив на природне середовище та шляхи мінімізації шкоди.

Методи. Використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: аналізу та синтезу, логічних побудов (при формулюванні теоретико-методологічних основ дослідження екологічних наслідків воєнних дій на території України, екологічної стійкості України з урахуванням різних аспектів воєнних дій); експедиційні та дистанційні методи при збиранні вихідної інформації (огляд територій лісових пожеж і руйнувань); методи геопросторового аналізу при обробленні вихідної інформації та її подальшому аналізі – можливості створення тематичних карт, яке б дало змогу структурувати дані про лісові пожежі на особливо цінних територіях природо-заповідного фонду; геопросторового моделювання та картографічний при аналізі матеріалів впливу воєнної агресії на Україну. Комбінація цих методів дозволяє отримати комплексну картину екологічних наслідків війни та розробити ефективні стратегії їх подолання.

Результати. Результати досліджень свідчать, що використання вогню як зброї у воєнних діях призводить до значних екологічних і соціальних втрат. Для подолання цих наслідків потрібні тривалі програми відновлення природного середовища, очищення забруднених зон і залучення міжнародних ресурсів і технологій. Запропонована модель методології підрахунку наслідків пожеж під час війни на території України включає моніторинг постраждалих територій, очищення забруднених зон, відновлення лісів і екосистем, а також міжнародну підтримку в реабілітації екологічного балансу.

Висновки. Використання вогню як зброї під час воєнних дій на території України спричинило серйозну екологічну кризу. Для мінімізації шкоди та відновлення екологічного балансу необхідно впроваджувати комплексні довгострокові програми, що включають як національні зусилля, так і міжнародну підтримку.

Ключові слова: екологічні наслідки, воєнні дії, використання вогню як зброї, деградація екосистем, сталий розвиток.

Вступ

Війна в Україні завдає не тільки людських страждань, але й негативно впливає на навколишнє середовище, характер і масштаб шкоди зростає з кожним її днем.

Екологічні витрати війни включають прямий вплив на середовища існування та види, а також непрямий – забруднення повітря, землі та води, перенаправлення ресурсів. Діяльність та інвестиції, спрямовані на відновлення середовища існування, збереження видів, управління територіями, які під охороною, а також пом'якшення наслідків зміни клімату й адаптацію до нього було порушено (WWF, 2024).

Пожежі в лісах є одним із найбільш відчутних і тривалих наслідків воєнних дій, як із погляду охорони природи, так і з погляду економіки. Після 2022 р., коли росіяни почали застосовувати тактику "випаленої землі", нищення лісів України значно посилилося. Слід зазначити, що пожежі, які виникають під час війни, – це особливий чинник воєнних впливів на довкілля. Вони можуть бути як наслідком бойових дій, так і тактичної діяльності військ, яка

застосовується свідомо. Вони виникають і неконтрольовано поширюються у часі та просторі як у зоні активних бойових дій, так і далеко поза її межами (напр. на замінюваних та окупованих територіях) (Василіук, Коломицев, & Пархоменко, 2024).

Об'єктом дослідження є пожежі, що виникають у результаті воєнних дій на території України, розглянуті як інструмент екологічного впливу й непряма форма збройного впливу на довкілля.

Мета дослідження – вивчення екологічних наслідків воєнних дій на території України для оцінювання їх впливу на навколишнє середовище, біорізноманіття та здоров'я населення, а також розроблення рекомендацій для подолання цих наслідків і запобігання майбутнім екологічним катастрофам. Для досягнення мети було визначено такі завдання: аналіз видів впливу воєнних дій на довкілля; оцінювання екологічних збитків; вивчення відновлення екосистем; розроблення рекомендацій для мінімізації наслідків війни для довкілля.

Методи

Для досягнення поставленої мети у статті використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: аналізу та синтезу; логічних побудов при формулюванні теоретико-методологічних основ дослідження (оцінювання екологічних наслідків війни в Україні (WWF, 2024), наслідків і впливу на довкілля війни росії проти України (РБК Україна, 2024)); експедиційні й дистанційні методи при збиранні вихідної інформації (огляд територій пожеж м. Києва); геопросторового аналізу при обробленні вихідної інформації (надання рекомендацій щодо мінімізації впливу стрімкого поширення пожеж і більш якісної методики їх фіксації); геопросторового моделювання та картографічний при проведенні аналізу матеріалів, фіксації пожеж засобами дистанційного зондування землі (ДЗЗ) (Василіук, Коломицев, & Пархоменко, 2024). У дослідженні (Fedoniuk, Borsuk, & Melnychuk, 2021) представлені наслідки пожеж, що виникли на території Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника у квітні 2020 р.

Для моделі формування видової структури екологічних наслідків воєнних дій і впливів на ліси України в період повномасштабного вторгнення росії використано методи порівняльного аналізу нормативно-правових документів.

Міжнародні. Женевська конвенція 1949 р. та її додаткові протоколи (1977) регулюють захист цивільного населення та інфраструктури, включаючи природне середовище. Стаття 55 Протоколу I забороняє методи воєнного впливу, які спричиняють масштабну, тривалу серйозну шкоду довкіллю (Верховна Рада України, 2023). *Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невивіркову дію*, забороняє застосовувати методи або засоби ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкомасштабної довготермінової серйозної шкоди природному середовищу (Організація Об'єднаних Націй, 1980). *Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998)* у статті 8 забороняє серйозну шкоду довкіллю як воєнний злочин (Верховна Рада України, 2024). *Резолюція ГА ООН 47/37 (1992)* визнає, що війни й конфлікти завдають значної шкоди довкіллю, і закликає до його захисту (Організація Об'єднаних Націй, 1992). *Програма ООН із навколишнього середовища (UNEP)* регулярно готує звіти про вплив воєнних дій на екологію та надає рекомендації для відновлення (Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, 2024).

Українське законодавство. *Кодекс України про надра та Водний кодекс України* регулюють питання використання природних ресурсів і визначають відповідальність за їх пошкодження (Верховна Рада України, 1994, Верховна Рада України, 1995). *Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища"* забезпечує правову базу для захисту довкілля в умовах надзвичайних ситуацій, у тому числі воєнного стану (Верховна Рада України, 1991). Стаття 441 *Кримінального кодексу України* визначає екоцид як злочин, пов'язаний із масовим знищенням природи (Верховна Рада України, 2001). *Закон України "Про правовий режим воєнного стану"* містить положення про необхідність урахування екологічних аспектів у ході оборонних дій, узагальнення та синтезу – при плануванні методології дослідження (Верховна Рада України, 2015).

Джерельна база статті ґрунтується на таких звітах і даних офіційних організацій та окремих авторів: дані

щодо забруднення ґрунтів, водних ресурсів, повітря через бойові дії, інформація про руйнування інфраструктури й екосистем (Міністерство захисту довкілля..., 2023); розслідування екологічних злочинів, оцінювання шкоди, завданої природним ресурсам (Державна екологічна інспекція України, 2022); аналітичні звіти щодо наслідків війни для довкілля в Україні (Екодія, 2025); звіти щодо розслідування воєнних злочинів, пов'язаних із руйнуванням довкілля (Офіс Генерального прокурора, 2024); дослідження лісових пожеж на території України, їхні особливості під час війни та наслідки (Василіук, Коломицев, & Пархоменко, 2024).

Також було досліджено матеріали конференції "Екологічні наслідки війни для громад – оцінювання, аналіз, висновки", зокрема проаналізовано доповіді таких експертів: Інни Тимченко, Віталія Гулевеця – результати проекту "Оцінювання екологічних наслідків війни для громад"; Віктора Карамушки – "Типи порушень природного довкілля України внаслідок мілітарного впливу"; Олени Вашеки – "Досвід оцінки забруднення ґрунту важкими металами та TNT внаслідок ракетних ударів на прикладі ураження кампусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка"; Оксани Самкової – "Екологічні наслідки війни для ґрунтів України в контексті забезпечення національної безпеки"; Василя Полуйка – "Тактика і стратегія управлінських рішень на основі даних про вплив воєнних дій на довкілля"; Мирослави Миленької – "Уніфікований алгоритм біологічної оцінки впливу бойових дій на довкілля як складник документування екологічних наслідків російської військової агресії проти України" (ReliefWeb, 2024). Це нам дало можливість виокремити такі аспекти вивчення впливу війни (табл. 1).

Результати

Війна має значний вплив на природне середовище, і розуміння цього є критично важливим для оцінювання довгострокових наслідків конфліктів, відновлення екосистем і запобігання екологічним катастрофам (РБК Україна, 2024).

Пошкодження або руйнування внаслідок воєнних атак, перебоїв з електропостачанням і проблеми в роботі таких об'єктів можуть призвести до ризиків радіоактивного забруднення, яке потенційно може охопити значну територію України й навіть сусідні країни. Найбільше занепокоєння викликають порушення роботи систем безпеки, а також перепони для контролю та усунення старого радіологічного забруднення. Було докладено зусиль для ремонту й відновлення мережі радіаційного моніторингу України після її пошкодження та виведення з ладу (ReliefWeb, 2024).

Воєнні дії на території України спричинили численні екологічні проблеми, зокрема сильне забруднення повітря, що стало наслідком знищення інфраструктури, пожеж і промислових аварій. Незважаючи на зниження економічної активності, яке зумовило певне покращення якості повітря в містах, ці позитивні зміни нівелюються масштабними негативними впливами воєнного характеру. Унаслідок війни значної шкоди та руйнації зазнали елементи інфраструктури.

У межах програми Erasmus+ викладачі географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Наталія Довгань, Сергій Уліганець, Сергій Сировець та їхні колеги з Таллінського університету (Естонія) Март Рейманн, Ханнес Паланг, Райлі Нугін, Університету Турку (Фінляндія) Юссі Яухіайнен провели польові дослідження екологічних наслідків воєнних дій на території України в межах Бучанського району Київщини (Ірпінь, Буча, Горенка, Мощун).

Таблиця 1

Основні аспекти впливу війни на природне середовище		
Аспект	Характеристика	
		Розливання пального, використання хімічної зброї, вибухи снарядів, руйнування промислових об'єктів та інфраструктури можуть спричинити забруднення ґрунтів, вод і повітря
	Радіаційне забруднення	Руйнування атомних електростанцій чи використання зброї з ураном
	Мікропластик і важкі метали	Частинки зруйнованої техніки або будівель можуть потрапляти в екосистеми
Знищення природних екосистем	Ліси та зелені зони	Масова вирубка, руйнування через обстріли чи встановлення воєнних баз
	Водні екосистеми	Забруднення річок, озер і ґрунтових вод через руйнування дамб, отруєння водних ресурсів
	Біорізноманіття	Знищення флори і фауни, вимирання рідкісних видів
Кліматичні наслідки	Викиди парникових газів	Масштабні пожежі, руйнування інфраструктури й вибухи сприяють виділенню CO ₂ та інших газів
	Зміна мікроклімату	Знищення лісів або водойм може вплинути на локальні погодні умови
Проблеми управління відходами	Неправильна утилізація військових відходів (боєприпасів, техніки)	
Соціально-екологічні наслідки	Накопичення будівельного сміття через руйнування міст	
	Переміщення населення та створення тимчасових поселень може призвести до деградації земель, вирубки лісів чи забруднення	
Довгострокові наслідки	Погіршення якості життя через нестачу чистої води, повітря чи продуктів харчування	
	Підвищення ризику пустелізації або деградації земель у регіонах, де війна тривала довго	
Методи дослідження	Неможливість відновлення екосистем у зонах активних бойових дій.	
	Моніторинг забруднення за допомогою супутників і дронів	
	Лабораторний аналіз проб ґрунту, води й повітря	
Міжнародний контекст і права природи	Спостереження за станом флори та фауни	
	Оцінювання порушення міжнародного екологічного права (напр. Женевської конвенції)	
	Розроблення стратегій для мінімізації екологічних збитків під час збройних конфліктів	

Було оглянуто Романівський міст (рис. 1), який був важливим елементом інфраструктури – з'єднував село Романівку та місто Ірпінь із Києвом. Він став одним із символів стійкості під час початкової фази російського вторгнення в Україну. Міст забезпечував важливе сполучення між Києвом і населеними пунктами західного напрямку, такими як Ірпінь, Буча й Ворзель. Його стратегічне

розташування дозволяло ефективно транспортувати людей, товари й ресурси. У березні 2022 р. міст був пошкоджений для стримування наступу російських військ на Київ. Руйнування мосту стало вирішальним кроком для затримання ворога, що дало змогу евакуювати тисячі людей через тимчасово облаштовані переходи.

Рис. 1. Романівський міст, січень 2025 (авт. фото)

Руйнування Романівського мосту та Ірпінської дамби спричинило локальне забруднення водойми уламками бетону, металу та інших матеріалів. Забруднення води токсичними речовинами негативно вплинуло на водні екосистеми, зокрема на популяції риб і мікроорганізмів. Пошкодження берегової лінії та інфраструктури поблизу мосту призвело до посилення ерозійних процесів у зоні руйнування (рис. 1). Романівський міст став символом героїзму, солідарності й рішучості українців у боротьбі за свою незалежність. Його руйнування врятувало багато життів і стало важливим тактичним кроком у захисті столиці (Українська природоохоронна група, 2022b).

Центральний будинок культури в Ірпені – це знаковий об'єкт культурної інфраструктури міста, що слугував

центром творчого, соціального та громадського життя (рис. 2). Руйнування цієї будівлі під час російського вторгнення стало одним із символів масштабних збитків, завданих культурній спадщині України. Будинок культури зазнав значних пошкоджень унаслідок артилерійських обстрілів і бойових дій. Частина будівлі була знищена, а внутрішні приміщення вигоріли або стали непридатними для використання.

Село Мощун, розташоване неподалік від Києва, стало місцем запеклих бойових дій під час російського вторгнення у 2022 р. Інтенсивні обстріли й артилерійські удари призвели до масштабних пожеж у населеному пункті та прилеглих лісових масивах, що спричинило серйозні екологічні, соціальні й економічні

наслідки. Значна частина прилеглих лісів була пошкоджена або знищена, що вплинуло на місцеву флору і фауну (рис. 3). Багато будинків у Мощуні були повністю

зруйновані внаслідок пожеж. Мешканці пережили травматичний досвід утрати домівки і майна, що негативно вплинуло на їхній емоційний стан.

Рис. 2. Центральний будинок культури, м. Ірпін, січень 2025 (авт. фото)

Рис. 3. Біля меморіалу "Янголи Перемоги", с. Мощун, січень 2025 (авт. фото)

Пожежі під час війни є одним із найсерйозніших екологічних наслідків збройних конфліктів. Вони виникають унаслідок бомбардувань, обстрілів, підривань інфраструктури, навмисного підпалу чи інших дій, пов'язаних із військовими діями. Їхній вплив на довкілля значний і багатогранний.

У 2022 р. фактично 70 % площі всіх пожеж зареєстровано у 25-кілометровій буферній зоні, у 2023 р. – 45 %. Кількість і площа ландшафтних пожеж збільшуються відносно відстані до лінії фронту. У 2023 р. щільність пожеж у 5-кілометровій буферній зоні була в 49 разів вищою порівняно зі значенням щільності пожеж на решті території України, у 10-кілометровій зоні – у 10,5 раза, а у 20-кілометровій зоні – майже вдвічі. Також у 2023 р., порівняно з 2022 р., збільшилася щільність пожеж і горимість ландшафтів, що свідчить про підвищення інтенсивності бойових дій (у 2–5 разів, залежно від відстані до лінії фронту) (Товариство лісівників України, 2024).

Для оцінювання впливу пожеж, спричинених воєнними діями, використовують комплексний підхід, який включає як польові дослідження, так і дистанційні методи спостереження. Алгоритми автоматичного виявлення пожеж, засновані на інфрачервоному (ІЧ) випромінюванні, застосовують унікальні властивості теплового випромінювання, характерного для активного горіння. Вони інтегруються в системи дистанційного зондування землі (ДЗЗ) і дозволяють оперативно виявляти пожежі на великих територіях. Використовуються кілька спектральних діапазонів (видимий, ближній ІЧ, середній ІЧ і тепловий ІЧ) для аналізу температурних характеристик і перевірки, чи дійсно це пожежа, а не інше теплове джерело. Перевагою інфрачервоних алгоритмів є такі параметри: швидкість – виявлення пожеж у режимі реального часу; точність – висока чутливість до температурних аномалій; масштабність – здатність охоплювати великі

території; ефективність – можливість моніторингу у віддалених або важкодоступних регіонах. Для ідентифікації специфічних характеристик пожеж важливі такі параметри: висока температура осередку, динамічні зміни температури (розширення осередку пожежі), наявність диму, зафіксованого у видимому спектрі.

Обмежують дослідження та виявлення пожеж такі чинники: погодні умови – хмари, дим високої щільності або атмосферні забруднення можуть знижувати точність; масштаб – маленькі пожежі або ті, що швидко згасають, можуть бути непомітними; хибні спрацювання – інші джерела тепла, як-от промислові зони, можуть бути помилково ідентифіковані як пожежі. Алгоритми, що працюють на основі інфрачервоного спектра, є важливим інструментом для раннього виявлення пожеж, особливо в умовах війни, коли масштаби й наслідки можуть бути катастрофічними. Їхнє подальше вдосконалення, зокрема інтеграція штучного інтелекту, дозволить підвищити ефективність і точність моніторингу.

Отже, у результаті вищевикладеного можемо запропонувати модель методології підрахунку наслідків пожеж під час війни на території України (табл. 2).

За даними досліджень, які проводили фахівці НПП "Білобережжя Святослава" для Кінбурнського півострова та Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника, було розроблено серію картографічних матеріалів, які репрезентують регіональні дослідження та допомагають оцінити масштаби площ вигорання (ArcGIS, 2023; Василюк, Коломицев, & Пархоменко, 2024). На супутниковому знімку (рис. 4) окреслені ділянки, які повністю згоріли на території Чорноморського біосферного заповідника та національного природного парку "Білобережжя Святослава". Видно, що територія згоріла практично повністю, за винятком озер і заболочених ділянок (Василюк, Коломицев, & Пархоменко, 2024).

Таблиця 2

Модель методології дослідження наслідків пожеж під час війни на території України

1. Збирання даних			
Дистанційне зондування землі (ДЗЗ)	Landsat 8 Global Fires I	Terra MODIS	NASA (MODIS, Landsat, VIIRS) і ESA (Sentinel)
	Відомості оперативного космічного знімання		Геодані, які включають інформацію про загоряння
	- Періодичність оновлення даних становить чотири рази на добу - Забезпечують регулярні оновлення даних, точну геолокацію пожеж, можливість спостереження за великими територіями		
	Використання програмного забезпечення, наприклад ArcGIS		
Польові дослідження	Оцінювання зруйнованих територій		
	Виїзди на місце для збирання проб ґрунту, води, рослинності		
	Біологічний моніторинг		
Дані з відкритих джерел	Вивчення впливу на флору, фауну та біорізноманіття		
	Звіти екологічних організацій, наукових установ, воєнних джерел і свідчення очевидців		
2. Аналіз впливу на природні компоненти			
Визначення площі пожеж	Вимірювання площі пошкодженої території за допомогою супутникових знімків		
	Оцінювання зон ризику, які можуть зазнати подальших екологічних катастроф		
Аналіз ґрунтів	Лабораторний аналіз проб ґрунту на вміст токсичних речовин, таких як важкі метали, бензопірени, діоксини		
	Визначення ступеня деградації ґрунтів		
Атмосферний моніторинг	Розрахунок концентрації CO ₂ , CO, NO _x , діоксидів сірки та інших токсичних газів		
	Аналіз поширення диму та його впливу на якість повітря в регіоні		
Водні ресурси	Оцінювання забруднення вод токсичними продуктами горіння		
	Вивчення змін у гідрологічному режимі через руйнування ландшафтів		
Втрати біорізноманіття	Перепис видів флори і фауни на постраждалих територіях		
	Оцінювання ризиків для зникаючих видів		
3. Моделювання наслідків			
Прогнозування	Використання кліматичних і екологічних моделей для оцінювання довгострокових наслідків (зміни клімату, деградація ландшафтів)		
	Моделі поширення диму та пожеж у майбутньому		
Соціоекономічний аналіз	Вартість відновлення зруйнованих екосистем		
	Оцінювання впливу на сільське господарство, здоров'я людей, місцеві громади		
4. Рекомендації			
Створення звітів	Результати досліджень публікуються у вигляді звітів, карт і статистичних даних		
	Рекомендації щодо відновлення постраждалих територій		
Розроблення стратегій відновлення	Програми з відновлення лісів, рекультивації ґрунтів, очищення водних ресурсів		
	Запобіжні заходи для зниження екологічних ризиків		

Рис. 4. Згарища на об'єктах природо-заповідного фонду (Чорноморський біосферний заповідник та національний природний парк "Білобережжя Святослава") (ArcGIS, 2023; Василюк, Коломицев, & Пархоменко, 2024)

Таблиця 3

Згарища (станом на 2023.09.01) (ArcGIS, 2023)

Тип об'єкта	Супутниковий контроль	Ідентифікатор полігону	Область	Моніторинговий регіон	Географічна назва
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.001	Херсонська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	Збур'ївська арена
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.002	Херсонська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	Між Івано-Рибальченською та Збур'ївською аренами
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.003	Херсонська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	Північ Івано-Рибальченської ариени
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.004	Херсонська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	Північ Івано-Рибальченської ариени
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.005	Херсонська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	Східне узбережжя Ягорлицької затоки
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.006	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	с. Покровське
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.007	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	с. Покровське
Згарище	2023.09.01	2023.09.01.008	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	с. Покровське

Таблиця 4

Згарища (станом на 2023.08.30) (ArcGIS, 2023)

Тип об'єкта	Супутниковий контроль	Ідентифікатор полігону	Область	Моніторинговий регіон	Географічна назва
Згарище	2023.08.30	2023.08.30.0006	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	між с. Покровка та ур. Комендантське
Згарище	2023.08.30	2023.08.30.0005	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	між с. Покровка та ур. Комендантське
Згарище	2023.08.30	2023.08.30.0002	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	р-н ур. Зелені Кучугури
Згарище	2023.08.30	2023.08.30.0003	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	р-н ур. Зелені Кучугури
Згарище	2023.08.30	2023.08.30.0004	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	р-н ур. Зелені Кучугури
Згарище	2023.08.30	2023.08.30.0001	Миколаївська область	Кінбурнський п-в до Івано-Рибальченської ариени включно	р-н ур. Зелені Кучугури

Воєнна агресія росії та білорусі завдала значної шкоди зоні відчуження та природі Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника (Українська природоохоронна група, 2022а). За даними European Forest Fire Information System (EFFIS), з 24 лютого пожежами було охоплено 22171 га території зони відчуження (EFFIS, 2025).

Окремі випадки пожеж у зоні відчуження (рис. 5) починались від кордону з республікою білорусь і поширювались вглиб української території. На цих територіях відсутні інфраструктурні об'єкти, що виключає виникнення пожеж від ліній електропередач або залізниці. Можливими причинами виникнення цих пожеж могли бути або детонування мін чи інших вибухонебезпечних предметів, або умисні підпали російськими чи білоруськими військами, які перебувають поблизу кордонів. Такі пожежі виникали, зокрема, поблизу відселених сіл Вільча, Денисовичі (рис. 6), через північні вітри поширювались від кордону з білоруссю вглиб України (Українська природоохоронна група, 2022; EFFIS, 2025).

Пожежа розпочалась від дороги на кордоні з білоруссю та поширилась вглиб зони відчуження. Точки позначають термічні аномалії, виявлені супутниками (Українська природоохоронна група, 2022^a). Для повного фіксування екологічних наслідків війни потрібен постійний моніторинг. Сучасні системи, такі як FIRMS (Fire Information for Resource Management System) та EFFIS (European Forest Fire Information System), є важливими інструментами для моніторингу пожеж у реальному часі. Їхня робота базується на використанні супутникових даних для виявлення термічних аномалій (Українська природоохоронна група, 2022а; FIRMS, 2025; EFFIS, 2025).

Проаналізуємо основні принципи функціонування зазначених систем. FIRMS використовує дані, отримані із супутників, таких як MODIS (Moderate Resolution Imaging Spectroradiometer) та VIIRS (Visible Infrared Imaging Radiometer Suite). EFFIS інтерпує дані з кількох джерел, зокрема із Sentinel-2, що належать до європейської програми Copernicus.

Основні принципи роботи систем:

- реєструють інфрачервоне випромінювання, яке виникає через високі температури під час пожеж;
- аналізують різницю температур між сусідніми пікселями зображення. Значне підвищення температури може свідчити про пожежу;
- забезпечують постійний аналіз даних, що дозволяє оперативно реагувати на нові спалахи;
- здійснюють моніторинг важкодоступних територій, що особливо важливо для зон, наприклад Чорнобильської зони відчуження.

Виявлені термічні аномалії позначаються на карті як потенційні пожежі. Дані обробляються за допомогою алгоритмів, які враховують такі фактори, як температура, вологість, погодні умови й місцевість.

FIRMS, наприклад, дозволяє завантажувати дані про пожежі в різних форматах для подальшого аналізу. EFFIS надає прогнози ризику виникнення пожеж на основі кліматичних умов.

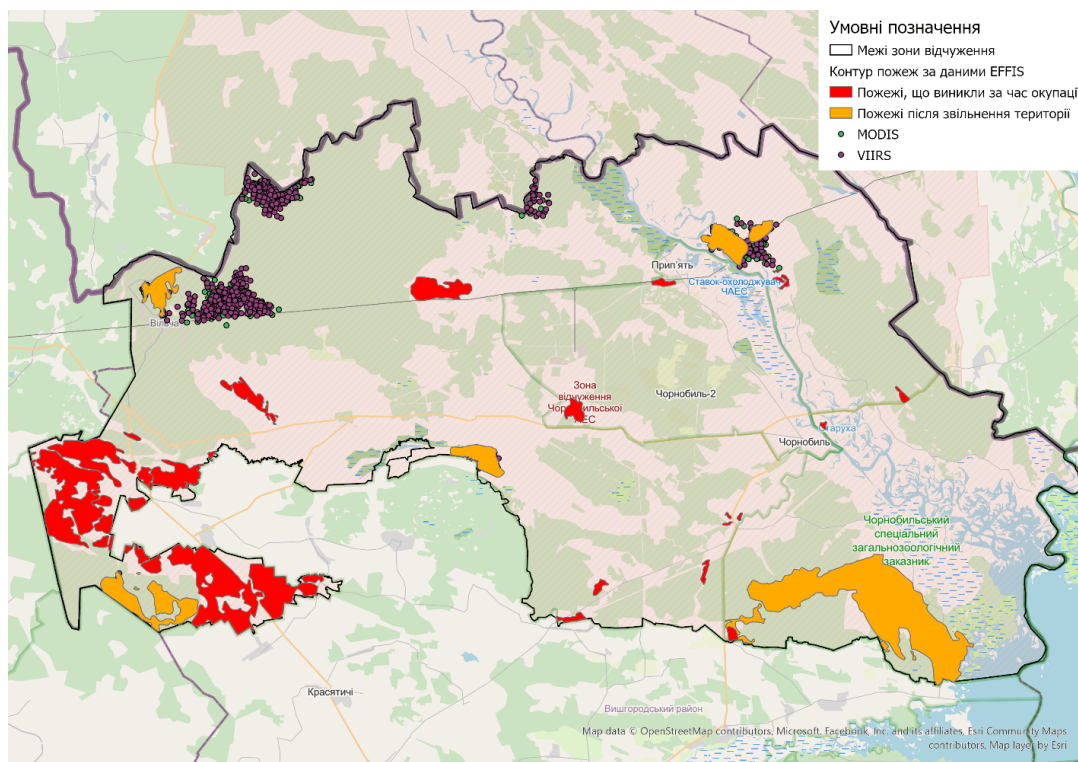
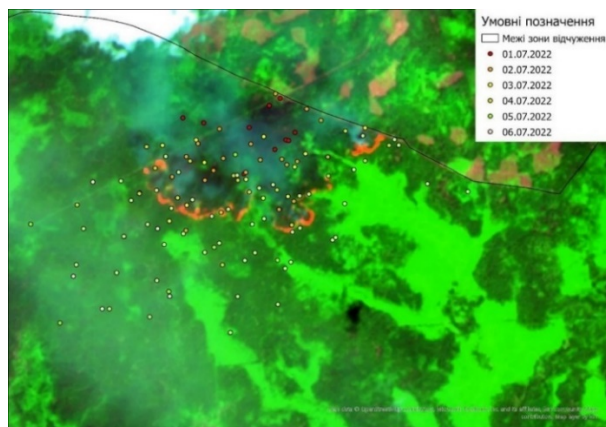
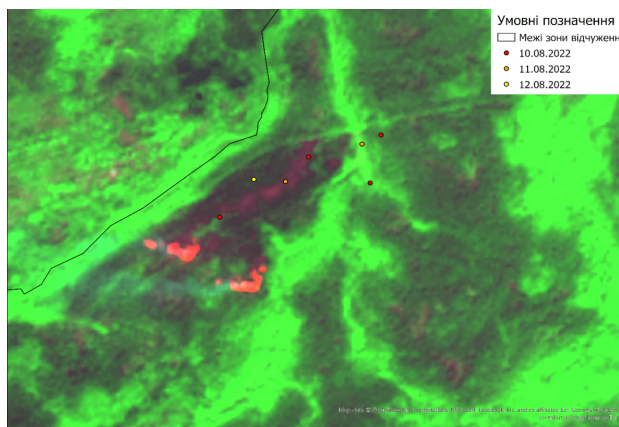

Рис. 5. Контури пожеж і точки горіння (Українська природоохоронна група, 2022а)

Початок пожежі поблизу відселеного с. Вільча
(знімок за 04.07.2022 р.)

Початок пожежі поблизу відселеного с. Денисовичі
(знімок за 23.08.2022 р.)

Рис. 6. Території виникнення пожеж поблизу відселених сіл Вільча та Денисовичі (Українська природоохоронна група, 2022а)

Рекомендації для зменшення наслідків пожеж: підвищення фінансування моніторингу та реагування – забезпечення сучасним обладнанням для виявлення і гасіння пожеж; міжнародна співпраця – залучення міжнародних організацій для підтримки екологічного моніторингу та

відновлення пошкоджених екосистем; інформаційна робота з місцевим населенням – проведення навчальних програм щодо запобігання пожежам у природних зонах; відновлення природоохоронної інфраструктури – створення регіональних центрів моніторингу та відновлення

екосистем; *створення захисної інфраструктури* – облаштування мінімум 100 км протипожежних смуг навколо критично важливих об'єктів (атомних станцій, військових складів, природоохоронних територій), ширина смуг – не менше 50 м у лісових районах; *обмеження доступу до лісів* – установлення тимчасових заборон для цивільного населення в лісових масивах підвищеного ризику; *освітні програми* – проведення тренінгів для населення щодо дій під час пожеж; *використання сучасних технологій* – супутниковий моніторинг – FIRMS (NASA) та EFFIS (ЄС) – щоденний моніторинг пожеж, установлення локальних камер тепловізорів для швидкого виявлення займання; розширення покриття супутникового моніторингу на території України; дрони (орієнтовна кількість 500) для виявлення пожеж на ранніх стадіях; система раннього попередження – розроблення програмного забезпечення для сповіщення місцевих громад про пожежі в радіусі 10 км; створення регіональних кризових центрів у кожній області для координації гасіння пожеж і евакуації.

За дотримання відповідних дій очікувані результати будуть такі: зменшення кількості пожеж на 30 % через превентивні заходи; зниження площ уражених територій на 40 % завдяки оперативному реагуванню; відновлення 70 % екосистем, пошкоджених під час війни, упродовж наступних 10 років.

Дискусія і висновки

Воєнні дії на території України, зокрема на досліджуваній території Київської області, спричинили масштабні екологічні наслідки, у тому числі пожежі, які мали значний вплив на природне середовище та якість життя місцевого населення. Пожежі виникали як прямий результат обстрілів, авіаударів і підпалів, часто в умовах, коли ліквідація займання була неможливою через бойові дії.

У роботі визначено основні причини виникнення пожеж: інтенсивні обстріли цивільної та природної інфраструктури призвели до займання будівель, промислових об'єктів і лісів; використання запальної зброї значно підвищило ризики поширення вогню; непридатність або недоступність засобів пожежогасіння в зонах активних бойових дій.

За аналізом впливу на екосистеми виокремлено такі чинники: лісові пожежі – знищені великі ділянки лісів, що погіршило кліматичні умови та призвело до втрати біорізноманіття; водні ресурси – забруднення річок і озер токсичними продуктами горіння, що вплинуло на стан водної флори і фауни; ґрунти – руйнування родючого шару через високі температури й накопичення токсичних залишків. Пожежі спричинили викиди в атмосферу великих обсягів вуглекислого газу, сажі, діоксинів та інших шкідливих речовин, які становлять загрозу для здоров'я людини. Забруднювачі повітря переносилися на значні відстані, погіршуючи екологічну ситуацію в інших регіонах.

Соціально-економічні наслідки, передусім руйнування житлових будинків і критичної інфраструктури, стали причиною гуманітарної кризи, яка посилювалась екологічними проблемами та значними економічними втратами на подолання наслідків пожеж і відновлення зруйнованих територій.

Із сучасних систем моніторингу розвитку пожеж нами було розглянуто FIRMS (NASA) та EFFIS (ЄС), які забезпечують оперативне спостереження за осередками пожеж за допомогою супутників. Виявлення термічних аномалій і відстеження поширення вогню в реальному часі дозволяють оцінити масштаби ураження. На жаль, у зонах активних бойових дій точність даних знижується через обмеження доступу та складність підтвердження

результатів. Отримана інформація потрібна для планування відновлювальних робіт і оцінювання екологічних збитків.

Отже, масштабні пожежі внаслідок воєнних дій висвітлюють глибокі проблеми екологічної вразливості у воєнний час. Розв'язання цих проблем є ключовим для забезпечення сталого відновлення регіону та збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Внесок авторів: Сергій Уліганець – концептуалізація, написання – перегляд і редагування; Сергій Сировець – формальний аналіз, написання – перегляд і редагування; Людмила Мельник – аналіз джерел, написання – оригінальна чернетка; Наталія Довгань – методологія, аналіз джерел.

Список використаних джерел

- Василіук, О., Коломицев, Г., & Пархоменко, В. (2024). *Ліси у вогнях війни. Втрачено понад 1000 квадратних кілометрів*. <https://uwecworkgroup.info/uk/flammes-of-war-how-ukraine-lost-over-1000-square-kilometers-of-forest>
- Верховна Рада України. (1991). *Про охорону навколишнього природного середовища* (Закон України від 25 червня 1991 № 1264-XII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
- Верховна Рада України. (1994). *Кодекс України про надра* (Закон України від 27 липня 1994 № 132/94-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр#Text>
- Верховна Рада України. (1995). *Водний кодекс України* (Закон України від 06 червня 1995 № 213/95-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр#Text>
- Верховна Рада України. (2001). *Кримінальний кодекс України* (Закон України від 05.04.2001 № 2341-III). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
- Верховна Рада України. (2015). *Про правовий режим воєнного стану* (Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
- Верховна Рада України. (2023). *Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни* (текст Конвенції українською мовою додано до Листа Міністерства закордонних справ України № 72/14-612-20689 від 23.02.2023). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
- Верховна Рада України. (2024). *Римський статут Міжнародного кримінального суду* (ратифіковано Україною 21.08.2024 №3909-IX). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
- Державна екологічна інспекція України. (2022). *Методики розрахунку розмірів шкоди внаслідок надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану*. <https://www.dei.gov.ua/post/2309>
- Екодія. (2025). *Громадськість закликала врахувати кліматичну шкоду в Реєстрі збитків від війни для України*. <https://ecoaction.org.ua/hromadskist-zaklykala-vrakhuvati-klim-shkodu.html>
- Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. (2023). *Звіт про стан виконання у 2023 р. Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2021 р. № 443*. <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Rozmishhennya-Zvit-pov-ykonannyu-NPD-za-2023.pdf>
- Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. (2024). *Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)*. <https://mepr.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-diyalnist/spirobitnytystvo-z-mizhnarodnymy-organizatsiyamy/programa-onn-z-navkolyshnogo-seredovyssha-yunep/>
- Організація Об'єднаних Націй. (1980). *Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають не-вибіркову дію*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text
- Організація Об'єднаних Націй. (1992). *Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 47/37*. <https://undocs.org/en/A/RES/47/37>
- Офіс Генерального прокурора. (2024). *Документування воєнних злочинів, які спричиняють шкоду довкіл्लю, стане окремим напрямом роботи Міжнародної ради експертів*. <https://gp.gov.ua/ua/posts/prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-vojenno-zlocini-proti-dovkillya-stane-okremim-napryamom-roboti-mizhnarodnoyi-radi-ekspertiv>
- РБК Україна. (2024). *Наслідки катастрофічні. Як війна РФ проти України вплинула на екологію*. <https://newsukraine.rbc.ua/news/catastrophic-consequences-how-russia-s-war-1729089586.html>
- Товариство лісівників України. (2024). *Пожежі під час війни в Україні*. <https://tlu.kiev.ua/pro-nas/novini-zakhodi/novina/article/pozhezhid-pid-chas-viini-v-ukrajini.html>
- Українська природоохоронна група. (2022a). *З 24 лютого в зоні відчуження вигоріло понад 22000 га: наслідки окупації продовжують завдавати шкоди довкіл्लю*. <https://uncg.org.ua/z-24-liutoho-v-zoni-vidchuzhennia-vyhorilo-ponad-22000-ha-naslidky-okupatsii-prodovzhuiut-zavdavaty-shkody-dovkillyu/>
- Українська природоохоронна група. (2022b). *Руйнування Ірпінської дами: якими є наслідки для природи та людини?* https://uncg.org.ua/ruynuvannia-okupantamy-irpinski-damby-naslidky/#_ftn1

ArcGIS. (2023). Моніторинг пожеж в результаті бойових дій. <https://www.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?webmap=7cd4f4d4aa7e49118ccce9878d5c63a3&extent=31.5409,46.439,31.9,46.5674>

EFFIS. (2025). *European Forest Fire Information System*. https://forest-fire.emergency.copernicus.eu/apps/effis_current_situation/

Fedoniuk, T., Borsuk, O., & Melnychuk, T. (2021). *Assessment of the Consequences of Forest Fires in 2020 on the Territory of the Chornobyl Radiation and Ecological Biosphere Reserve*. <https://sciencehorizon.com.ua/en/journals/tom-24-8-2021/otsinka-naslidkiv-lisovikh-pozhezh-2020-roku-na-teritoriyi-chornobils'kogo-radiatsiynno-ekologichnogo-biosfernogo-zapovidnika>

FIRMS. (2025). *Fire Information for Resource Management System*. https://firms.modaps.eosdis.nasa.gov/map/#m:advanced;d:2025-01-24;l:country-outline,protected_areas,earth;@29.34,51.60,10.00z

ReliefWeb. (2024). *наслідки війни проти України. Попередня річна оцінка (лютий 2022 – лютий 2023). Підсумки та рекомендації*. https://reliefweb.int/attachments/68b5374e-3cb4-4344-9225-84b192b93f70/OSCE-Ukraine-cons_UKR.pdf

WWF. (2024). *Assessing the environmental impacts of the war in Ukraine*. <https://wwf.org/our-offices/ukraine/assessing-the-environmental-impacts-of-the-war-in-ukraine>

References

ArcGIS. (2023). *Monitoring fires as a result of hostilities* [in Ukrainian]. <https://www.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?webmap=7cd4f4d4aa7e49118ccce9878d5c63a3&extent=31.5409,46.439,31.9,46.5674>

Ecoaction. (2025). *The public called for taking into account climate damage in the Register of War Damages for Ukraine* [in Ukrainian]. <https://ecoaction.org.ua/hromadskist-zaklykala-vrakhuvaty-klim-shkodu.html>

EFFIS. (2025). *European Forest Fire Information System*. https://forest-fire.emergency.copernicus.eu/apps/effis_current_situation/

Fedoniuk, T., Borsuk, O., & Melnychuk, T. (2021). *Assessment of the Consequences of Forest Fires in 2020 on the Territory of the Chornobyl Radiation and Ecological Biosphere Reserve*. <https://sciencehorizon.com.ua/en/journals/tom-24-8-2021/otsinka-naslidkiv-lisovikh-pozhezh-2020-roku-na-teritoriyi-chornobils'kogo-radiatsiynno-ekologichnogo-biosfernogo-zapovidnika>

FIRMS. (2025). *Fire Information for Resource Management System*. https://firms.modaps.eosdis.nasa.gov/map/#m:advanced;d:2025-01-24;l:country-outline,protected_areas,earth;@29.34,51.60,10.00z

Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine. (2023). *Report on the status of implementation in 2023 of the National Action Plan for Environmental Protection for the period until 2025, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 21, 2021 No. 443* [in Ukrainian]. <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Rozmishhennya-Zvit-povykonannya-NPD-za-2023.pdf>

Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine. (2024). *United Nations Environment Programme (UNEP)* [in Ukrainian]. <https://mepr.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-diyalnist/spivrobitnytstvo-z-mizhnarodnymi-organizatsiyamy/programa-oon-z-navkolyshnogo-seredovyssha-yunep/>

Office of the Prosecutor General. (2024). *Documentation of war crimes that cause harm to the environment will become a separate area of work of the International Council of Experts* [in Ukrainian]. <https://gp.gov.ua/ua/posts/prityagnennya-do-vidpovidalnosti-za-vojenni-zlocini-proti-dovkillya-stane-okremim-napryamom-roboti-miznarodnoyi-radi-ekspertiv>

RBC-Ukraine. (2024). *Catastrophic consequences. How the Russian Federation's war against Ukraine affected the environment* [in Ukrainian]. <https://www.rbc.ua/rus/news/naslidki-katastrofichni-k-viyna-rf-proti-1729080377.html>

ReliefWeb. (2024). *Environmental Consequences of the War Against Ukraine. Preliminary Annual Assessment (February 2022 – February 2023). Summary and Recommendations* [in Ukrainian]. https://reliefweb.int/attachments/68b5374e-3cb4-4344-9225-84b192b93f70/OSCE-Ukraine-cons_UKR.pdf

Society of Foresters of Ukraine. (2024). *Fires during the war in Ukraine* [in Ukrainian]. <https://tlu.kiev.ua/pro-nas/novini-zakhodi/novina/article/pozhezh-pid-chas-viini-v-ukrajini.html>

State Environmental Inspection of Ukraine. (2022). *Methods for calculating the amount of damage resulting from emergencies and/or during martial law* [in Ukrainian]. <https://www.dei.gov.ua/post/2309>

Ukrainian Environmental Protection Group. (2022a). *Since February 24, more than 22,000 hectares have burned in the exclusion zone: the consequences of the occupation continue to harm the environment* [in Ukrainian]. <https://uncg.org.ua/z-24-liutoho-v-zoni-vidchuzhennia-vyhorlopomad-22000-ha-naslidky-okupatsii-prodovzhuut-zavdavaty-shkody-dovkillyu/>

Ukrainian Nature Conservation Group. (2022b). *The destruction of the Irpin dam: what are the consequences for nature and man?* [in Ukrainian]. https://uncg.org.ua/rujnuvannia-okupantamy-irpinski-damby-naslidky/#_ftn1

United Nations. (1980). *Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons Which May Be Deemed to Be Excessively Injurious or to Have Indiscriminate Effects* [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text

United Nations. (1992). *UN General Assembly Resolution 47/37* [in Ukrainian]. <https://undocs.org/en/A/RES/47/37>

Vasilyuk, O., Kolomytsev, G., & Parkhomenko, V. (2024). *Forests in the Fire of War. Over 1000 Square Kilometers Lost* [in Ukrainian]. <https://uwecworkgroup.info/uk/flames-of-war-how-ukraine-lost-over-1000-square-kilometers-of-forest>

Verkhovna Rada of Ukraine. (1991). *On Environmental Protection* (Law of Ukraine dated 25 June 1991 No. 1264-XII) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

Verkhovna Rada of Ukraine. (1994). *Code of Ukraine on Subsoil* (Law of Ukraine dated 27 July 1994 No. 132/94-BP) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-bp#Text>

Verkhovna Rada of Ukraine. (1995). *Water Code of Ukraine* (Law of Ukraine of June 6, 1995 No. 213/95-BP) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-bp#Text>

Verkhovna Rada of Ukraine. (2001). *Criminal Code of Ukraine* (Law of Ukraine dated 05.04.2001 No. 2341-III) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

Verkhovna Rada of Ukraine. (2015). *On the Legal Regime of Martial Law* (Law of Ukraine dated 12.05.2015 No. 389-VIII) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

Verkhovna Rada of Ukraine. (2023). *Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War* (the text of the Convention in Ukrainian is attached to the Letter of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine No. 72/14-612-20689 of 23.02.2023) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Verkhovna Rada of Ukraine. (2024). *Rome Statute of the International Criminal Court* (ratified by Ukraine on 21.08.2024 No. 3909-IX) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

WWF. (2024). *Assessing the environmental impacts of the war in Ukraine*. <https://wwf.org/our-offices/ukraine/assessing-the-environmental-impacts-of-the-war-in-ukraine>

Отримано редакцією журналу / Received: 01.02.25

Прорецензовано / Revised: 11.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 14.02.25

Serhii ULYHANETS¹, PhD (Geogr.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-9960-6752

e-mail: uliganez@ukr.net

Serhii SYROVETS¹, PhD (Geogr.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6775-3483

email: lgtinfo@ukr.net

Liudmyla Melnyk¹, PhD (Geogr.)

ORCID ID: 0000-0002-2932-3773

e-mail: lylsil@ukr.net

Nataliia DOVHAN¹, PhD (Geogr.)

ORCID ID: 0000-0002-9824-9108

e-mail: nataliia_koroma@knu.ua

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF COMBAT ACTIONS ON THE TERRITORY OF UKRAINE: MONITORING THE IMPACT OF FIRE

Background. War is always accompanied by destruction, suffering, and profound socio-economic upheavals. However, one of the least visible yet no less significant areas of its impact is the environment. Combat actions on the territory of Ukraine have caused large-scale environmental problems that have long-term effects on natural ecosystems, public health, and the overall ecological balance of the region. This article examines the major environmental consequences of combat actions in Ukraine, their impact on the natural environment, and ways to minimize the damage.

Methods. The study utilized general scientific and specialized research methods, including analysis and synthesis, and logical constructions to formulate the theoretical and methodological foundations of the investigation into the environmental consequences of combat actions in Ukraine and the country's ecological resilience under various aspects of warfare. Expeditionary and remote methods were employed to collect initial data, such as surveys of forest fire-affected areas. Geospatial analysis methods were applied in processing the data and conducting further analysis,

enabling the creation of thematic maps to structure information on forest fires in particularly valuable territories of the nature reserve fund. Geospatial modeling and cartographic methods were used to analyze materials on the impact of military aggression on Ukraine. This combination of methods provides a comprehensive understanding of the war's environmental consequences and aids in developing effective strategies for mitigation.

R e s u l t s . Research findings indicate that employing fire as a weapon in combat operations results in significant environmental and social losses. Overcoming these consequences requires long-term programs for restoring the natural environment, cleaning contaminated zones, and mobilizing international resources and technologies. A proposed methodological model for assessing the impact of war-induced fires in Ukraine includes monitoring affected areas, cleaning contaminated zones, restoring forests and ecosystems, and securing international support for rehabilitating the ecological balance.

C o n c l u s i o n s . The use of fire as a weapon during combat actions in Ukraine has triggered a severe environmental crisis. Minimizing the damage and restoring ecological balance require the implementation of comprehensive long-term programs involving both national efforts and international support.

K e y w o r d s : *environmental consequences, combat actions, use of fire as a weapon, ecosystem degradation, sustainable development.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в прийнятті рішення про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Алещенко Віктор – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем філософії війни, історії військової педагогіки та культури кафедри суспільних наук Навчально-наукового інституту воєнної історії, Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: avi1953@ukr.net

Aleshchenko Viktor – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Leading Researcher of the Scientific-Research Laboratory of Problems of the Philosophy of War, the history of Military Pedagogy and Culture of the Social Sciences Chair of the Educational and Scientific Institute of Military history, National University of Defence of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: avi1953@ukr.net

Беспалько Андрій – доктор філософії, доцент кафедри соціальної роботи у військах (силах) військового факультету соціальних та поведінкових наук Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: m1halu4@ukr.net

Bespalko Andrii – PhD of Psychology, Associate Professor of the Social Work in the Military Forces Chair of the Military Faculty of Social and Behavioral Sciences of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: m1halu4@ukr.net

Гоман Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри військової психології та педагогіки військового факультету соціальних та поведінкових наук Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: goman@knu.ua

Goman Yurii – PhD of History, Associate Professor, Associate Professor of the Military Psychology and Pedagogy Chair of the Military Faculty of Social and Behavioral Sciences of the Military Institute, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

Contact information: goman@knu.ua

Горячева Кіра – кандидатка економічних наук, доцентка, наукова співробітниця науково-дослідного відділу проблем педагогіки у воєнній сфері науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: kira.horiacheva@knu.ua

Horiacheva Kira – PhD of Economics, Associate Professor, Researcher of the Scientific-Research Section of Problems of Pedagogy in the Military Sphere of the Scientific-Research Department of Military and Humanitarian Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: kira.horiacheva@knu.ua

Довгань Наталія – кандидатка географічних наук, асистентка кафедри країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: nataliia_koroma@knu.ua

Dovhan Nataliia – PhD of Geography, Assistant Professor of Regional Studies and Tourism Chair, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: nataliia_koroma@knu.ua

Жаленко Лілія – штатна слухачка факультету післядипломної освіти Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: liliazhalenko@gmail.com

Zhalenko Liliia – Student of the Faculty of Postgraduate Education of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: liliazhalenko@gmail.com

Кожедуб Олена – кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри військової психології та педагогіки військового факультету соціальних та поведінкових наук Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: kozedub2000@ukr.net

Kozhedub Olena – PhD of Sociological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Military Psychology and Pedagogy Chair of the Military Faculty of Social and Behavioral Sciences of the Military Institute, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

Contact information: kozedub2000@ukr.net

Кравченко Катерина – кандидатка психологічних наук, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу дослідження проблем психології науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: katerina.kravchenko@knu.ua

Kravchenko Kateryna – PhD of Psychology, Senior Researcher of the Scientific-Research Section of the Study of Psychological Problems of the Scientific-Research Department of Military Humanitarian Studies of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: katerina.kravchenko@knu.ua

Кульчицький Олександр – начальник науково-дослідної лабораторії проблем розвитку зв'язків з громадськістю науково-дослідного відділу проблем розвитку стратегічних комунікацій інституту стратегічних комунікацій, Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: kulshitski@ukr.net

Kulchytskyi Oleksandr – head of the Research Laboratory for Public Relations Development Problems of the Scientific-Research Department for Strategic Communications Development Problems of the Institute of Strategic Communications National University of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: kulshitski@ukr.net

Левенець Анна – кандидатка психологічних наук, старша викладачка кафедри військової психології та педагогіки військового факультету соціальних та поведінкових наук Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: a.e.levenets@knu.ua

Levenets Anna – PhD of Psychology, Senior Lecturer of the Military Psychology and Pedagogy Chair of the Military Faculty of Social and Behavioral Sciences of the Military Institute, Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, Ukraine

Contact information: a.e.levenets@knu.ua

Мельник Людмила – кандидатка географічних наук, старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу геоінформаційних технологій науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних та військово-технічних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: lysil@ukr.net

Liudmyla Melnyuk – PhD of Geography, Senior Researcher of the Geo-Information Technologies Section of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information and Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: lysil@ukr.net

Миколайчук Олена – заступниця начальника науково-дослідного відділу військово-технічних та інформаційних досліджень науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних, військово-технічних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: olena.mykolaichuk@knu.ua

Mykolaichuk Olena – Deputy head of the Scientific-Research Section of Military-Technical and Information Research of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information and Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: olena.mykolaichuk@knu.ua

Поздишев Сергій – кандидат психологічних наук, заступник начальника університету, Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: pokovol@meta.ua

Pozdyshev Serhiy – PhD of Psychology, Deputy head of the National University of Defence of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: pokovol@meta.ua

Сировець Сергій – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.

Контактна інформація: lgtinfo@ukr.net

Syrovets Serhii – PhD of Geography, Associate Professor, Associate Professor of Country Studies and Tourism Chair, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: lgtinfo@ukr.net

Соколіна Ольга – кандидатка філософських наук, провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу проблем педагогіки у военній сфері науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: olha.sokolina@knu.ua

Sokolina Olha – PhD of Philosophy, Leading Researcher of the Scientific-Research Section of Problems of Pedagogy in the Military Sphere of the Scientific-Research Department of Military and Humanitarian Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: olha.sokolina@knu.ua

Уліганець Сергій – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: uliganez@ukr.net

Ulyhanets Serhii – PhD of Geography, Associate Professor, head of Geography of Ukraine Chair, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: uliganez@ukr.net

Царюк Сергій – кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника науково-дослідного відділу проблем інформаційно-аналітичного забезпечення у сфері освітньої діяльності науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: serhii.tsariuk@knu.ua

Serhii Tsariuk – PhD of Law, Associate Professor, Deputy head of the Scientific-Research Department of the Scientific-Research Center of the Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Contact information: serhii.tsariuk@knu.ua

Черніков Владислав – старший викладач, начальник служби пожежної безпеки кафедри загальновійськової підготовки факультету післядипломної освіти Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: vladch78che@gmail.com

Chernikov Vladyslav – Senior Lecturer, head of the Fire Safety Service of the Combined Forces Training Chair of the Faculty of Postgraduate Education of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: vladch78che@gmail.com

Ютовець Василь – магістр соціально-психологічного факультету, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, Україна

Контактна інформація: vasilijmaestro95@gmail.com

Yutovets Vasyi – Student Faculty of Social and Psychological Sciences, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine

Contact information: vasilijmaestro95@gmail.com

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 1(61)

Редактор *Н. Земляна*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Обл.-вид. арк. 9,42. Ум. друк. арк. 8,25. Наклад 300. Зам. № 225-11281.

Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В1.

Підписано до друку 25.03.25

Видавець і виготовлювач

ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02